

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR
NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
NEVELÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK PROGRAM
VEZETŐ: PROF. DR. BÁBOSIK ISTVÁN DSc.

BARA ZSUZSANNA

TANÁRI SORSOK, TANÁRI KARRIEREK.
A VI. KER REÁLISKOLA TANÁRAINAK
PROZOPOGRÁFIAI VIZSGÁLATA

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

2009

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR
NEVELÉSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
NEVELÉSTÖRTÉNETI KUTATÁSOK PROGRAM
VEZETŐ: PROF. DR. BÁBOSIK ISTVÁN DSc.

BARA ZSUZSANNA

TANÁRI SORSOK, TANÁRI KARRIEREK.
A VI. KER REÁLISKOLA TANÁRAINAK
PROZOPOGRÁFIAI VIZSGÁLATA

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ: DR. SZABOLCS ÉVA habilitált egyetemi docens

BÍRÁLÓ BIZOTTSÁG

ELNÖK: DR. NÉMETH ANDRÁS egyetemi tanár

KÜLSŐ BÍRÁLÓ: DR. PUKÁNSZKY BÉLA egyetemi tanár

BELSŐ BÍRÁLÓ: DR. MIKONYA GYÖRGY habilitált egyetemi docens

TITKÁR: BASKA GABRIELLA PhD tanársegéd

TAGOK: DR. KELEMEN ELEMÉR a történettudomány kandidátusa

TÍMÁRNÉ dr. SZABÓ JÚLIA PhD adjunktus

Dr. KOPP ERIKA adjunktus

BUDAPEST,
2009.

TARTALOM

Első kötet

1. Bevezetés	3-6.
1.1. A prozopográfiáról	7-15.
1.2. A VI. ker. reáliskola rövid története	16-29.
1.3. Tanárrá lenni. A középiskolai tanárképzés történeti áttekintése a törvények, rendeletek tükrében	30-56.
2. A tanárok rekrutációja	
2.1. Családi háttér	
2.1.1. Az apák foglalkozása	57-63.
2.1.2. Az apák foglalkozásának vizsgálata iskolai végzettségük alapján	63-65.
2.1.3. Az apák foglalkozási mobilitása	65-66.
2.1.4. A szülők nemesi háttere	66-68.
2.1.5. Az anyák, és a feleségek foglalkozása	68-70.
2.2. Születési helyek – érettségi szintek	71-79.
2.3. A középiskoláztatás típusai és fenntartóik	80-86.
2.4. Tanáraink felsőfokú tanulmányai és azok szinterei	87-129.
2.5. Munkahelyek változása	130-159.
2.6. Az adattárak, mint források a VI. ker. reáliskola tanárai pályaképének prozopográfiai vizsgálatában	160-177.
3. Tanárportrék	
3.1. Pápai Károly	178-183.
3.2. Kemény Ferenc	184-190.

Irodalomjegyzék

Második kötet

Mellékletek

I. Melléklet: prozopográfiai adattár

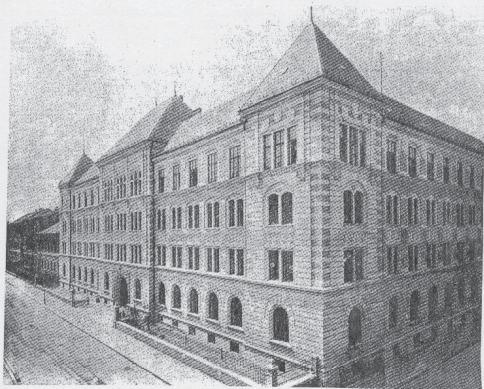
I.1. Tanárok névsora, főbb adatai	191-430.
I.2. A VI. ker. reáliskola tanárainak írói álnevei és kézjegyei	431-432.

II. Melléklet:

1. sz. Melléklet: Az apák foglalkozása
2. sz. Melléklet: Az apák iskolázottsága és foglalkozási szférájuk
3. sz. Melléklet: Az anyák foglalkozása, nemesi háttérük
4. sz. Melléklet: Tanáraink feleségeinek foglalkozása
5. sz. Melléklet: A tanárok születési települései
6. sz. Melléklet: Születési települések és érettségi szintek

*„A jó oktatás alapos tudományos képzettséget
és jártasságot kíván,
a nevelés pedig rátermettséget,
a nevelőmunkára születni kell.”*

Péchy Aladár igazgató búcsúztatása
nyugdíjba vonulásakor, 1933.

1. Bevezetés

Dolgozatomban a VI. ker. reáliskola – egy tollvonással megszüntetett, 60 évig működő iskola – tanári karát, mint csoportot vizsgáltam. Az iskola 1891 és 1951 között létezett, de írott forrásadatok hiányában kutatásomat le kellett zárnai az 1949-es évvel.

Ez a dolgozat egy kísérlet. Kísérlet annak bemutatására, hogy megjeleníthetők-e csoportként – azaz közös cél érdekében közös tevékenységet végző emberek együtteseként, kiknek közös értékei és normái vannak – egy adott iskolában tanító tanárok, be lehet-e mutatni, le lehet-e írni őket más eszközökkel, mint a hagyományos narráció. A statisztika eszközeivel rá lehet-e világítani származásukra, a szülői háttérre, nyelvismeretük, tanulmányaik stb. sajátosságaira? A prozopográfiai adatbázisba felvett adatokkal, azok elemzésével kialakulhat-e objektív kép az iskola fennállása alatt ott tevékenykedőkről, miközben hagyományosan az iskolákról, a tanárokról alkotott visszaemlékezések, vallomások – természetesen – szubjektívek. „*A személyesség tehát egyszerre erőnye és korlátja e forrásoknak...*” – írja Gyáni Gábor Emlékezés és oral history című munkájában (Gyáni, 2000. 138. o.).

A tanári kar – megközelítőleg teljes körű – vizsgálatára a prozopográfia nyújtott lehetőséget. Maga a prozopográfia „*nem más, mint személyi adattár, a módszer lényege pedig személyekre vonatkozó adatok összegyűjtése és elrendezése*”. (Engel, 1998a 37. o.) A személyek körét a kutató maga szabadon kiválaszthatja, előre eldöntött ismérvek alapján, melyek valamennyi személyre nézve közősek. Adatbázisába így bekerült minden – 1891 és 1949 között – olyan tanár, függetlenül az itt eltöltött időtől, aki az iskola épületében a tantervi előírásoknak megfelelően, a rendes órarend keretében órát tartott. Így az adattárba bekerültek a rendes, a helyettes, az óraadó szaktanárok, tanítók mellett az egészségtant tanító iskolaorvosok, a római katolikus, az izraelita és a református vallásórát tanító hittanárok (a többi vallásfelekezethez tartozók – diákjaik csekélyebb száma miatt – nem az iskola épületében és nem tanóra keretében tartották foglalkozásaikat). Bekerültek azok a gyakorló évüket itt töltő tanárjelöltek is, akik – erre a törvény lehetőséget biztosított – nem várt iskolai események következtében – rövid ideig szaktanárok helyettesítését végeztek, *díjazásért*. És végezetül bekerültek azok a tanárok is, akik – igaz, a rendes órarend keretén kívül –, de a tanulók szükségleteinek megfelelően, délutáni foglalkozásaikkal az oktatási piac adott reáliskolai területén a kereslet-kínálat viszonylatában a kínálatot bővítették (pl. hegedűtanárok, vívőedzők).

Adataik felvétele az adatbázisba – a prozopográfia „előírásainak” megfelelően – teljes körű, tehát valamennyi személy esetében igyekeztem feltárni és elemezni ugyanazokat az adatcsoportokat, s ezek a dolgozatban – részletezve –megjelennek. Ehhez feldolgoztam az iskola levéltárának teljes anyagát, a megjelent iskolai értesítőket, a különböző adattárakat¹. A kutatás érintette Budapest Főváros Levéltárán kívül a Magyar Országos Levéltárat, az Evangélikus Országos Levéltárat, az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárat, az Országos Széchényi Könyvtárat, Kézirattárat és Mikrofilmtárat. Műveiket a Magyar Nemzeti Bibliográfia mellett kerestem árverési katalógusokban, folyóiratokban. Adatokat találtam róluk monográfiákban, tanulmányokban, doktori disszertációban. A forráskritika szabályait igyekeztem minden esetben szem előtt tartani.

Az egységes változókkal létrehozott adatbázis esetszámai – a dolog természetéből adódóan – eltérőek, van, ahol magas esetszámokat sikerült feltárni, van, ahol ezek száma igen csekély. Ez utóbbiak esetében éppen ezért az elemzésre nem, csak a feltárássra vállalkozhattam. Ilyen volt például a felekezethez tartozás.

A kutatás során és az elemzések elkészítése közben is állandóan visszatérő kérdés volt számomra, hogy összehasonlítható adatok hiányában mondanak-e valamit, jelentenek-e valamit az általam készített statisztikai táblák, illetve elemzések? Szociológiai szempontból ezeket az adatokat bizonyára nehéz, sőt lehetetlen is önmagukban értékelni, de neveléstörténet, iskolatörténet szempontjából úgy vélem, a tanárokról feltárt ismeretek múltunk, s egyben a 60 éven át létezett iskola jellemző, sajátos *lenyomatát* képezhetik. Érvelésemet szeretném alátámasztani Keller Márkus szavaival, aki az ELTE Szociológiai Intézetében folytatott történeti elitkutatásával, a Budapesti Piarista Főgimnázium és a Budapesti Református Főgimnáziumról írt dolgozatában a következő megállapítást teszi: *„Kérdéses persze, mennyire érdemes ilyen alacsony elemszámok esetén kvantitatív elemzést végezni. Azt gondolom, mivel a tanári karok ténylegesen együttműködő, élő közösségek voltak, a létszámuk pedig adott volt, van létjogosultság egy ilyen mikro- és makroszint között lebegő elemzésnek.”* (Keller, 2001. 188. o.)

Reáliskolánk alapításától kezdve létezésének végéig állami fenntartású intézmény volt, ahol a Vallas és Közoktatási Minisztériumon, a tankerületi főigazgatóságon keresztül az állami

---

¹ Az adattárakat a 2.6. pontban részletezem.

előírások bírtak szabályozó tényezővel, ahová bekerülni ezen intézmények vezetőinek jóváhagyásával lehetett, még akkor is, ha bizonyos esetekben ez a jóváhagyás formális jelentőségű volt, s az igazgató az újonnan érkező kollega alkalmazásáról véleményt nyilváníthatott. És mégis, bár ez nehezen „megfogható”, nehezen kimutatható, de tudjuk, hogy az egységes irányítás ellenére az egyes iskolák „szellemisége”, „légköre” eltérő. E véletlenszerűen kialakuló tantestület – a szociológiától kölcsönvett kifejezéssel élve: *formális csoportjának* – bizonyos belső koherenciát az biztosított, hogy tagjai gondolkodásában, értékrendjében számos közös vonás alakult ki. Feltehetően azokon a tanárokon keresztül, akik évtizedeken át az iskola tanárai maradtak, s az értékek szellemiségét, esetünkben a tudás és a humánus értékét továbbörökítették. Ezt látszik igazolni az 1946-1947. tanév értesítőjében olvasható megállapítás: „*Nevelőmunkánk alapja a kölcsönös megbecsülés. Tanulóinkat arra neveltük a múltban is s ezt tesszük mindenkor, hogy társaikban az embert lássák és becsüljék. Az emberi értékek minél teljesebb elérésében vetélkedjenek, de a gyengét segítsék, istápolják*”. (Értesítő, 1947. 5. o.)

Létezhet-e más megközelítés? Természetesen igen. Választhattam volna a tanári kar bemutatásához a volt diákokkal készített interjúk közlését. Ám ez az időszak terjedelme miatt csak az 1930-as évekig érne el. A valóságban – esetünkben – a még emlékezők csekély száma, hiánya megnehezítette volna az oral history-ra alapozott megoldást. Választhattam volna a visszaemlékezések összehasonlító elemzését, hiszen kiváló íróink is megőrköztették reáliskolánk néhány, század elején élt tanárát. Németh László², mint diák (*Németh, 1977*), Benedek Marcell,³ mint „koca” írt (*Benedek, 1985*) a későbbiekben róluk. Feltehetően François Gachot⁴ is szép regényében, a *Budapesti szerelmesekben* néhány Bulyovszky utcai kollegája portréját rajzolta meg (*Gachot, 1979*).

A száraz statisztikai adatok oldására, a „*tanár jelmeze*” mögött megbúvó „*ember*” bemutatására felhasználtam ezekből a munkákból is részleteket. Hasonló okok miatt kerültek be a mikro-életrajzok, a levéltári források között talált jellemzések is a dolgozatba.

Szólni kell még a manapság új kutatási témaként felmerült *gender* kérdésről. Iskolánkba, mely hagyományosan fiúiskola volt, férfi tanárokkal, 1945 után, rövid időre négy tanárnőt

---

² Németh László 1911-től 1917 szeptemberéig, VII. osztályos koráig az iskola tanulója volt. Életrajzi írásában több VI. kerületi reáliskolai tanáráról emlékezett meg.

³ Benedek Marcell az 1907-1908. tanévben gyakorló tanárjelölt volt reáliskolánkban, Schuber Mátyás vezetőtanár mellett.

⁴ François Gachot 1924 és 1945 között francia nyelvi társalgási órákat tartott az iskolában.

helyeztek. Róluk csak az Értesítőkből szerezhettem tudomást, forrásadataik feltárhatósága olyan csekély, hogy a tanári névsorba igen, de az elemzésekbe – az adatok torzulásának veszélye nélkül – bevonni őket nem tudtam.

Az iskola elnevezése a 60 év alatt többször változott.⁵ Azért, hogy az elemzések során egyértelműen azonosítható legyen, következetesen a „*VI. ker. reáliskola*” megnevezést használtam, hiszen célom a dolgozatban nem egy időrendi feltárás volt. A források jelölésénél természetesen mindig az éppen aktuális elnevezést használtam.

Remélem, dolgozatommal hozzájárulhatok az adott időszak (1891-1951) középiskolai tanáiról kialakított kép formálásához és a – ha nem is „*a*” hazai elitet képző, de a – hazai oktatási elit körét is növelő – tanári kar bemutatásához.

---

⁵ Az iskola elnevezésének változásai:

1891–1921. Budapesti VI. ker. m. kir. állami főreáliskola

1921–1935. Budapesti VI. ker. m. kir. állami báró Kemény Zsigmond Főreáliskola

1935–1945. Budapesti VI. ker. m. kir. állami báró Kemény Zsigmond Gimnázium

1945–1946. Budapesti VI. ker. állami Kemény Zsigmond Gimnázium és Általános Iskola

1946–1949. Budapesti VI. ker. állami Kemény Zsigmond Gimnázium, Általános Iskola és Dolgozók Gimnáziuma

1949–1950. Budapesti VI. ker. Állami Általános Fiúgimnázium

1950(?)–1951(?). Rudas László Gimnázium

1.1. A prozopográfáról

A VI. ker. reáliskola tantestületének bemutatásakor dönteni kellett, milyen eszközöket, milyen módszer(ek)e)t használok fel a kutatáshoz. Mivel szándékomban egy, a narratíván túlmutató, a statisztikai adatokat előtérbe helyező, s ez által az adott tanári kar jellemzőit feltáró dolgozat készítése állt, a prozopográfiát találtam legmegfelelőbbnek célom eléréséhez.

A prozopográfia a 20. század modern tudományos társadalomkutatásának eszköze s egyben a kutatás „termékének” a megnevezése is. *Személyek* – előre meghatározott szempontok alapján készített – *adattára*, mely ugyanakkor túlmutat a lexikonok adatain.

1971-ben, a Daedalus folyóirat hasábjain Lawrence Stone, a neves társadalomtörténész használta először a „Prosopography” szót annak az eljárásnak a megnevezésére, mely véleménye szerint a társadalomtudományi kutatások interdiszciplináris módszere lehet, olyan módszer, mely leginkább használható a társadalomban lejátszódott változások bemutatására (Stone, 1971). A szót a görög *πρόσωπον*, „prosopon”, vagyis külső/kép/maszk/szerep/**személy** szóból eredeztette. Értelmezése szerint „*a prozopográfia a történelem szereplőinek egy közös háttérrel rendelkező csoportjának vizsgálata, a közös jellemzők alapján az életükről készült kollektív tanulmány*”. (Stone, 1971. 46. o.) Stone kettős történelmi célt lát a prozopográfia használatában: a politikai tevékenység társadalmi gyökereinek a feltárását, illetve a társadalmi struktúra és a mobilitás vizsgálatát, valamint annak leírását. Megállapítása szerint az 1930-as évek óta a kollektív biográfia a társadalomtörténeti kutatások legértékesebb és leginkább használt módszere lett.

Stone a prozopográfia kifejezést a csoportos, kollektív biográfia szinonimájaként használta. A kollektív biográfia két lényegi ismertetőjegyét, illetőleg törekvését, szándékát a következőképpen fogalmazta meg:

- a kutatások tárgya a kiemelkedő történelmi személyiségek bemutatása helyett a történelem más, eddig „szürke”, névtelen tömeget alkotó szereplőinek halmaza, illetőleg csoportja lett. A csoporthoz való tartozást karakterisztikus ismertetőjegyek, előre megállapított szempontrendszer alapján jelölik ki;
- bizonyos biográfiai jellemzők és/vagy egyéni életszakaszok egyoldalú rögzítésével szemben, legalább is elméletileg, az életrajzot, mint egészet tárgyalják akkor is, ha a tényleges kutatás súlypontjának tényszerű adatai bizonyosan a felnőttkor szakaszára esnek.

Stone nem pontosította értelmezését: mi alapján tartja a kollektív biográfiát a prozopográfia szinonimájának, vagyis nem történt meg a terminológia tisztázása és ez fogalmi félreértésekhez vezetett. Az általam vizsgált, elsősorban német nyelvű honlapok áttekintése után megállapíthatjuk, hogy igény merült fel a fogalmi pontosításra. A kutatók fontosnak tartották a prozopográfia és a kollektív biográfia közötti különbség megvilágítását. Az alapvető eltérést abban látták/látják, hogy a kollektív biográfia – ellentétben a prozopográfiával – a kutatás tárgyaként előtérbe helyezi az egyéni életrajzot (Schröder, 2002). Ezt emelik ki az angol kutatók is, amikor arról írnak, hogy a prozopográfiára alkalmazva a „kollektív biográfia” elnevezés félrevezető, mivel az előbbi nem az egyén élettörténetét tanulmányozza a csoporton belül, hanem az összesítésben szereplő egyének életrajzi részleteinek csoportazonosságát (Smythe, 2002). David Pelteret megállapítása: „*A prozopográfia lényegében úgy értelmezhető, mint személyek tanulmányozása a másokkal való kapcsolataikban azzal a céllal, hogy az lehetővé tegye a modern tudós számára felismerni a közöttük fellelhető viszony mintáját.*” (Pelteret, 2002)

Alexander Gallus a következőképpen definiálja a prozopográfiát: kutatás, mely a történelem szereplői – egy közös ismertetőjegyek alapján kiválasztott – csoportjának fejlődési folyamatát tárja fel az életrajzi adatok összegzése alapján (Gallus, 2005).

Claude Nicolet szerint a prozopográfia csoportok történelmére vonatkozik adott társadalmi és politikai történelmi kontextuson belül, amely úgy működik, hogy elkülönítenek egy csoportnyi közös tulajdonságokkal rendelkező személyt, vagy társadalmi, illetve politikai szervezetet, ily módon készítve elő a terepet egy elemzés sorozatnak, amely *személyek* és hozzájuk kapcsolódó *független változók* feltárását célozza meg (Nicolet, 2002).

Vita alakult ki arról is, hogy a társadalomtudományok mely területe alkalmas a prozopográfiai feltárássra? George Beech szerint bár a prozopográfusok korábban általában a társadalomban nagy (politikai) hatalommal rendelkező személyekre koncentráltak, ám módszerük jól kiterjeszthető a „kevésbé fontos” szerepet betöltött emberek leírására is (Beech, 1976). Karl Ferdinand Werner úgy véli, a prozopográfia segítségével lehetőség van az emberiség története (azaz: történelem, mely eseménysorozatok köré épült) és az egyes „történetek” (rejtett múlt, melyet a hivatalos intézmények őriznek) közötti – eddig nem kutatott – hosszú távú társadalmi összefüggéseinek feltárássra (lásd *History and Computing*, 2002). Geus, Schröder és Pelteret véleménye megegyezik abban, hogy a kollektív, avagy csoportos életrajzok leginkább az ókori, illetve a középkori nagy birodalmak „leírására” nyújtanak lehetőséget.

Álláspontjukat azzal támasztják alá, hogy először e témában, vagyis az ókortudomány területén születtek meg olyan munkák, melyek nagy tömegek adatainak összegyűjtésére vállalkoztak. Ilyen jellegű kiadványokkal már a 19. század legvégén, a 20. század elején találkozhatunk (lásd *Poralla*, 1913; *Berve*, 1926). Alapműnek a Klebs (1897) által írt, a római birodalom történetéről szóló, 1897-ben megjelent munkát tekintik, melyet Edmund Groag és Artur Stein dolgozott át 1933-ban.

A prozopográfia terminológiája alatt az ókortudomány és részben a mediavisztika kutatói a következőket értik: elsősorban egy meghatározott időszakban élt személyek forrásadatainak összességének tartják, s másodlagosan tekintik csak az ezeknek az adatoknak az elemzésére szolgáló módszernek. Ha már az ókortudomány és a mediavisztika területén folytatott kutatások is szóba kerültek, a kollektív biográfia és a prozopográfia fogalmi tisztázásához be kell vezetnünk egy eddig nem használt műszót, az archontológiát. Ugyanis, amennyiben a kutatás eleve bizonyos listák, névsorok *egy szempontból történő összegyűjtését* célozza meg (például a szenátorok névsorának összeállítása a római köztársaság korában, de magyar vonatkozásban gondolhatunk akár az Anjou-kori okmánytárra vagy oklevéltárra), és a kutatás tárgya maga e tevékenység során jön létre – ebben az esetben az archontológia területére tévedtünk. S függetlenül attól, hogy az archontológia szóval jelölhetjük magát a kutatói tevékenységet is, mely e listák összeállítására irányul, ez esetben semmiképpen sem beszélhetünk sem kollektív biográfiákról, legkevésbé prozopográfiaiáról (*Engel*, 1998b).

Vannak kutatók, akik olyan jellegű munkát is prozopográfianak – valójában kollektív életrajznak – tartanak, mely egy személy levelezésének teljes körű elemzése alapján készül. Ez esetben az adott személy által írt valamennyi fellelhető levelet ugyanolyan szempontok alapján elemzik, mint a hozzá írtakat. A kutatás eredményeként így feltárhatják például, hogy milyen mértékben játszott szerepet egy személy, sőt ezen túlmenően egy egész generáció életében a család. Egyúttal megismerhetjük egy család akár kétszáz éves történetét is (*Bosco és Myerson*, 2005).

Végül egy magyar álláspont: Németh György professzor a Történelemtanárok 12. Országos Konferenciáján elhangzott előadásában a következőket mondta: „*A feliratokon és egyéb forrásokban szereplő nevek és személyek azonosításával foglalkozik a prosopographia tudománya, amely vaskos kötetekben tette és teszi közzé a görög világ és a római birodalom teljes névanyagát. Csakhogy e munka méretét érzékeltessem, a római császárkor első három*

évszázadából mintegy 15.000 (*Prosopographia Imperii Romani*), a kevésbé kutatott középbizánci korból (Kr. u. 641-1025) pedig jó 20.000 személyt sikerült azonosítani (*Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit*).” (Németh Gy., 2002)

Összevetve a különböző álláspontokat a kollektív biográfia és a prozopográfia viszonylatában, egyelőre megállapíthatjuk, habár a prozopográfia előfeltétele az egyének tanulmányozása, ám mégsem róluk szól. Az egyének tanulmányozásának szakterülete lehet többek között a genealógia, vagy a biográfia. Mivel a prozopográfia rokonságban áll a történeti biográfiával, ezért is fordulhat elő, hogy a biográfia módszerének is nevezik. A köztük levő különbség megvilágításához elengedhetetlen, hogy szóljunk a biográfiáról, mint a megismerés módszeréről, illetve a biográfiáról, mint műfajról.

A biográfia, mint a megismerés módszere. Az életrajzra, mint a személy megismerésének módszerére több tudomány is igényt tart a maga területén. Így többek között a történettudomány, az irodalom és a szociológia, de említhetjük akár a neveléstörténet is. A biográfia, azaz az életrajz nem nélkülözheti a személyes elemeket, az élettörténetekben elmesélt történeteket, azokat, melyekből megtudhatjuk, hogy az adott személy milyen emléket őrzött meg a múltjából. Egyes szociológiai értelmezés szerint ezek narratívák, melyek segítenek megérteni az egyén személyes identitásának konstrukcióját. A biográfia egy életről szóló beszámoló, egyes szám harmadik személyben fogalmazva (Bögre, 2003). A szociológusok a biográfiát olyan társadalomtudományi módszernek tekintik, amely személyes dokumentumok alapján értelmezi a társadalmi jelenségeket, folyamatokat. Személyes dokumentumnak tarthatjuk a levelezéseket, naplókat, önéletrajzokat (*curriculum vitae*), életrajzokat, életutakat (*life history*), élettörténeteket (*life story*) és mások szóbeli (*oral history*) vagy írásbeli visszaemlékezéseit (napló) stb. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy a fenti dokumentumokban reprezentáns jelentőséggel bír a szubjektivitás. S bár a biográfia egyszerre tükrözheti az egyéni életet és a történelmi helyzetet, objektív adatokat nem ismerhetünk meg sem az egyénről, sem a társadalomról, csupán a történetekkel kapcsolatos egyéni értelmezéseket. Paul Magdalino megállapítása szerint: „*A biográfia és a prozopográfia nyilvánvalóan kapcsolódnak és átfedik egymást, de az utóbbi nem egyszerűen az előbbi többsé száma.*” (lásd Smythe, 2002) Giovanni Levi Az életrajz hasznáról című cikkében a szabadság és az emberi racionalitás korlátainak összetett problematikáját elemzi az életrajzzal kapcsolatban. Meg lehet-e írni egy ember életrajzát? – teszi fel a kérdést. Véleménye szerint ebben nem a források hiánya okozza a legfőbb gondot, a legnagyobb nehézséget, „a

legégbekiáltóbb torzítások számos esetben onnan erednek, hogy történészként egyfajta korlátozott és anakronisztikus racionalitásnak engedelmeskedő történelmi szereplőket képzelünk el. Mindezzel a megszokott életrajzírói hagyományt, valamint saját tudományunk retorikáját követve olyan modellekre vetettük rá magunkat, amelyek rendezett kronológiát, nem változó és koherens személyiséget, tehetetlenkedéstől mentes cselekedeteket és bizonytalankodás nélküli döntéseket kapcsolnak össze.” (Levi, 2000. 82. o.) Levi idézett cikkében az életrajzzal kapcsolatban felmerült kérdésekre próbál választ találni, megadva annak tipológiáját, miközben a problémát mind az irodalmi, mind a történelmi (társadalomkutatói) megismerés eszközeként vizsgálja.

A biográfia, mint műfaj. A történelem során a biográfia témájában könyvtárnyi irodalom született. Már az ókorban számtalan uralkodó, hadvezér, politikus életét rajzolták meg. A megközelítés aspektusai igen eltérőek voltak. Míg például Plutarkhosznál az egyes emberek élete a helyes vagy helytelen magatartási forma szintjén, a történelmi szerep felől jelenik meg, Suetoniustól kezdődően (Alföldy, 2003) a biográfiában fontos szerepet kezdenek játszani az adatok; vagyis az életrajz tartalmazza a személy nevét, származását, társadalmi pozícióját, családi viszonyait, rokoni kapcsolatait, az események dátumát.

A középkorban új megközelítések jönnek létre, megjelenik a hagiográfia, azaz a szentek életének leírása és kutatása, a kiemelkedő történelmi személyiségek életrajzát is a vallás előírásainak látószögéből vizsgálják mind a történelmi, mind az irodalmi biográfia területén.

Magyarországon a 19. század végén, a 20. század elején virágkorát éli az irodalomtudományban ismert és elfeledett íróink, költőink életrajzának levéltári forrásokon alapuló kutatása és azok publikálása. Megélénkül az érdeklődés a családtörténet iránt. Genealógiával foglalkozó kutatók összefogásával megindul a szakma tudományos igényű periodikuma, a Turul című folyóirat. Történészeink elkészítik a magyar történelem panteonját, melyben „a válogatás szempontjai [...] a nemzetépítés történelmi konstrukciójából következtek.” (Kövér, 2000. 151. o.)

A biográfia az utóbbi évtizedekben újra reneszánszát éli, amit elsősorban a politikai változásokkal magyaráznak. A hazai történettudománynak a politikai biográfia korábban is kiemelkedően reprezentált területe volt. Ennek hatása, valamint a hagyományok tiszteletben tartása mellett az utóbbi évek fellendülése azt is mutatja, hogy „a szükségszerűség birodalmából a szabadság birodalmába vezető átkelő innenső partján rekedve, az életrajz hatékonyabb megoldási lehetőségeket sejtetett a legszigorúbban determinált politikatörténet lövészárkai között.” (Kövér, 2000. 151. o.)

Németországban a második világháború után politikatörténeti kutatások keretében a politikai pártok szereplése, a két ország egyesítése után a volt NDK történetének, a hatalom működési mechanizmusának feltárása céljából tárják fel a történelmi műhelyekben mind a keleti német állam vezetőinek, mind a politikában valamilyen szinten részt vállaló, különféle rendű-rangú tisztségviselőinek életpályáját⁶.

Témánkkal kapcsolatosan nem lehet említés nélkül hagyni a francia szociológus, Pierre Bourdieu nevét. Ő volt az, aki radikálisan megkérdőjelezte magának az életrajzírásnak még a lehetőségét is, amikor kijelentette: *A biográfia csupán illúzió*. Állítása szerint az életrajz magától értetődően egy irány felé mutató, koherens sorsként kezeli az életet. E képzet következtében a biográfus jogosultságot érez arra, hogy feldarabolja az életpályát „*értelmes viszonyok mentén elrendezett képsorokra*”, valamint, hogy a valós életpályának csak az általa jelentősnek ítélt részeit vegye figyelembe, s a többit „kacatnak” minősítse. Bourdieu szerint mindez tiszta „*retorikai illúzió*”, amely „*a lét általános reprezentációjának*” – s ez a józan észben és a regényben nyer kifejezést – a felismerésére és reprodukciójára szorítkozik. Értelmezése következtében az életpálya valójában diszkontinuus események, tettek, érzetek egymásutániságából tevődik össze, amelyek csupán az egyén tudatában vagy az azokat érzékelő szemtanúk szellemében nyernek (fiktív) egységet. Az életpálya egysége egy reprezentáció: az életpálya ideológiája az, és nem maga az élet, amely önmagában nem más, mint egy mindenféle értelmet nélkülöző káosz. Mivel az életrajzírás lehetetlen, értelmetlen és érdektelen, csak a társadalmi reprezentáció számít, amely rendet visz abba a kibogozhatatlan rendetlenségbe, amilyen valójában az egész élet (lásd Bourdieu, 1990).

Bourdieu hatására indulnak meg azok a nagyléptékű elitkutatások, melyek a szociológia látószögét, eszközeit beemelik a történeti kutatásokba.

A biográfiával kapcsolatban Bourdieu számos érvét Giovanni Levi (korábban már idézett cikkében) hozta újra elő, noha ő nem ment olyan radikális messzeségbe. Levi hasonlóképpen elutasítja a korábbi lineáris életrajzírást, amely születésétől a haláláig végigkísérte az egyén életpályáját. Ehelyett az egyént a maga ellentmondásos, bizonytalan, cseppfolyós individuális valójában megragadó leírást ajánlja. Lemond a kronologikus modellről, s visszahozza bizonyos 18. századi önéletrajzi szerzők módszerét, akik az összetett egyéni identitást próbálták rekonstruálni, mint az például a Jean-Jacques Juge de Rousseau [Jean Jacques mint

---

⁶ Ilyen jellegű politikatörténeti munkák találhatók a <http://biosop.zhsf.uni-koeln.de> honlapon.

Rousseau bírāja] vagy a Jacques le fataliste [Jacques a fatalista] címen megjelent művekben megfigyelhető (*Gueniffey*, 2000).

Összefoglalóan – a biográfia és a prozopográfia kapcsolatáról – megállapíthatjuk:

– mindkettő lehet a társadalomtörténet írásának sajátos műfaja. Amíg a biográfia használ, addig a prozopográfia nem használ fel narratívát, azaz élettörténetekben elmesélt történeteket, melyekből megtudhatnánk, hogy a személy milyen emléket őrzött meg a múltjából;

– a biográfia tárgya egy adott személy életének, működésének – a lehetőségekhez mérten – sokoldalú, teljes körű feltárása, a kutató feladata az életív leírása, megrajzolása. A prozopográfia tárgya ezzel ellentétben mindig egy kisebb-nagyobb csoport, mely csoport valamely közös háttérrel rendelkező személyekből jön létre. Az egyes személy *csak* mint a csoport tagja fontos s a vele kapcsolatos adatok közül is csak azok, melyek a kutatás szempontjából lényegesek. Itt tehát nincs szó az egyén életének teljes körű feltárásáról.

A kollektív biográfia és a prozopográfia közötti különbséget, mint arra már az egyes kutatói álláspontok felvázolásában is kitértem, a következőkben látom: a kollektív biográfia, bár adatfelvétele során a prozopográfiában is használt strukturált szerkezetet alakít ki, a csoport leírásában a csoporthoz tartozó személyek egész életútját vizsgálja s mutatja be teljes körűen. Ezzel ellentétben a prozopográfia a csoport tagjait csupán az életút egy-egy szakaszában figyeli meg, vizsgálatában elsősorban a (történeti) szociológia hatására az „életút adatokból” nyert struktúrák, a struktúra-elemzés kerül előtérbe. (Ilyen jellegű elemzéseket figyelhetünk meg elsősorban Karády Viktor és Nagy Péter Tibor munkáiban, mely munkákat az irodalomjegyzékben felsoroltam.)

A prozopográfia elkészítésében alkalmazott eljárás: létrehozni egy statisztikai tömeget, amelyet aztán különböző szempontok alapján tanulmányozhatunk úgy, hogy ugyanazokat a „kérdéseket” tesszük fel valamennyi szereplő esetében. Ilyen lehet például a születés és halál, házasság és család, társadalmi hovatartozás és gazdasági pozíció, lakhely, tanulmányok, személyes vagyon, foglalkozás, vallás, munkahelyi pozíció, karrier stb. Az így nyert információ a statisztikai tömegben a kijelölt szempontrendszer alapján egymással kapcsolatban lévő személyeket később egymás mellé helyezi és egyesíti a változók vizsgálata alapján. Teszteli mind belső, mind külső viszonyait, más viselkedési vagy tevékenységi

formával való kapcsolatukat. A szempontrendszer tetszőleges lehet attól függően, hogy a kutató mire kíváncsi, mi a kutatás célja.

Prozopográfiai munkák készítése során a következő kutatómódszertani kérdésekre kell választ találni:

- Milyen kritériumok alapján történjen az adatok gyűjtése?
- Milyen kritériumok alapján kerüljenek be az egyes személyek az adatfelvételbe?
- Melyik az a forma, amely által az információhalmaz világosan áttekinthető?

Prozopográfia elkészítését mindig alaposan átgondolt vizsgálati szempontrendszer felállítása előzi meg. Nem a „gyűjtőszendély”, hanem a forrásanyag mennyisége és minősége dönt a kutatói szándék mellett abban, hogy a történelem mely szereplőiről készüljön ilyen jellegű összeállítás.

A prozopográfiai munka másik fontos kritériuma: a teljesség. Az adatgyűjtésnek abban az értelemben kell teljesnek lennie, hogy válogatás nélkül kiterjedjen ki minden olyan személyre, aki a megjelölt körön belül van, vagyis akire érvényes a kiválasztás kritériuma. A kiválasztott kritériumokat ugyanakkor minden szereplőre nézve kötelező összegyűjteni. A kijelölés alapján a forrásadatok alfabetikus vagy más, szisztematikusan csoportosított listába kerülnek. A listába beírt forrásadatok képezik az adattárat, mely a későbbi vizsgálat tárgya lehet (lásd *Engel*, 1998a).

Nézzük meg egy ilyen adattárnak a felépítését! A példa egy, a dél-itáliai normannokkal kapcsolatos munkából származik (*Wolf*, 2005). Az adatbank felépítése: 1. *nem változó adatok*, pl. azonosító szám, név, titulus, származás, tisztség... 2. *változó adatok* pl. események, források, a témához kapcsolódó szakirodalom... Az adatbankba való felvétel kritériumai: valamennyi, az adott időpont (11. század) és az adott régió (Dél-Itália) határain belül a forrásokban megemlített, normannak tartott személy. A munka során minden egyes személyt kódszámmal látnak el, ami állandó marad és segít a későbbiekben az adatok rendezésében. A személyek alfabetikus sorrendben, a vezetéknev alapján követik egymást.

A legújabb magyarországi prozopográfiai munkák közül kiemelkednek az ELTE Levéltára kiadásában megjelentetett peregrinus-kutatások. Karády Viktor és Nagy Péter Tibor vezetésével jelenleg is nagyszabású elitkutatás folyik *Az egyetemet végzett értelmiségi elit*

rekrutációja, képzése és európai kapcsolathálója a huszadik században címmel. Neveléstörténet vonatkozásában adattár készült a közelmúltban a tatai gimnázium tanáraitól és diákjairól (Körmendi, 2004).

Napjainkban egyre több prozopográfiai adatbázis készítésének lehetünk tanúi. Az adatbázisok egyszerű számítógépes programokkal (Excel, Access), összetettebb munka esetében SPSS alkalmazásával elkészíthetők, melyek az internet segítségével mind a tárgykör kutatói, mind a nagy nyilvánosság számára is elérhetővé válhatnak.

1.2. A VI. ker. reáliskola rövid története

Iskolánk, mely 1891-ben⁷ VI. kerületi reáliskola néven alakult meg, a Terézváros második⁸, ám 1891-re mégis a kerület egyetlen reáliskolája. Ez a tény a főváros korabeli népesedési viszonyainak változásával magyarázható. Budapest közigazgatási területeinek lakossága nem oszlott meg, de nem is fejlődött egyenletesen. A nyolcadik kerületben például csaknem annyi lakos élt, mint a három budai kerületben együttvéve. A nyolcadik kerület után a hetedik és a hatodik kerület volt a legnépesebb. Lakosságuk külön-külön csaknem elérte a kilencvenezer főt, míg az ötödik kerület⁹ ugyanekkor feleannyi lakossal rendelkezett. Ez volt az oka annak, hogy Trefort Ágoston kultuszminiszter 1872-ben a hatodik és nem az ötödik kerületben hozott létre reáliskolát a Gyár¹⁰ utca 16. szám alatt. Időközben azonban a Lipótváros, az ötödik kerület a nagykereskedelem, a tőke, a tőzsde és az államigazgatás központja lett. A fellendülő középítkezések sorában új iskolaépület épült a Markó utcában, s a Gyár utcai bérházból ide helyezték át a *reáltanodát*. Így jött létre a Markó utcai főreál.

A Terézváros középiskola nélkül maradt. Tanulóinak elhelyezését azonban a fővárosi középiskolák csekély száma, a felekezeti viszonyok és az egyes iskolák fekvése hamarosan csaknem lehetetlenné tette. Már 1873-ban, a három városrész egyesítésekor is sok panasz merült fel, hogy a meglévő középiskolák nem képesek befogadni a jelentkező tanulókat. A század vége felé a főváros rohamos fejlődése még inkább elviselhetetlenné tette ezt a helyzetet. A korabeli lapok részletes leírásokat közöltek azokról az ökölharcokról, amelyek a budapesti középiskolák kapui előtt a beiratkozások alkalmával folytak. Elengedhetlenné vált új középiskola létesítése.

Az 1880-as éve végére az ország legnépesebb középiskolája az ötödik kerületi állami főreáliskola lett. Mivel az épület bővítésére nem volt mód, kézenfekvőnek látszott – a kor gyakorlatának megfelelően –, hogy két osztályának áttelepítésével ebből az iskolából hozzák létre a Terézváros már oly nagyon hiányolt középiskoláját. Az iskolatípus megválasztásában

---

⁷ Vita tárgya lehet az iskola létesítésének éve. Mészáros István ezt az időpontot a „*fiókinézmény*” megnyitásának évére teszi (lásd Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996-1948. Akadémiai, Budapest, 1988.). Tiszteletben tartva véleményét, én – a források áttekintése után (az alapítás dátuma az iskola pecsétjén: 1891, az 50 éves jubileum megünneplése 1941-ben) – az egykori iskola vezetésének és tanári karának döntését fogadom el.

⁸ Az első terézvárosi reáliskolát 1872. szeptember 29-én nyitották meg *Terézvárosi királyi főreáltanoda* néven. 1884-ben a Markó utcába költöztették, s ettől kezdve, mint V. ker. állami főreáliskolát ismerhetjük, közismert nevén a „Markó utcai főreál”.

⁹ A kerületeket jelenlegi besorolásuk alapján neveztem meg. A mai V. kerület akkor, a jelzett időpontban IV. kerület néven létezett.

¹⁰ A Gyár utca a mai Jókai utca vonalában volt.

szerepet játszott az, hogy a hatodik kerületben főleg kiskereskedők, kisiparosok, tisztviselők laktak, akik gyermekeik számára a gimnáziummal szemben a reáliskolai képzést részesítették előnyben.

Az új iskola Csáky Albin kultuszminiszter 1890. évi 3244. sz. a. rendelete alapján az 1890-1891. tanév kezdetétől az ötödik kerületi főreáliskola *fiókiintézményeként* működhetett. A miniszter a szervezési feladatokkal az iskola igazgatóját, Hofer Károlyt bízta meg. Hofer 1890 május elején bérleti szerződést kötött a két osztály elhelyezésére özv. Müller Andrásnéval és Kleiszner Rezsőnével, a Lovag utca 18. sz. bérház tulajdonosaival. Így ebben az épületben nyitották meg az első tanévet, 1890. szeptember 4-én.

Az iskola szűkös, nyomorúságos viszonyok közepette kezdte meg működését a ház első emeletén. Az osztálytermeket lakószobákból alakították ki. Ezek alacsonyok, hosszúak, keskenyek voltak. Az ablakok kicsik, a termek sötétek. Az áporodott szag miatt gyakran kellett szellőztetni. A függőfolyosó a pesti bérházak jellegzetes körfolyosója, fedetlen, keskeny, huzatos. Nem éppen a kitűduló mintegy száz kisdíák fogadására alkalmas. Az épület udvarában a tanulók nem tudtak szabadon mozogni, esős időben sem ott, sem a folyosón nem tartózkodhattak. Ráadásul a nem túl nagy bérházon még tizenhárom lakóval kellett osztozniuk.

Nem volt tornaterem, nem voltak szertárak, nem volt könyvtár. Az iskola felszereléséhez a szegényes bútortáron kívül néhány kölcsönkapott falitábla és térkép tartozott. A tanári feladatok ellátására az anyaiskolából két helyettes tanárt helyeztek át¹¹, szerződtettek egy okleveles tanárjelöltet és a budapesti tanfelügyelőségtől átirányítottak szolgálattételre egy *reaktivizált*, idős tanárt¹².

Az iskola tanulmányi és fegyelmi ügyekben az anyaiskola fennhatósága alatt állt. Hofer megbízott igazgató rendszeresen ellenőrizte munkájukat. Rajta kívül Lutter Nándor tankerületi főigazgató, valamint Csáky miniszter személyes megbízásából Klamarik János miniszteri tanácsos is gyakran keresték fel az iskolát.

---

¹¹ Balog Mórt és Raj (Rajner) Ferencet. Ez utóbbi lett a fiókiintézet első rendes tanára, kinevezését még 1890 végén kézhez kapta.

¹² A tanárjelölt Pápai Károly volt, a tanfelügyelőségről Szentiványi Jánost, a soproni kereskedelmi iskola ny. tanárát küldték.

A tanulók közül azok kerültek a kihelyezett osztályokba, kiknek lakóhelye az „iskolaépülethez” közelebb esett. Az anyaintézetbe beiratkozott 852 tanuló közül 115 kezdte meg tanulmányait a Lovag utcában. Az első osztályban 62, a második osztályban 53 diák. Ezek az osztályok, mint az ötödik kerületi állami főreáliskola I. D és II. C osztályai szerepeltek a tanév végéig. Ekkor a kultuszminiszter 1891. évi 1379. sz. a. rendelete értelmében a Lovag utcai két kihelyezett osztályból álló intézmény önállóvá vált és a budapesti VI. ker. állami reáliskola nevet kapta.

Az önállósult iskola első igazgatójául Mauritz Rezsőt nevezték ki 1891. február 22-vel, de áthelyezésére csak augusztus 1-jei hatállyal került sor.

Mauritz nagy műveltségű ember, nagy tapasztalatokkal rendelkező pedagógus volt. Korábban matematikát tanított az evangélikus gimnáziumban, az V. ker. főreálban, majd 17 évig a kassai főreáliskola igazgatója. Innen került a Lovag utcai iskola élére. Pedagógiai témájú cikkeit, tankönyvbírálatait megjelentették a korabeli lapok. Német nyelvkönyvet, matematika és természettani tankönyveket is írt. Az ő nevéhez fűződik a kezdeti nehézségek legyőzése, az új iskola alapjainak lerakása.

Hogy milyen nagy szükség volt az iskolára, mutatja a tanulói létszám gyors növekedése, évenként átlagosan két újabb osztályt indítottak.¹³ A gyors növekedés szükségessé tette az osztálytermek számának növelését is. A harmadik tanévben a lakók kiköltöztetésével már az egész épületet az iskola bérelte. A VKM engedélyével a tornaórákat a közeli Lovag utcai elemi iskolában tarthatták, így nem kellett többé kísérgetniük a tanároknak a diákokat az V. ker. főreálba.

Újabb év elteltével az épület egésze is kicsinek bizonyult a sok jelentkező elhelyezésére, „minél fogva az igazgató megbízott, hogy az intézetünkkel szemben levő házat az iskola céljaira bérelje ki, mely házban – a felügyelet könnyítése céljából – az igazgató hivatali lakást kap.” (Értesítő, 1895. 3. o.) Kibérelték 1894. augusztus 1-jétől három évre a Lovag utca 19. sz. ház földszintjét és első emeletét. Itt helyezték el a II. A osztályt, a közös fizika-kémia tantermet és szertárt, a tornatermet, az igazgatói lakást. Ugyanakkor a második emeleten lakók laktak, s a „társbérlet” gyakran okozott gondot: „...Az e bérházban levő tantermek barátságosabbak ugyan a régi bérházéinál,

¹³ Az iskolai létszám alakulása az értesítő adatai alapján. (Az adatok a tanév elején beírt tanulókra vonatkoznak.) 1890-1891: 2 osztály, 115 tanuló; 1891-1892: 4 osztály, 211 tanuló; 1892-1893: 6 osztály, 261 tanuló; 1893-1894: 8 osztály, 385 tanuló; 1894-1895: 9 osztály, 461 tanuló; 1895-1896: 10 osztály, 500 tanuló; 1896-1897: 12 osztály, 516 tanuló.

de mert az épületet a szomszédos háztól csak egy alacsony fal választja el, a tanítás a szomszéd lakók kózpogtatása és zajongása miatt csaknem lehetetlen..” (Értesítő, 1895. 3. o.)

Az 1894-1895. tanévben megnyílt az V. osztály, így az iskola főreáliskolává lett. Ez ugyanakkor a tanulók létszámának apadását is jelentette. Ennek anyagi és társadalmi okai is voltak. Az alsó reáliskolai osztályok elvégzésével ugyanis már lehetett pénzkereső foglalkozásokat találni s az iskola tanulóinak zöme szegényebb családokból került ki, kiskereskedők, kisiparosok, kistisztviselők, alkalmazottak fiai voltak.

1898 szeptemberére az iskola új épületet kapott. A Szondi és a Bulyovszky utca találkozásánál lévő, mintegy 1200 négyszögöles telek beépítésével Alpár Ignácot bízták meg. Alpár a tervezés során több ízben tanácskozott a tantestület tagjaival, figyelembe vette kéréseiket, igényeiket. Az építkezést 1897 júliusában kezdték meg és egy évvel később át is adták a háromemeletes, neogót stílusú épületet.

A korszerű oktatás tárgyi és személyi feltételei

Az épületben 139 kisebb-nagyobb helyiséget alakítottak ki. Ezek között volt 15 osztályterem, 4 rajzterem, vegytani, természetrajzi, fizikai, mértani előadóterem, 7 szertár (vegytani, földrajzi, mértani, történelem, természetrajzi, fizikai, rajz), ifjúsági és tanári könyvtár, fizikai és vegytani dolgozó, orvosi rendelő, 12 kisebb tanári szoba, egy közös nagy tanári, tanácsterem és várószoba a szülőknek. A földszinten, a főbejáratától balra volt az ötszobás igazgatói lakás. A Szondi utcai kapunál négy lakást alakítottak ki az iskolaszolgáknak.

A tornaterem a főbejáratnál szemben, az udvar túlsó felén, külön épületben kapott helyet. A 250 m²-es, karzatos, korszerűen felszerelt tornaterem egyben díszteremnek is szolgált, ahol az iskolai ünnepségeket megtarthatták. Az épületben jutott hely szertárnak és testnevelő szobának, öltözőnek és mosdónak is.

A Balog Mór által kialakított fizikai dolgozó újdonságnak számított, ilyen akkor még egyetlen más budapesti reáliskolában nem volt. Tanár urat a fizikai gyakorlatok magyarországi meghonosítójaként tarthatjuk számon, vezetőtanárként sok tanárjelöltben tudatosította a kísérletek fontosságát a fizika tanításában. Fiatalon szobrásznak készült, kézügyességét bizonyították másik szakja, az ábrázoló geometria oktatásához készített szemléltetőeszközei. Munkái a párizsi világkiállításra is eljutottak, ahol bronzéremmel jutalmazták.

A termekben gázvilágítást használtak s elsőként a fővárosi iskolák közül a fizikai előadóban villanyvilágítást. Az osztályokban vaskályhák álltak, melyeket a folyosóról lehetett fűteni.

A felső osztályosok szabadkézi rajztermében nem padok voltak, hanem könnyen állítható rajztábla-bakok és modell állványok. A függönyöket úgy szerelték fel, hogy azok elhúzásával fülkéket lehetett kialakítani. Így elérték, hogy a modelleket mindig a kellő irányból érte a fény. A modellek előtt a tanulók félkörívben helyezkedtek el. A rajztáblákat és a szükséges rajzeszközöket csoportonként külön szekrényben tartották, a tanulóknak nem kellett azokat minden alkalommal magukkal hordozniuk az iskolába.

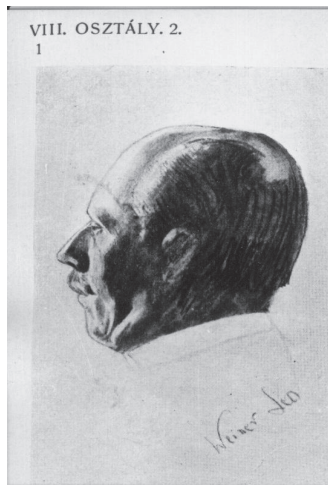
Az iskola berendezései megfeleltek a kor legmodernebb igényeinek, a róluk készült fényképfelvételeket bemutatták az 1908. évi londoni pedagógiai kiállításon is.

Sokan látogatták az iskolát és tanulmányozták az itt folyó munkát. A hazai pedagógusokon kívül felkeresték Ázsia, Amerika, a távoli Ausztrália és Japán tanügyi szakemberei is.

Az iskola tanárai gyakran kértek külföldi tanulmányútjukhoz szabadságot és a minisztériumtól pénzsegélyt. Ezt – ritka kivétellel – meg is kapták. De hosszabb, több hónapos szabadságot kértek a szorgalmi időszakban is könyveik megírására, tudományos kutatásaik végzésére. A tankerületi főigazgató, ki az engedélyt végső soron megadhatta, még olyan esetben is hozzájárult ehhez, amikor azt az igazgató nem támogatta. Tudta, tudták, hogy a pillanatnyi nehézségek (helyettesítés, stb.) ellenére is a magyar oktatásügy nyer ezen. Az 1903-1904. tanévben például Moravcsik Géza egy éves szabadságot kapott a zeneakadémián felhalmozódott titkári teendőinek ellátására, Gerecze Péter fél évig az Országos Műemlékek Bizottsága megbízása alapján régészeti feltárásokat vezetett. Balog Mór kormánysegéllyel Németországba utazott, hogy ott három hétig a fizikaszertárakat és a tanulók fizika gyakorlatait tanulmányozza. Klimó Mihály ösztöndíjat kapott francia nyelvtudásának felfrissítésére. Mindez egy tanévben történt. Az igazgató véleményét ezzel kapcsolatban megtudhatjuk az iskola Értesítőjéből: *„Általában jól eső öntudattal konstatáljuk, hogy a tanári kar működése nem merül ki az iskolában, hanem tudása és buzgósága ezen kívül is, főleg irodalmi és kulturális téren keres és talál értékesítést, ami amennyiben a legközelebbi kötelességek pontos teljesítése mellett lehetséges, az intézetnek dicsőre válik, jó hírnevének emlékére szolgál.”* (Értesítő, 1904. 3. o.)

1911-ben bevezették a szülői fogadóórákat. Korábban a szülők csak az óráközi szünetekben kereshették fel a tanárokat.

1914-ig a szertárak anyaga gyorsan gyarapodott. Raj (Rajner) igazgató a könyvtárak és a szertárak gyarapításának ügyét a legapróbb részletekig megvitatta a tanárokkal, figyelembe vette javaslataikat. A századforduló éveiben a minisztérium pénzadománnyal segítette az iskolát, hogy a legnagyobb termet vetítésekre berendezhessék. Így a filmvetítéseket egyszerre több osztály is végignézhette. 1913-ra elkészült a teljes mozgókép-felszerelés. A filmeket főképp a természetrajzi ismeretek bővítésére alkalmazták. Bár az iskola jellegéből adódóan a tanulók elsősorban reálérdeklődésűek voltak, a tanári kar fontosnak tartotta esztétikai nevelésüket is. A folyosókat művészettörténeti reprodukciókkal díszítették. Rendszeresen, minden tanév végén rajzkiállítást rendeztek a tanulók legjobb munkáiból. Egy ilyen kiállításon szerepelt egy, a szabadkézi rajzból mindig kiváló eredményt felmutató diák, Weiner Leó által készített férfiportré. A rajz annyira megnyerhette a tanár, id. Dörre Tivadar tetszését, hogy az 1904-1905. évi Értesítőben közölte, *A szabadkézi rajztanításról* szóló értekezésében is szerepeltette.

Weiner Leó VIII. oszt. tanuló rajza
az iskola 1904-1905. évi Értesítőjében

Az első világháború idején az iskolának sok nehézséggel kellett szembenéznie. 11 tanár teljesített katonai szolgálatot, a tanévek később kezdődtek és hamarabb értek véget. 1914-ben a tanév megkésve, szeptember 15-én kezdődött, majd a következő évtől a háború végéig októbertől májusig tartott. Mivel a közeli VI. ker. főgimnázium épületét katonai célokra

lefoglalták, a gimnáziumot reáliskolánkba költöztették s a tanítás felváltva, délelőtt 8-13, délután 14-19 óráig folyt. Az 1917-1918. tanévre minden évfolyamon tananyagcsökkentést írtak elő, sor került először a nyolcadikos, majd a hetedikes diákok behívására. 1915-ben a nyolcadikosok (ekkor kivételesen) az érettségi vizsga letétele nélkül kaptak érettségi bizonyítványt, a hetedikeseknél az év végi vizsga letételétől tekintettek el. Az 1917-1918. tanévben úgy megnőtt a katonai szolgálatra behívott tanulók száma, hogy osztályvizsgára, ill. érettségire előkészítő tanfolyamot szerveztek számukra.

A háború megjelent az írásbeli dolgozatok témáiban is. Az első háborús évben az ötödik osztályos tanulók magyar dolgozata „*A világháború – karácsonyi elmélkedés levél formájában*”, a hetedikeseké pedig a „*Háborús hangulatok Budapest utcáin*” címet viselte.

Az 1918 őszen bekövetkezett politikai változások megérintették a tantestületet. Néhányan beléptek a frissen alakult szakszervezetbe. Kemény Ferenc a Közoktatási Tanács munkájában vállalt szerepet, ám Kunfi Zsigmond minisztersége alatt lemondott tisztségéről. Bálint Elemér a Szociáldemokrata Párt részéről tagja volt annak a bizottságnak, mely az új matematika tantervet készítette.

A VI. ker. reáliskolában a Tanácsköztársaság idején lezajlott eseményeket a VKM 1919. évi 103.265. és 103.505. sz. rendeletei alapján létrehozott fegyelmi bizottság jegyzőkönyveiből rekonstruálhatjuk. Ennek a bizottságnak, mely a tanári kar négy „megbízható” tagjából állt, minden egyes tanár magatartását felül kellett vizsgálnia 1918. október 31. és 1919. augusztus 1. között. A jegyzőkönyvekből tudjuk, hogy a tanácskormány alatt néhányan szociológiai előadásokat tartottak kijelölt iskolákban, berendelt előadóként tevékenykedtek a népbiztosságnál. Volt, aki nyári agitációs tanfolyamon vett részt. Böszörményi (Bugyi) Sándor a Tanítók Szakszervezetének tagjaként összekötői feladatokat látott el az SZDP és a szocialista középiskolai diákmozgalom között, agitátorként járta az iskolákat. Roboz Andor szakszervezeti bizalmi lett, Schuber Mátyás a szakszervezet végrehajtó bizottságának tagja. Bálint Elemér vállalta el az iskola vezetését a leváltott igazgató helyett. A Tanácsköztársaság bukása után a tisztségvállalók közül kettőt eltanácsoltak a tanári pályáról. Volt, akit áthelyeztek más fővárosi középiskolába, volt, akit vidékre.

Az iskola tanulóinak mozgalmairól, szervezeteiről, esetleges szervezkedéséről nincs tudomásunk. Néhány „hangadót” átirányítottak ugyan más iskolába, de ez nem tartozott a kiróható súlyos büntetések közé. A zömében kiskereskedő, kisiparos, kishivatalnok családok és gyermekeik nem tartoztak a társadalom radikalizálódó rétegeihez.

A háború utolsó évében új igazgatót neveztek az elhunyt Raj (Rajner) Ferenc helyébe, Péch Aladárt, ki korábban tanított a soproni főreálban, a VII. ker. (Damjanich utcai) külső állami főgimnáziumban, majd Miskolcon. Szaktárgya, a fizika oktatásában saját korábbi didaktikai eredményeire is támaszkodott. Több értekezését és feladványát jelentette meg a Középiskolai Matematikai és Fizikai Lapokban, melynek egyik szerkesztője volt. Éveken át tevékenykedett az országos tanulmányi versenyek fizika feladatainak kiírásában, és a bírálóbizottságban.

A tantestület csaknem egészében kicserélődött. A régi tanárok nyugdíjba mentek, áthelyezéssel más iskolába kerültek. A megszállt, majd elcsatolt területekről sok új, fiatal tanár érkezett. Közöttük számos kiválóan képzett tanáregyeniség. Ilyen volt Cser Imre, az Eötvös Collegium hajdani diákja. Az egyetem befejezése után, 1914-ben azonnal a frontra irányították, a háború végéig katonáskodott. Leszerelése után Kassára került, majd néhány hónapi tanítás után Budapestre helyezték, iskolánkba.

Csabai István férfias megjelenésű, magyarul szépen, választékosan beszélő ember volt. A kötelezően előírt tananyagnál többet követelt. Érdekelte, hogy tanítványai mennyire kísérik figyelemmel a sajtóhíreket. Elsősorban nem a politikai, hanem az irodalommal, a magyar nyelvvel kapcsolatos híreket vitatta meg velük. Csabai a Terézvárosi Kaszinó titkára volt, az iskolában 1920-tól vezette az önképzőkört. Könyvismertetései a Magyar Művelődésben jelentek meg. *Fakereszték mentén – népek országútján* címmel adta ki háborús emlékeit.

Neukomm Gyula, ki évtizedeken keresztül vezette a Tükör c. lap sakkrovatát, munkatársa volt a Magyar Sakkvilágnak, a Magyar Sakkszövetség választmányi tagja. Számos versenyt nyert itthon és külföldön egyaránt. Roppant szigorú, de igazi európai gondolkodású ember volt – mesélték tanítványai. Neukomm alakította át és vezette az önképzőkörön belül a matematikai szakosztályt. Következetes, kitartó, lelkes munkájának eredményeként az iskola diákjai közül egyre többen küldtek be sikeres megoldást a KÖMAL-ban kiírt versenyfeladatokra. 1922-ben megalakította az iskolai sakk-kört, melynek 130 tagja hetente tartotta összejöveteleit, mérkőzéseit.

Mindössze egy tanévet töltött az iskolában a fiatalon elhunyt, tehetséges nyelvésznek indult Kara Ferenc. Beszélt németül, franciául, oroszul, törökül és olaszul. Jól értette a finn, a spanyol és a szerb nyelvet is.

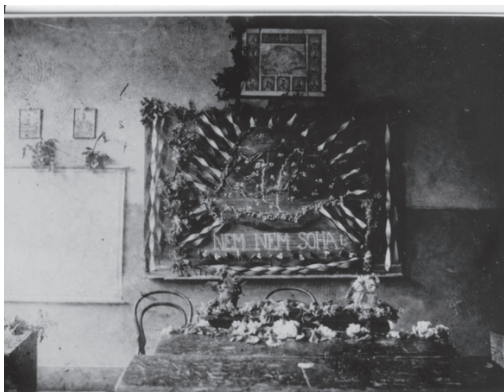
Krécsy Bélát a külügyminisztérium propaganda osztálya felkérte egy angol nyelvű, Magyarország jelenlegi helyzetét és nehézségeit ismertető könyv megírására, melyet a párizsi békekötéssel kapcsolatos tárgyalásokra vitt magával a magyar delegáció.

Pitroff Pál az *Élet* munkatársa, az MTA szótárbizottságának tagja. Novellái és versei mellett pszichológiai, irodalomtörténeti és filozófiai témájú cikkeket is írt.

A tantestület régi tagja, Pintér Jenő irodalomtörténész lett 1919-től az új budapesti tankerületi igazgató.

1921-ben az oktatási kormányzat elrendelte,¹⁴ hogy az ország középiskoláit a magyar történelem, irodalom kiválóságairól nevezzék el, így az iskola 1921. szeptember 1-jével felvette báró Kemény Zsigmond nevét.

Az 1920-as, 30-as évektől a politika egyre direktebb formában avatkozott az oktatásba, az iskola életébe. A trianoni békeszerződés nyomán kialakult jogos nemzeti sérelem ellensúlyozására a nemzeti érzelmek felszításával, azok ébrentartásával, a kultúrfőlény hangoztatásával reagált a kormányzat. Az iskolákban a folyosókra, a tantermekbe ki kellett függeszteni az ún. Magyar Hísekegyet és Nagy-Magyarország térképét. A tornateremben a falra erősítették az elszakított országrészek porszeméit őrző bullát.

Ballagásra feldíszített osztályterem, 1935.

¹⁴ Állami középiskolák elnevezése. A VKM 11514/921. V. Főig. 3882/921. rendelete.

Az 1920. június 9-én megtartott magyar írásbeli érettségi dolgozat témája: *A magyar nemzet joga eredeti országhatáraihoz. Kidolgozandó értekezésnek vagy beszédnek történelmünk, földrajzi helyzetünk s kulturális fölényünk bizonyítékaival.*

1930-ban központilag meghatározták a földrajz, a kémia és a fizika tantárgyak tanításában érvényesítendő honvédelmi szempontokat.

A tanítás reggel 8 órakor kezdődött. A tanulók felállással köszöntötték a tanárt, majd közösen elmondták a nemzeti imát. 1933-tól hétfőnként az első óra megkezdése előtt a tanár megkérdezte: „Fiúk, mit akartok?” „Magyar feltámadást!” – volt az elrendelt válasz.

„Szigorúan bizalmas! Még tanárokkal sem közlendő!” felirattal ellátott utasítás érkezett az igazgatóhoz a VKM-től (BFL, VIII. 41. a 8). Ebben a miniszter felhívja a figyelmet a következőkre: folyó iskolai évben a VIII. osztályt végző tanulóknak még az írásbeli érettségi vizsgálat megkezdése előtt ki kell adni az év végi bizonyítványt, hogy azzal május hó folyamán jelentkezzenek az illetékes katonai hatóságnál szolgálattételre. Ez az 1933-as év tavaszán történt.

A 30-as évektől kezdődően a magyar oktatás sajtójában egyre inkább előtérbe kerültek az ún. metodikai újításokról szóló viták. A „metodikai reform” a korábban passzív befogadásra kényszerült tanulót az oktatási folyamat aktív részesévé léptetné elő. Ezt elsősorban a természettudományos tárgyak esetében kívánták megvalósítani, az ún. munkáltató tanítás keretében. Módszertanának kidolgozásában a Kemény Zsigmond reáliskola kémia, fizika és természetrajz tanárai nagy szerepet játszottak, név szerint Csengő (Cserba) Nándor, Loczka Alajos és Kékesy (Kircsi) János.

A munkáltató tanítás célkitűzései között az egyéni tapasztalat által megszerezhető élmény, a logikai következtetések közvetlen átélése, ok-okozati kapcsolatok keresése és a következtetések levonása nyomán a rendszeres és a rendszerezett gondolkodásra való készség kifejlesztése és erősítése állt. A fő pedagógiai célhoz, a logikai képzéshez szervesen kapcsolódott a természeti jelenségek, változások lényegi megfigyelésére való szoktatás. „*A munkáltató óra lényegében ugyanaz az észnek, mint testnek a tornaóra*” – írta Csengő Nándor a kémia tanításával kapcsolatosan az 1932-1933. évi Értesítőben közölt tanulmányában (Értesítő, 1933. 25. o.).

A kémiai munkáltató órák megtartására megfelelő tárgyi feltételeket alakítottak ki az iskolában. A nagy előkészítőben és a vele szomszédos kémiai előadóban egyszerre 30 tanuló dolgozhatott. Egy részük egyénileg, mások kettes, hármas csoportokban végezhettk a kísérleteket.

Megtörtént a fizikaszertár átalakítása is a munkáltató tanítás kívánalmainak megfelelően. A legfontosabb fizikai alaptörvények „megtapasztalásához” szükséges műszereket olyan mennyiségben szerezték be, hogy egyszerre 8-10 csoport végezhesse ugyanazokat a méréseket.

A természetrajz oktatás eredményessége érdekében, a szemléltetés élénkítésére, a biológiai folyamatok megfigyelésére botanikai kertet létesítettek az iskola udvarán, akváriumot és terráriumot rendeztek be. A botanikai kert mezőgazdasági-, konyha- és virágkertészeti részében az összes munkát a fiúk végezték. A palántákat részben otthon, részben a természetrajzi előadóban rendelkezésükre álló cserepekben és faládikákban nevelték. Az akvárium halak, gőté, vízi bogarak, csigák életjelenségeinek megfigyelésére szolgált. Néhány üvegedényben különböző helyről összegyűjtött pocsolyavizet tartottak, hogy ennek segítségével is tanulmányozhassák a mikroszkopikus növény- és állatvilágot.

Iskolánk az 1900-as évek eleje óta szerepelt a VKM által készített, a „*Szakvizsgás tanárjelöltek gyakorlati kiképzésére szolgáló középiskolák*” listáján. 1906-ban mennyiségtanból, természettanból és szabadkézi rajzból szerezhettek tanítási gyakorlatot a tanárjelöltek, majd három évvel később német nyelvből is. A miniszter a gyakorló tanárjelöltek vezetésével iskolánkban Raj Ferenc igazgatót, Balog Mórt, Dörre Tivadart, Kemény Ferencet, Oberle Károlyt, Pintér Jenőt, Rados Ignácot és Schuber Mátyást bízta meg. A 30-as évektől megkezdődött a „mintagimnázium” mellett más iskolák gyakorló középiskolává minősítése. Iskolánk az 1932-1933-as tanévtől kezdődően működött gyakorlóiskolaként. A gyakorlóévet miniszteri rendelet szabályozta. A tanárjelöltek 3-4 hétig beosztásuknak megfelelően órákat látogattak, majd megkezdhettk a tanítást. 6-10 heti önálló tanítás után mindegyik jelölt megtartotta vizsgatanítását. Ezen részt vett az összes azonos szakos tanárjelölt, az iskola szaktanárai, az igazgató. Az órát megbeszélés követte, melyen az előre kijelölt bíráló felszólalása után mindenki értékelhette a jelölt munkáját.

A vezetőtanároktól nyert gyakorlati útmutatáson kívül a tanárjelöltek elméleti irányítást is kaptak az ún. *theoretikum* órákon, melyeket az igazgató tartott. A tanárjelöltek gyakorlatuk

idején bekapcsolódtak az iskola életébe. Az óráközi szünetekben az ügyeletes tanárok és diákok mellett ők is felügyeltek a folyosókon a rendre és tisztaságra. Templomi ügyeletet bíztak rájuk, az iskolai ünnepélyek, kirándulások szervezésébe, lebonyolításába, az ifjúsági egyesületek működésébe egyaránt bevonták őket. Segédkeztek az igazgatói irodában, hogy megismerjék az iskolai adminisztrációt, dolgoztak a szertárakban, könyvtárakban, néhányan a díjkezelő tanár munkájával ismerkedtek. A tanulók kedvelték a tanárjelölteket, akiket a diáknyelv a század elején „*kocá*”-nak, a 30-as évektől szellemesen „*oldalkocsi*”-nak nevezett.

A Hóman-féle 1934:XI. tc. értelmében az iskola képzése és elnevezése megváltozott, ezután Kemény Zsigmond Gimnázium szerepelt a hivatalos pecséten. Változott az igazgató személye is, Pongrácz Alajos került az iskola élére.

A változás nem csak az iskola nevét, a tantárgyakat, az óraszámokat érintette, megmutatkozott a tanár-diák kapcsolatban is. A gyermekpszichológusok kezdeményezésére az osztályfőnököknek személyi lapot kellett vezetniük minden egyes tanuló fejlődéséről. A személyi lapokba csak tárgyilagossá, (az osztályban tanítók) közösen megállapított véleményét lehetett bejegyezni, tartalmuk hivatali titoknak minősült.

A büntetések kiszabásánál fokozottan figyeltek a fokozatosságra, a cél a tanuló erkölcsi javítása, erkölcsösségének megóvása és az iskolai rend megszilárdítása volt. Ennek érdekében a vétséget elkövető tanulóval először négy szemközt beszélt a tanár, illetve az igazgató. A testi fenyegetést, a bezárást, a kitérdepeltetést, az óráról való kiküldést, a táplálékmegvonást az iskolai Rendtartás tiltotta.

A harmincas évek végétől megfigyelhetjük, hogy az iskola igyekezett megóvni diákjait az éleződő – jobb- és baloldali – társadalmi mozgolódástól egyaránt. Az igazgató kihirdette: *„...figyelmeztetem a tanulókat, hogy politikai vagy társadalmi mozgalomba ne keveredjenek. Bármilyenű szervezkedés, egyesületi helyiségek látogatása, tüntetéseken való részvétel, pártjelvények viselése, mocskolódó felírások, a többi tanulóval és a közönséggel szemben tanúsított zaklató magatartás a nyilvános tanulók sorából való eltávolítást vonja maga után.”* (BLF, VIII. 41. a 17.)

Vallási téren az iskolára fennállása alatt a tolerancia volt jellemző. Ezt a megállapítást még azzal együtt is igaznak tarthatjuk, ha akadt időközben – sajnálatos módon – olyan r. kat. hittanár, vagy egy-egy tanár, aki nem vallása előírásait, hanem a politika szélsőségeit helyezte előtérbe. Az igazgató a vallási ünnepeken szabad napokat biztosított a tanulók számára (csendes napok, sátoros ünnep, engesztelő nap stb.). Az izraelita vallásúakat, amennyiben kérvényezték, mentesítették a szombati írás, írásbeli számolás, rajzolás alól. A katolikus

tanulók vasárnaponként a városligeti Jáki kápolnába, 1943-tól a közeli Kölcsény gimnázium házi kápolnájába jártak misére.

Mészáros Ignác tanár úr, órait időnként megszakítva félrevonult kémia tanári szobájába, hogy vallási előírásainak eleget tegyen, ám – mint ezt Németh László visszaemlékezéseiből tudjuk – ezen egyetlen „más vallású” kiskamasz sem „derült”, a másik hitének tisztelőben tartása itt, az iskola falain belül természetes volt.

Az állami intézkedésekkel növelt és irányított antiszemitizmus következtében az izraelita vallású tanulók száma csökkent. Ezzel párhuzamosan nőtt a római katolikusok létszáma. Az értesítők felekezeti hovatartozásából nyomon követhetjük, hogy esetünkben nem az izraelita vallású tanulók kiszorítása történt, hanem a 20-as évek második felétől nagyarányú átkeresztelkedés történt körükben. Az iskola fennállásának 50. évfordulójára kiadott Értesítő 1941-ben (!) megállapítja, hogy „... a VI. ker. állami reáliskola nagyban hozzájárult a magyar zsidóság szellemi kultúrájának felemeléséhez.” (Értesítő, 1941. 12. o.)

Az 1938-ban az iskola élére került Szentgyörgyvári (Stagl) Artúr, ellenszegülve a háború alatti felsőbb utasításoknak, nem volt hajlandó – sok iskolával ellentétben – ún. zsidó osztályok létrehozására. Az értesítőkből pl. ezekben az években nem írták le a „munkaszolgálat” szót, helyette a „katonai szolgálatot teljesít” kifejezés szerepelt.

Az iskola levéltári anyagában az utolsó iratok (erősen hiányosan) az 1944-es évből származnak. A háború vége felé (1944 júliusában) az iskola épületét bombatalálat érte, többek között megsemmisült az iratanyag jelentős része. A VKM levéltári anyagát pedig 1956-ban érte súlyos tűzkár. Így ebből a korból származó írott forrásaink igencsak hiányosak, gyakorlatilag a még megjelent két Értesítő¹⁵ adataira számíthatunk. Ezekből tudjuk, hogy az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. augusztus 16-án kelt 6650/1945. sz. rendeletével új iskolatípust hozott létre iskolánk keretein belül is. Az általános iskola első és ötödik osztályát már 1945 őszén meg kellett nyitni. Változott az iskola elnevezése is, Budapesti VI. ker. Állami Kemény Zsigmond Gimnázium és Általános Iskola lett. 1946. március 1-jével megnyitották a dolgozók gimnáziumát.

A háború befejezése után – az országban kialakult új helyzetben – az új igazgató, Madocsai Pál idején sem találunk változást az iskola szellemében. *„Nevelőmunkánk alapja a kölcsönös megbecsülés. Tanulóinkat arra neveltük a múltban is s ezt tesszük mindenkor, hogy társaikkban az embert lássák és becsüljék. Az emberi értékek minél teljesebb elérésében vetélkedjenek, de a gyengét segítsék,*

---

¹⁵ 1944 után két értesítő jelenhetett meg, az 1946-1947. és az utolsó, az 1948-1949. tanévben.

istápolják” – írta az igazgató 1947-ben, s ezt az iskola, a Bulyovszky utcai iskola mindenkori hitvallásaként is felfoghatjuk.

Az utolsó tanév, melyről írott forrásunk van, az 1948-1949. évi. Az igazgató ekkor Bolgár Ferenc. A következő tanév szeptemberétől ismét új vezető kinevezésére került sor, majd az intézmény további sorsáról csak másodlagos források tanúskodnak. Ezek szerint az iskolát – párthatározat értelmében – egy tollvonással megszüntették. A tanári kar egy része átkerült a Kölcsey Gimnáziumba, a könyvtárak, a szertárak állománya szabad préda lett. A gazdátlanná vált iskola kapui tárva voltak, szabadon bemehetett bárki s vihette, ami maradt. A Kölcsey tanárai igyekeztek menteni a menthetőt, ennek köszönhető, hogy állományukban ma is megtalálható jó néhány könyv, benne a pecsét: *„Kemény Zsigmond Reáliskola, Gimnázium.”*

1.3. Tanárrá lenni. A magyarországi középiskolai tanárképzés történeti áttekintése a törvények, rendeletek tükrében

Tanári populációnk többirányú vizsgálata előtt fontosnak tartottam az általam feltárt időszak magyar oktatáspolitikájának, azon belül is a tanárképzéssel kapcsolatos törvényi változásoknak nyomon követését, e változások rövid áttekintését, hiszen mindezek meghatározóak voltak tanáraink pályájának, sorsának alakulására.

Természetesen létezik más megközelítése a témának. E dolgozat keretei között a középiskolai tanárképzés helyzetének alakulásáról csupán áttekintést adhatok, de meg kívánom jegyezni, hogy a magyar neveléstudomány kialakulásáról, fejlődéséről, a hazai középiskolai tanárképzés történetéről több alaposan feldolgozott, forrásokra bőségesen támaszkodó tanulmány született. Közülük a legújabb, mely egyben a magyar neveléstudomány egyetemi tudományként történő intézményesülését és az azt befolyásoló nemzetközi recepciós hatások bemutatására is vállalkozik a neveléstudomány fejlődésének társadalomtörténeti hátterét is feltárja, ill. ezt a nemzetközi tudományfejlődés kontextusaiban is elemzi, Németh András nevéhez fűződik (*Németh, 2002*).

Hazánkban államilag szervezett és szabályozott tanárképzésről az 1860-as évektől kezdődően beszélhetünk, a kialakuló polgári társadalomban válik a tanítás szakértelmen alapuló professzióvá, szakmává. Részeként annak a történelmi folyamatnak, melynek során kibontakoznak az egyes modern értelmiségi hivatások sajátos formái (*Németh, 2003*).

Előzményeként megemlíthetjük az egyházi iskolák körében:

- a jezsuiták esetében a rendtagok tanítói tevékenységét, mikor is a rendszeres tanítás, mint megkülönböztető rendi tevékenység jelenik meg (lásd *Berki, 1991*);
- a repetensek kollégiumát (lásd *Fináczy, 1899, 1902*)
- a protestánsok képzésében a 19. sz. elejétől kezdődően a lelkészképzéstől elkülönülő, tanári pályára történő felkészítést.

Az Entwurf a tanárképzés szervezeti kereteinek egységesítésében hozott újat, a szaktárgyi (s az ehhez járuló szaktanári) rendszer megteremtette hazánkban is – osztrák mintára – a tanári képesítő vizsgát. A tanári pályára készülők – az egyetemen – ismereteiket szabadon megválasztott pedagógiai és módszertani témájú előadások hallgatásával szerezhették meg.

Hároméves (a korábbi rendszer szerint 1826-ig kétéves) bölcsészkarai tanulmányaik után „*távozási bizonyítványt*” szereztek, szakirányú végzettséget azonban nem.

Ausztriában a tanárjelölteknek az egyetem elvégzése után tanárvizsgáló bizottságok előtt kellett számot adniuk ismereteikről. Ezt a gyakorlatot kiterjesztették Magyarországra is (3676/1853. és 6124/1856. évi rendelet). A vizsga két részből: írásbeli és szóbeli vizsgából állt, a tanárjelöltnek szaktárgyaiból, neveléstudományból és módszertanból kellett vizsgáznia. Ezt középiskolai próbatanítás követette. Ezután állították ki számukra a gimnáziumi és/vagy reáliskolai tanári oklevelet. Végleges alkalmazásuk előtt *próbaévesek* lettek, mely idő alatt „*legfeljebb heti 6 órában taníthatott [a jelölt] az igazgató és a szaktanár felügyelete alatt és hospitálnia kellett a többi tanár óráin is.*” (Pirchala, 1905. 314. o.)

A magyar középiskolai tanárok elhelyezkedése a Bach-korszaktól kezdődően nehézkes volt, az osztrák kormányzat a magyar középiskolákat idegen – német, cseh, morva – tanárokkal töltötte meg. A hazai hallgatók száma így rendkívül alacsony, a „*Thun-korszakban évenként 10-nél nem is emelkedett magasabbra*” (Szentpétery, 1935. 402. o.). További nehézséget jelentett, hogy a bécsi kormányzat a tanárvizsgáló bizottságokat a birodalom különböző városaiban működtette: Bécsben, Prágában, Innsbruckban, Lembergben és Padovában, de Pesten nem. A vizsgát német nyelven kellett letenni, ami a hallgatók nemzeti önértéktudását sértette (Kékes Szabó, 1989), s a magas költségek miatt sem sokan választották ezt a megoldást.

A tanárképzés ügye hazánkban tehát megoldatlan volt. A pesti egyetem a tanszabadságra való hivatkozással nem karolta fel az ügyet, nem tekintették a tanárképzést egyetemi feladatnak, kitarva amellett, hogy az egyetem feladata a bölcsészeti tudományokban való elmélyedés, a tudósképzés elősegítése.

Bizonyos elmozdulás azért megfigyelhető, az 1851–1852-es tanévtől kezdve Magyarországra is kiterjesztik azt a korábban osztrák egyetemekre hozott rendeletet, mely szerint a tanári pályára készülőknek bizonyos tantárgyak esetében gyakorlati képzést is kell az egyetemen végezniük. A gyakorlatok először a kémia és a fizika tantárgyak vonatkozásában jelentek meg, majd egy évvel később a gimnáziumi tanárjelöltek filológiai-történeti szemináriumainak bevezetéséről is rendelkeztek. Amennyiben a tanárjelöltek vállalták, hogy végzésük után valamelyik magyarországi gimnáziumban tanítanak, tandíjfizetés helyett ösztöndíjban

részesülhettek. Az ösztöndíj összege évi 400 forint volt, összehasonlítva: ugyanakkor a pesti egyetem rendes tanárainak alapfizetése 1300 forint (*Szentpétery*, 1935. 410. o. és 428. o.).

Az egyetemi képzésben nagy áttörést jelentett a magyar nyelv elismerése az oktatás nyelvétül az „októberi diploma” (1860) kiadása után. Ennek egyik következményeként azok az idegen tanárok, kik a magyar nyelvet nem beszélték, az 1861-es év folyamán távoztak az egyetemről.

Az 1862. évben a pesti egyetem lehetőséget kapott a Helytartótanáctól gimnáziumi tanárjelöltek tanárvizsgáló bizottságának felállítására: *„Hogy a magyarországi tanárjelölteknek alkalom nyújtassék tanári képességöket az ország határain belül létesítendő vizsgáló bizottság előtt kimutatni s így nagyobb költség és idő kimelésével maguknak azon kellékeket megszerezni, melyek a tanári pályán leendő alkalmaztatásuk s a jövőre való előmeneteliükhöz szükségkép megkívánatik; hogy továbbá az országos hatóságoknak is módjuk legyen maguknak meggyőződést szerezni a felől, vajjon az alkalmazandó tanárok mindazon kellékkel bírnak-e, melyeket az általános szakismereten felül az ország sajátlagos és különös viszonyai megkívánnak.”* (*Breznay*, 1896. 238. o.)

Az előírások alapján a gimnáziumi tantárgyak öt csoportjának megfelelően alakultak a vizsgálat tárgyai: klasszika-filológia / történelem és földirat / mennyiségtan – természettan – természetrajz / bölcsészet / nemzeti nyelv- és irodalom.

A következő évben sor került a reáliskolai tanárjelöltek vizsgabizottságának felállítására is a József Műegyetemen, Stoczek József, a Műegyetem igazgatójának elnöklétével. A tanárvizsgálati bizottságok felállításával a képesítéshez szükséges feltételek rendeződtek, ám a tanári pályára minősítő egyetemi képzés ügye nem.

A pesti bölcsészkaron az intézkedések hatására megnőtt a „saját” hallgatók létszáma, s ehhez évente még mintegy 20-30 „rendkívüli” hallgató is járult. Az előadásokat ugyanis a bölcsészeken kívül a másik két karról is hallgatták, ez utóbbiak jelentették a bölcsészkar hallgatók többségét.

1859-1867 között

Tanév	Béírt rendes hallgatói létszám
1859/60.	8
1860/61.	9
1862/63.	18
1863/64.	34
1864/65.	46
1865/66.	59
1866/67.	86

Forrás: Szentpétery, 1935. 460-461. o.

A „tanszabadság” értelmében a hallgatók szabadon választhattak az előadások közül, a félévi vizsgák megszűntek, az 1851/1852. tanévtől csak a doktori cím elnyeréséhez volt szükséges vizsgát tenni, az ún. rigorosumot.

A hazai középiskolai tanárképzés állami szintű megszervezése Eötvös József nevéhez fűződik, aki ezt az egyetem megreformálásával egybekötve kívánta megoldani. 1870. május 3-i leiratában a tanárjelöltek gyakorlati-módszertani képzésének szükségességét a következőkkel indokolta: „... *czélja azon egyetemi tanulókat s egyéb tanárjelölteket, kik középtanodai tanárságra készülnek, a szükségelt előismeretek igazolása után, választott szaktanulmányokban, s annak módszertani kezelésében alaposan kiképezni, s őket tudományos öntevékenységre ösztönözve arra képesíteni, hogy tanári hivatásuknak mind tudományos készségük, mind a tudománynak módszertanilag helyes kezelése által minél tökéletesebben megfelelhessenek.*” (Eötvös, 1870)

Az eötvösi elképzelés követői előtt két, egymástól eltérő minta állt: az egyetemi képzéstől szervezetileg is teljesen különálló középiskolai tanárképző intézet (*lásd* a francia École normale supérieure), és a német minta, amikor is az egyetemeken tartott szemináriumok szolgálják a tanárképzés gyakorlati képzésének ügyét. Hazánkban a tanárképzés – a tudományos képzés és a gyakorlati tanárképzés összekapcsolásának a gondolatával – a bölcsészkarhoz került, de attól formailag mégis elkülönülő szervezatként.

A megalakuló Középtanodai Képezde (VKM 4701/1870. évi rend.) az egyetemekkel szoros kapcsolatban álló intézmény lett: a gimnáziumi tanárjelöltek szaktárgyi elméleti képzése a bölcsészkarhoz, a reáliskolaiké pedig a József Műegyetemhez tartozott, gyakorlati „szakmai” képzésük pedig a Képezdéhez. Tanárai egyben az egyetemek tanárai is voltak, kik rendes egyetemi előadásaik mellett heti néhány órában külön előadásokat tartottak a képzős hallgatóknak. Kinevezésüket az egyetem jelölése alapján a VKM hagyta jóvá. *„A pesti kir. magyar tudományos egyetem országos főtanoda, melynek kettős célja van: egyfelől a tudomány magasabb fejlesztése és tudósok művelése, másfelől gyakorlati szakpályákra készülőket alapos kiképzése.”* (Szentpétery, 1935. 476. o.)

Ezzel megoldódni látszott a magyar közoktatásügy egyik legfontosabb problémája. Korábban a bölcsészkar valamennyi – a tanárképzésre vonatkozó – reformjavaslatot visszautasította, hivatkozva az egyetemi autonómiára és *„a tudomány terebélyesítését óhajtó szándék”* (Szentpétery, 1935. 459. o.) gyakorlatára.

A Középtanodai Képezde öt szakosztályból állt, kétéves képzéssel:

- óklasszikai nyelvészeti és irodalom,
- történelem-földrajz,
- mennyiségtan- és természettan,
- természetrajz,
- nevelés- és oktatástan.

A nevelés- és oktatástan felállítását elhalasztották mindaddig, amíg a hallgatók megfelelő előképzésben nem részesültek. A szakosztályok a német szemináriumi rendszer alapján működtek: írásbeli (zárt helyi) és szóbeli feladatokat oldottak meg, félévkenként egy-egy dolgozatot készítettek, amit a hallgatók együtt, közösen értékelték, bíráltak el.

A tanárképző tagjai lehettek rendes (ösztöndíjas) vagy rendkívüli (tandíjat fizető) tagok. Az ösztöndíjas helyekre felvételi vizsga alapján lehetett bekerülni, a létszámkeretet a szabályzat értelmében limitálták. Rendkívüli tagok esetében ilyen jellegű korlátozás nem volt (lásd Kissné, 1988. 12-14. o.).

Már a Képezde megalakításakor felmerült egy gyakorlóiskola létesítésének szükségessége, erre 1872-ben került sor, végül szervezetileg az egyetemtől függetlenül (1872-ben a kolozsvári tudományegyetem megnyitása már gyakorlóiskolával összekötve történt).

A gyakorlóiskola, mely képzését tekintve gimnázium volt („a mintagimnázium”), Szabályzatában részletekbe menően szabályozta a tanárjelöltek képzését, mely a vezető szaktanárok óráinak hospitálásával kezdődött. A jelölteknek – a vezető tanár irányításával – előzetesen részletes óravázlatot kellett hétről-hétre készíteniük, kidolgozva az óra menetét, kérdéseket fogalmazni, mellyel ellenőrizhették, kellően elsajátították-e a diákok az adott óra anyagát, vezették az osztálykönyvet s ez által gyakorlatot szerezhettek az iskolai adminisztrációban. A gyakorlati képzést lezáró bemutató óra előtt, hetente rendszeresen ún. próba-előadásokat tartottak. Ezekre az igazgató kijelölt a vezetőtanár mellé egy „hivatalos” bírálót, kinek tiszte volt *„az előadás menetét éber figyelemmel kísérni, és reá vonatkozó észrevételeit a legközelebbi heti értekezleten szóval vagy írásban előadni.”* (Bartal, 1880. 27. o.) A heti értekezletek –, melyeken a jelöltek arról is értesültek, hogy a következő héten mely osztályban, milyen tananyagból *„próbatanítanak”* – azt a célt szolgálták, hogy a megtartott óra menetét megtárgyalják, *„fogatkozásait és előnyeit megbeszéljék.”* Az értekezlet a jelölt *„önbírálatával”* kezdődött. Idéznék egy ilyen – mintának szolgáló – önbírálatból: *„... E sok anyagot elvégezni nem birtam, össze kellett gyömöszölnöm, és így történt, hogy egyes részeit csak futvást, jobbra névszerint említettem; másokat, gyakran a legderekbakat, épen elhagytam. Ezért lett tanításom a praeparatiohoz mérten igen sovány.”* (Bartal, 1880. 28. o.)

A „hivatalos” bíráló (minta)bírálatában kitér a tanár személyiségére, módszereinek hiányosságaira is: *„...A tanításban legnagyobb hibája, hogy magaviselete szerfelett nyugodt, mondhatni unalmas; hangja gyöngye, az osztályban nem tekint széjjel, egytől kérdez, egyhez beszél.[...] Kérdései nagyon lassan következnek egymásra, halványak, erőtleneek, nem hatja meg a fiúkat, nem önt beléjük kedvet a feleletre...”* (Bartal, 1880. 30-31. o.)

A gyakorlógimnáziumban a jelöltek a gyakorlati órák mellett elméleti előadásokat is hallgattak hetente 2-3 órában: közoktatásügy elméletet, az európai államok oktatásügyének történetét, pszichológiát, módszertant. Visszatérő panasz az iskola tanárainak részéről, hogy túlterheltségük miatt ezeket az előadásokat nem tudják rendszeresen megtartani.

1875-ben, mivel a reáliskola nyolcosztályos lett, a hozzá kapcsolódó tanárképzés módosítására is sor került, a két, addig külön intézményhez tartozó tanárképzőt (gimnáziumi – bölcsészkar, reáliskolai – műgyetem) egy intézménnyé vonták össze (VKM 32274. sz. r.). A miniszter, Trefort indoklása ezzel kapcsolatosan a következő volt: *„... mert a gymnasium és a reáltanoda főadata ugyanaz, csak hogy más meg más eszközökkel működnek a közös cél elérésére. Az egyik a régi nyelvek művelése, a mathematica és a természettudományok alapján*

– a másik az új nyelvek és szintén a mathematica s a természettudományok segélyével készíti elő az ifjuságot a magasabb cultura és különösen az egyetemi és műegyetemi tanulásra. Nem szükséges tehát tanárainkat külön képezdékben képezni!” (Kissné, 1992. 68. o.).

A tanárvizsga változott: *általános elővizsgálatból*, amit a második év után lehetett és *szakvizsgálatból* állt, melyet a harmadik egyetemi tanév után kellett letenni. Az elővizsgálat minden tanárjelölt számára kötelező és általános, vagyis minden szakcsoportra nézve azonos volt. Tárgyai: magyar nyelv és irodalom, filozófia, neveléstan. Amennyiben a jelölt a magyaron kívül más hazai nyelven is tanítani akart, akkor az adott nyelvből is elővizsgát kellett tennie.

Szakvizsgát két tárgyból kellett tenni, az egyikből részletes, alapos ismeretet kellett felmutatni, igazolva az önálló tudományos munkában való jártasságot. Ezt tekintették főtárgynak. A másik tárgyból – a melléktárgyból – elég volt annak igazolása, hogy a jelölt ismeretei meghaladják az adott középiskolai tananyagot, mely „*csekélyebb mérvű részletismeretet és székebbkörű szakirodalmi tanulmányt tételez fel.*” (Szentpétery, 1935. 516. o.)

Bizonyos esetekben, például a tanítórendek jelöltjei esetében eltekintettek az egyetemi előtanulmányoktól. Ilyenkor elég volt egy önálló irodalmi értekezés bemutatásával igazolni a képzettséget.

A tanárképzés új rendjét 1880-tól Trefort (lásd Mann, 2005) átmeneti intézkedésként rendelte el: az elővizsgálatot előrehozta az első év végére, a szakvizsgát a negyedik év végére tette és az ötödik, a gyakorlóév után lehetett letenni a „paedagogiai” vizsgálatot.

A következő változtatást Trefort 1882. januári rendelete (VKM 4567. sz. r.) – *Szabályzat a középiskolai (gimnáziumi s reáliskolai) tanárvizsgálatra* – jelentette: az alapvizsgát négy félév elvégzése után kellett letenni magyar nyelvтанból és magyar irodalomtörténetből írásbeli dolgozat formájában, valamint fordítást egy modern nyelvből. Szakvizsga letételéhez nyolc félévnyi tanulást kell igazolni – továbbra is két tárgyból. A főtárgyból a házi, majd a zárthelyi írásbelit szóbeli vizsga követte. Az ötödik évben a pedagógiai gyakorlatot pedagógiai vizsgálat zárta logikából, pszichológiából és filozófiatörténetből (lásd Kékes Szabó, 1989).

Az 1883. évi XXX. törvény a polgári középfokú oktatás alaptörvényévé vált, az ország valamennyi középiskolájára nézve egységesítette a tanári végzettség követelményét. Hazánkban jogilag ekkor rögzítették először, hogy középiskolában csak képesített, okleveles tanárok alkalmazása lehetséges. Ezzel, valamint a képesítő vizsgálat elrendelésével a törvény növelte a tanári pálya presztizsét, ám magáról a képzés módjáról, azaz a tanárképzede kötelező látogatásáról nem rendelkezett. (Fináczy, 1896) Erre majd öt évvel később, miniszteri rendelet formájában kerül sor.

Az előbbieken idézett 1883. évi törvény 29.§-a lehetőséget adott a középiskolai tanári státusz elismerésére mindazok esetében, kik korábban kerültek a pályára – s a jelen előírások szerinti tanulmányi előfeltétellel nem rendelkeztek: *„A kik az eddig fennállott gyakorlat vagy szabályok szerint sem bírnak képesítő oklevéllel, azonban a jelen törvény hatályba lépte előtt valamely nyilvános középiskolában legalább három évig szolgáltak mint rendes tanárok, a képesítő vizsgálat alól felmentvék.”* (MT,1883:XXX. tc. 29.§)

A törvény szövege rögzítette az 1882. évi VKM rendelet előírásait a tanárképesítő vizsgálatról, s elfogadta a külföldön végzett egyetemi tanulmányokat abban az esetben, ha a négyéves képzésből a hallgató legalább egy évet itthoni egyetemen végzett (MT, 1883:XXX. tc. 61.§ 2).

Az 1888. évi miniszteri rendelet (VKM 50.098/1888.) új tanárvizsgálati szabályzatot írt elő: megszüntette a fő és melléktárgyak közötti különbséget. Lehetőséget adott az élő idegen nyelvek szaktárgyi csoportosítására is, egy harmadik szaktárgy felvételére, s növelte a tantárgycsoportok számát. Az ország nemzetiségi területeire való tekintettel választhatták a hallgatók az olasz, román vagy szerb nyelvet a magyar-latin, magyar-francia, magyar-német szakcsoportok bármely tárgya helyett (lásd *OKTEK*, 1889. 393-394. o.). A pedagógiai vizsgálatnál a rendelet visszaállította a zárthelyi dolgozat írását, s felvette vizsgatárgyai közé a történelem-földrajz szakcsoportot.

Az 1890-es évek első felében újra napirendre került a tanárképzés ügye a képzés színvonalának emelésével, ill. az internátusi képzés bevezetésével kapcsolatosan. Az ekkor még mindig jellemzően nagyfokú középiskolai tanárhány, valamint az, hogy a törvényi rendelkezés csak a tanárvizsgálat letételét tette kötelezővé, de a tanárképző látogatását nem, valamint az egyetemi képzésnek a tanárképzés szempontjait elhanyagoló jellege odáig

vezetett, hogy a tanárjelöltek igencsak hiányos és rendszertelen ismeretekkel érkeztek a tanárvizsgálatra.

Az 1895-ben megnyílt Eötvös-kollégium nem tudta a bajt orvosolni: itt a hallgatói létszám igen alacsony volt, a képzés a tudományokban való elmélyedést helyezte előtérbe, s bár kétségtelen, hogy a magyar tudományos élet kiemelkedő képviselői kerültek ki innen, ez önmagában a tanárképzés problémáit nem tudta orvosolni.

Az 1899-ben kiadott 38.640. sz. a. VKM rendelet új – 1924-ig tartó – fejezetet nyitott a hazai tanárképzés történetében. Az önálló tanárképző megszűnt, a budapesti m. kir. Tanárképző Intézet szabályzata értelmében a tanárképzés feladatai az egyetem és a Tanárképző Intézet között oszlottak meg, a korábbinál egymással szorosabb tanulmányi kapcsolatban (lásd *Németh*, 2002). Az Intézet élén elnök állt (első elnöke Eötvös Loránd), aki mellett hététagú ügyvivő tanács működött, intézkedési jogkörrel. A tanárjelöltek tervszerű tanulmányi rendben történő munkáját ún. korrepetitorok segítik. A Tanárképző Intézet hallgatói kötelesek részt venni mind az elméleti, mind a gyakorlati stúdiumokon. Az elméleti képzés az egyetemen és az Intézetben előadások keretében egyaránt folyt, a tanítás gyakorlata a gyakorló főgimnáziumban és más kijelölt gyakorló középiskolákban történt. Az egyetem gyakorlógimnáziuma ugyanis a megnövekedett hallgatói létszám következtében kicsinek bizonyult, nem tudta valamennyi tanárjelölt gyakorlati képzését biztosítani. Ezért a VKM a meglévő gyakorlóiskolákon (pesti és kolozsvári) kívül más, eredményesen teljesítő középiskolákat (gimnáziumokat és reáliskolákat egyaránt) – az igazgatók kérelme alapján – „*gyakorlóiskola*” címmel ruházott fel. Ezekben az iskolákban azonban csak bizonyos kijelölt tantárgyakból végezhettek a jelöltek gyakorlatot, s ellentétben az egyetemek (budapesti és kolozsvári) mellett eredetileg létrehozott két gyakorlóiskolával szemben, ezeknek semmi kapcsolatuk a tudományegyetemekkel nem volt, a VKM irányítása alá tartoztak. Listájuk évente bővült, az 1906-1907. tanévben például már 6 fővárosi és 22 vidéki középiskola tartozott ide (BFL, VIII.41. a 2.). Az általam vizsgált iskolában, a VI. ker. áll. főreáliskolában ekkor a mennyiségtan, az ábrázoló geometria, fizikai gyakorlatok, a magyar, a német és francia nyelv, és a szabadkézi rajz esetében szerezhettek a tanárjelöltek tanítási gyakorlatot.

Az 1899 és 1924 közötti időszakban jelentős változások történtek mind az ország sorsának és politikájának történetében, mind az egyetemi képzés tekintetében. Az I. világháború végén felbomlott a korábbi államalakulat, az Osztrák-Magyar Monarchia. Trianon után az ország

területének jelentős része elveszett, a megszállt, majd elcsatolt területekről elmenekülő magyarság nagy létszáma újabb gazdasági-társadalmi-politikai gondokat indukált. A felsőoktatás viszonylatában ez újabb egyetemek felállításához, illetőleg átmentéséhez vezetett. Kolozsvárról Szegedre települt át a Ferenc József Egyetem, Pozsonyból Pécsre az Erzsébet Egyetem. A pesti mellett 1912 óta Debrecenben működött tudományegyetem.

Megnőtt az egyetemeken tanulók száma, miközben az ország lakossága Trianon után mintegy 64 százalékkal csökkent:

2. táblázat. A magyarországi egyetemek hallgatói létszáma

Évek	Egyetemi hallgatók létszáma
1866.	4.955
1894.	5.345
1915.	14.575
1924.	17.353

Neveléstörténet, 2003. 324. o. (adataiból összeállítva)

A felmerült problémákat a kormányzat az átmenekített egyetemek, azok tanárai, hallgatói és berendezéseinek elhelyezésével, illetőleg a hallgatók létszámának korlátozásával (melynek egyik szerencsétlen megoldási kísérlete a „numerus clausus” bevezetése volt) kívánta orvosolni.

A középiskolai tanárképzés korszerűsítésére 1924-ben került sor. Mint korábban már szó volt róla, az előző törvény nem kötelezte a tanárjelölteket a képző látogatására, csak a tanárvizsgálat letételére, valamint egyéves tanítási gyakorlatra, ami lehetett akár magántanulók felkészítése is. Mindezek következtében a pályakezdekők meglehetősen nagy hiányosságot mutattak a vizsgákon.

Az 1924:XXVII. t. c. különös jelentőségét az adja, hogy a magyar nevelés történetében először jelent meg a középiskolai tanárok képzésének törvényi szintű szabályozása.

Szervezetileg megismétli a korábbi előírást (lásd VKM, 1899. évi rendelet), mely szerint az elméleti képzést az egyetemeken kell négy év alatt elvégezni, ezzel párhuzamosan a kiegészítő képzést az egyetemek mellé rendelt középiskolai tanárképző intézetekben. Alapjaiban nem változott a tanárképző intézet felépítése, az elnök és az igazgatótanács vezeti.

Ugyanakkor lehetőséget biztosít egyetemi tanárok mellett egyetemi magántanárok és középiskolai tanárok működésére is (a VKM megbízása alapján) a tanári testületben.

A törvény előírja a középiskolai tanárjelöltek számára a tanárképző intézet kötelező látogatását, valamint egy gyakorló év igazolását valamely középiskolában. A tanárképző-intézeti gyakorlóiskolák elsőbbségét kívánta biztosítani azzal az intézkedésével, mely szerint valamennyi egyetem mellett működő tanárképzőhöz gyakorlóiskola felállítását rendelte el.

A teljes tanárvizsgálat a törvény megjelenése után három részből állt s letételük sorrendje kötött volt:

1. alapvizsgálat
2. szakvizsgálat
3. pedagógiai vizsgálat.

A tanárjelöltek képesítését a tudományegyetemek mellett szervezett állami vizsgabizottságok végezték. A képesítés előfeltétele: érettségi vizsga, négyéves bölcsészkarri és tanárképző intézeti tanulmányok legalább két iskolai tárgyból (kétszakos tanárképzés). A hallgatónak a szaktárgyain kívül egyéb tárgyakból is tanulmányokat kell folytatnia vagy a bölcsészkaron vagy a tanárképzőben – ezzel a műegyetemen végzők lehetőségeit bővítik – s ezekből a tárgyakból a képesítő vizsgán kell számot adniuk. Minden tanárjelöltnek tehát a saját szaktárgyain kívül tanulnia kell magyar irodalomtörténetet, ezzel kapcsolatosan magyar művelődéstörténetet, lélektant, logikát, etikát, filozófiatörténetet, nevelést, didaktikát, iskolai szervezettant, valamint ezek történetét.

A tanárvizsgálat tárgyai az előbb felsoroltakon kívül – írásbeli és szóbeli vizsga formájában – a hallgató szaktárgyai és azok módszertana. Lehetőség nyílt német, francia, angol vagy olasz nyelvből is szakvizsgát tenni, de csak a gyakorlóév letöltése után (1924:XXVII. t.c. 14.§ 3).

Az utolsó, – témánkat érintő – Hóman minisztersége idején született középiskolai törvény a középiskolai tanárképzéssel nem foglalkozott. Az alkalmazás szempontjából megismétlő a korábbi törvényi kitétel, miszerint *„Középiskolában tanár csak középiskolai tanításra jogosító tanári oklevéllel bíró [...] magyar állampolgár lehet.”* (MT, 1934: XI. tc. 13.§ 2)

Forrásadataink áttanulmányozása során azt tapasztaltuk, hogy korszakunkban tanáraink végzettsége, mellyel őket középiskolai tanári munkára alkalmazhatták, két, illetve háromféle

típusba sorolható. Volt, aki az egyetem elvégzése után „csak” doktori (dr. phil.) végzettséget szerzett, s ez feljogosította a tanári munkára, volt aki „csak” tanárvizsgát tett, s volt egy szűkebb réteg, amely mindkét jogosítvánnyal rendelkezett.

Mint láttuk, a különböző törvényi rendelkezések a Tanárképezde látogatását nem tették kötelezővé, csak mint lehetőséget vetették fel egészen az 1924:XXVII. t.c. megjelenéséig, ám ezután is nehezítette a végrehajtást a gyakorlati (pedagógiai) képzést folytató intézmények hiánya. Az 1920-as, 30-as évek ennek a problémának a megoldásával (is) teltek (lásd *Ladányi*, 1992), a pedagógiai gyakorlásra szánt helyek, gyakorló középiskolák kiépítésének szorgalmazásával. „*Budapesten pl. három középiskolát – a Kemény Zsigmond gimnáziumot [kiemelés tőlem], a Mária Terézia leánygimnáziumot és az Erzsébet Nőiskola leányliceumát [...] – jelölték ki.*” (*Ladányi*, 2008).

Tudós tanárrá válni. A doktori szigorlat (rigorosum)

Reáliskolánk tanárainak 39%-a bölcsészdoktori végzettséggel rendelkezett. Ez az országos átlag (30%) fölött van.

1753-ig¹⁶ a bölcséleti tanulmányok szokásos befejezését jelentették a doktori vizsgák, melyek az „összes tudományok” enciklopédikus ismeretét követelték meg a hallgatótól. A doktori szigorlat azóta a magasabb tudományos fokozat eléréséhez szükséges.

A vizsga valójában két szigorlat (filozófia és történelem, fizika és matematika) külön, két időpontban történő letételét jelentette, melyet az ünnepélyes doktorrá avatás követett. A minősítés kétszintű volt: „*adprobatus est*” vagy „*cum laude adprobatus est*”. Bizonyos esetekben lehetőség volt vizsga letétele nélkül is a doktori minősítést elnyerni: az egyetemre már kinevezett, rigorosum fokozattal nem rendelkező professzorok vagy olyan tudós elmék, akik tevékenységükkel a tudományos életben már bizonyítottak, ezek számára elegendő volt „*valamely külön e célra írt, vagy nyomtatásban megjelent értekezést*” (*Szentpétery*, 1935. 337. o.) a kar képviselői előtt felolvasni. Másoknak értekezés készítését ekkor még nem írták elő, legalább is a bölcsészszakon, de például az orvosin szokás volt szabadon választott témából doktori értekezés közzététele.

---

¹⁶ Ezzel az 1753. október 16-án kiadott a birodalmi rendelettel került be a bécsi egyetem tanulmányi rendje a nagyszombati egyetem szabályzatába.

Az általunk tárgyalt korszak érvényben levő doktori fokozat megszerzésének eljárási rendje Trefort minisztersége idején alakult ki, s kisebb módosításokkal maradt fenn. Trefort 1873 májusában adta ki – már a kolozsvári egyetemre is érvényes – bölcsészdoktori Szabályrendeletét. E szerint a jelöltnek három éven keresztül (ezt módosították 1881-ben, amikor a bölcsészkaron a tanulmányi idő négy év lett) rendes hallgatóként kell hazai vagy külföldi egyetemet látogatnia, nyomtatásban doktori értekezést benyújtania, valamint doktori szigorlatot kell tennie tanulmányai végeztével. A vizsga tárgyául bármely három olyan tárgyat szabadon választhatott, amelyet az általa látogatott egyetemen előadtak. Szabadon dönthetett arról is, hogy az 1 fő- és a 2 melléktárgyat egyszerre, egy időben, vagy két részletben teszi-e le. Sikeres vizsga és védés után a bölcsészdoktor a „*doctor philosophiae*” (dr. phil.) címet kapta, a vizsga eredményeinek megjelölésére a „*sum cum laude*”, „*cum laude*” és a „*rite*”, sikertelen vizsga esetén az „*insufficienter*” minősítést alkalmazták.

1892. november 27-én új doktori szabályzat lépett érvénybe. E szerint:

- az értekezés visszautasítása után új értekezést csak egy év múlva lehet benyújtani (13.§)
- a szóbeli vizsgát mindhárom tárgyból egyszerre kell letenni (20.§)
- ha a szigorlat nem sikerül, ismételni csak félév múlva lehet (24.§).

A Szabályzat Függelékében 25 tárgyat jelöltek meg főtárgyként, hozzájuk kapcsolva a melléktárgyakat. (Ezt módosították 1916-ban, amikor is a választható szigorlati tárgyak számát 37-re emelték, s ez 1930-ig érvényben maradt.)

A Szabályzat kiegészítéseként a következő évben kari ülésen döntöttek arról, hogy a doktori értekezések kizárólag latin vagy magyar nyelven íródhatnak.

Az I. világháború kitörése után a nyomdai problémák, az infláció erősödése nehezítette az értekezések 100 példányos megjelentetését, ezért csökkentették először az értekezések terjedelmét, majd az 1918. március eleji ülésen határozatot hoztak, melynek értelmében a doktori disszertációk „*jól olvasható, tiszta kéziratban*” is elfogadhatók, s a kézírásos példányszámot kettőre csökkentették. Kényszerű és ritkán megvalósítható megoldásként a jelöltnek az értekezés legalább egy oldalnyi kivonatát valamely tudományos folyóiratban meg kellett jelentetnie.

1927-től újra visszatértek az értekezések 100 példányban kinyomtatandó változatához, maga a Szabályzat megmaradt korszakunk végéig az 1892-ben megállapított és jóváhagyott formájában.

A VI. ker. reáliskola doktori fokozattal rendelkező tanárai

A VI. kerületi reáliskola tantestületében az általunk tárgyalt időszakban a 311 mintatag közül felsőfokú végzettséggel rendelkezett 284 (=100%), nem volt ilyen jellegű végzettsége 27-nek (8,7%). Az egyetemet végzettek közül adatforrásaink szerint 137-en doktori fokozattal fejezték be az egyetemet (48,3%). A doktori fokozat jellegét mutatja a következő táblázat:

3. táblázat. A VI. ker. reáliskola doktorátussal rendelkező tanárainak esetszámai

Doktorátus jellege	Esetszám	Százalék
dr.phil.	112	39,4
dr.phil. és dr.jur.	1	0,4
dr.jur.	4	1,4
<i>Bölcsésztanárok össz. doktorátus</i>	<i>117</i>	<i>41,2</i>
dr.med.	9	3,2
dr.teol.	11	3,9
Összes doktorátus	137	48,3
Összes felsőfokú végzettséggel rendelkező tanár	284	100,0

Tanáraink között találunk orvosegyetemi végzettségű iskolaorvosokat, hittant tanító, teológiai végzettségű papokat és lelkészeket. Esetünkben őket a végzettségükkel járó doktori fokozat miatt elkülönítettük bölcsésztanárainktól, s csak ez utóbbiak vizsgálatára térünk ki. A jogi végzettségük azért kerülhettek a vizsgált csoportba, mivel adataink szerint ők befejezett bölcsészeti tanulmányokkal is rendelkeztek, a doktori fokozatot azonban a jogi karon szerezték meg. Így tehát bölcsész és jogi doktorátusa 117 tanárnak van, ez a teljes esetszám 41,2%-a. Köztük 21 esetszámmal képviseltetik magukat azok az izraelita hittanárok, akiket egy 1891. évi miniszteri rendelet arra kötelezett, hogy két (majd négy) évig a bölcsészkaron

heti 12 órát hallgassanak, mivel a rabbivá avatás feltételeként előírták számukra a bölcsészdoktorátus megszerzését (*Felkai*, 1998). Amennyiben ennek a csoportnak – a rendelet kötelező jellege miatt – az esetszámait nem számítjuk, 96 olyan esetet találunk, amikor is bölcsésztanáraink egyetemi tanulmányaikat a tudományos munka iránti elkötelezettség reményében fejezték be. Ez egyetemet végzett tanáraink 33,8%-a, ami valamivel magasabb, mint az országos átlag.¹⁷

A doktori fokozatot tehát az egyetem elvégzésekor elsősorban azok szerezték meg, akik késztetést, ambíciót éreztek magukban a továbbiakban a tudományos tevékenységhez. Adatbázisunk alapján ezek létszáma az idő előrehaladtával, korszakunk végéhez közeledve egyre csökkenő tendenciát mutat. Bölcsésztanáraink esetében a 137 feltárt adatból a doktori fokozat megszerzése *harminchárom* esetben a 19. századra esik, a századforduló után születettek, tehát az 1924. évre akár fokozattal is rendelkezhetők száma *ötvennyolc* fő. 1925 és az 1939 közötti időszakban *tizenöten*, a második háború alatt pedig *hét* személy szerzett doktori végzettséget. Ugyanakkor az adatok utalhatnak a tantestület korösszetételére is, hiszen a bölcsészdoktori cím megszerzése jellemzően az egyetem befejezéséhez kötődött, s csupán néhány kivételes esetről van tudomásunk, mely ettől eltért.

A feltárt adatok szerint vallásfelekezet szempontjából bölcsészdoktoraink közül római katolikus felekezethez tartozókkal *ötvennégy* esetben (39,4%) találkozhatunk, ill. amennyiben a forrásokkal igazolható konvertitákat is figyelembe vesszük, ez a szám *ötvenegyre* csökken. Reformátusok *tizennégy* esetben jelennek meg (10,2%), az izraeliták esetszáma *tizenegy* (8%), a konvertitákat is hozzájuk számítva ez *tizennégy* esetszámmra (10,2%) változik. A többi protestáns felekezet esetében *hét* evangélikusról (5,1%) és *egy* unitáriusról (0,7%) van tudomásunk. A felekezetek adatszámai azonban meglehetősen hiányosak, messzebbre vezető következtetést ezért ennél az adatsornál nem szeretnénk levonni.

A feltárt adatok alapján bölcsészdoktori végzettséggel rendelkező tanáraink értekezéseinek témáját, illetve a választott főtárgyakat áttekintve azt láthatjuk, hogy az esetek döntő többségében a humaniorák közé sorolható tárgyak magasan preferáltak általuk a reál-tárgyakkal szemben, mintegy 70:15 arányban. Hasonló arányt vehetünk észre, ha a doktori címmel rendelkező tanárpopulációunkat képesített tantárgycsoportjuk alapján figyeljük meg.

---

¹⁷ Nagy Péter Tibor kutatásai alapján az országos átlag 30%-nak mondható.

A minősítések feltárt adatait számba véve, azt látjuk, a *summa cum laude* és a *cum laude* minősítések közelítenek egymáshoz (21, ill. 23), három esetben pedig el nem fogadhatónak ítélték meg a benyújtott értekezést (*insufficiente*). Az előírások szerinti egy éves kötelező várakozás utáni második, most már sikeres próbálkozásról egy esetben van tudomásunk: az újból benyújtott, átdolgozott értekezés akkor *rite* minősítést kapott. A másik két esetről nincs forrás alapú bizonyítékunk, ám az, hogy az illető tanárok neve előtt a hivatalos iskolai dokumentumokban megjelent a „*dr. phil*”, arra utal, hogy nekik is sikerült megszerezniük a doktori címet.

Tanáraink bölcsészdoktori értekezései¹⁸

(névsor szerint, az év, a főtárgy és a minősítés megjelölésével)

Arday Pál: Adatok a Tholdalagi-család történetéhez. Kolozsvár, 1910.

főtárgy: magyar történelem

minősítés: *nincs adat*.

Badics Ferenc: Gaál József élete és munkái. Budapest, 1881.

főtárgy: magyar irodalomtörténet

minősítés: *nincs adat*.

Balázs Béla (Bauer Herbert): Hebbel Frigyes pántragizmusa, mint a romantikus világnézet eredménye. Budapest, 1908.

főtárgy: filozófia

minősítés: *cum laude*

Barta Mór: Platen Ágost, mint drámaköltő. Budapest, 1898.

főtárgy: irodalomtörténet

minősítés: *nincs adat*

Bálint (Bauer) **Elemér:** Valós együtthatós egyenletek valós gyökeiről. Budapest – József Műegyetem, 1916.

főtárgy: matematika

minősítés: *summa cum laude*

Bálint Sándor: *nincs adat*. Budapest, 1887.

főtárgy: természettudományok

minősítés: *rite*

Bernolák Kálmán: Változó sugarú kör görbülete. Budapest – József Műegyetem, 1939.

főtárgy: matematika

minősítés: *nincs adat*

---

¹⁸ A doktori értekezések feltárásához az iskola levéltári anyagán kívül, a Bölcsészdoktori szigorlati jegyzőkönyvek Nagy Péter Tibor kutatásaihoz készült digitalizált anyagát használhattam fel (*BSzJon*).

Bitskei József: *nincs adat.* Budapest.
főtárgy: egyetemes történelem
minősítés: *nincs adat*

Bodor József: *nincs adat.* Kolozsvár, 1916.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *rite*

Borbély Andor: Pálháza környékének geológiai viszonyai. Szeged, 1923.
főtárgy: földrajz
minősítés: *nincs adat*

Boreczky Elemér: A királyi tárnokmester hivatala. Budapest, 1904.
főtárgy: magyar történelem
minősítés: *nincs adat*

Boronkay (Hofbauer) Róbert: *nincs adat*
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Böszörményi (Bugyi) Sándor: A Balassa Comediáról. Budapest, 1909.
főtárgy: filozófia
minősítés: *rite*

Brenndörfer János: *nincs adat,* 1898.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *rite*

Csabai István: Kemény János erdélyi fejedelem irodalmi munkássága. Budapest, 1911.
főtárgy: magyar irodalomtörténet
minősítés: *rite*

Csengő (Cserba) Nándor: A csuka fejevázáról. Budapest, 1914.
főtárgy: természetrajz
minősítés: *rite*

Csuday Jenő: Zrínyiek a magyar történelemben. Budapest, 1889.
főtárgy: magyar történelem
minősítés: *summa cum laude*

Darás (Jánosik) Gábor József: *nincs adat.* Budapest, 1937.
főtárgy: magyar művelődéstörténet
minősítés: *cum laude*

Décsi György: A sulfat jodometrikus mérése. Budapest, 1910.
főtárgy: kémia
minősítés: *nincs adat*

Dékán (Steiner) Géza: Habakuk könyve. Budapest, 1894.
főtárgy: sémi filológia

minősítés: cum laude

Dékány István: A természettudományi módszer hatása a modern történelem-filozófiára.
Budapest, 1910.

fő tárgy: filozófia

minősítés: summa cum laude

Dénes (Deutsch) Lajos: Az esztétikai közösség törvénye. Budapest, 1902.

fő tárgy: filozófia

minősítés: *nincs adat*

Elek (Engel) Oszkár: Petrarca hatása a Pléiade költőire. Budapest, 1903.

fő tárgy: irodalomtörténet

minősítés: *nincs adat*

Ellenbogen Ignác: *nincs adat*, Budapest, 1918.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Ember István: Az egyházi rendnek állami renddé való fejlődése az Árpád házi királyok alatt.
Budapest, 1907.

fő tárgy: magyar történelem

minősítés: cum laude

Engelsmann Izidor: A zene a Szentírásban, különös tekintettel a Talmudra. Budapest, 1893.

fő tárgy: sémi filológia

minősítés: cum laude

Éber (Ébner) János: Aigner Lajos élete. Budapest, 1923.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: cum laude

Faludi Béla: Cationale Hungarium. Kézírtos magyar katolikus énekeskönyv a XVII.
századból. Budapest, 1944.

fő tárgy: magyar irodalomtörténet

minősítés: rite

Faragó Tibor: A matematikában tehetséges tanuló. Debrecen, 1939.

fő tárgy: pedagógia

minősítés: summa cum laude

Farkas (Farbenblum) József: R. Aser b. Jechiél élete és működése responsumai alapján.
Budapest, 1896.

fő tárgy: sémi filológia

minősítés: *nincs adat*

Fejér (Fuszek) József: Mastalier Károly élete és művei. Budapest, 1912.

fő tárgy: irodalomtörténet

minősítés: cum laude

Fényes (Feuerlicht) Mór: A grammatikai genas a héberben. Budapest, 1892.
főtárgy: sémi filológia
minősítés: rite

Földes-Papp Károly: A tiszta logika kialakulása. Budapest, 1934.
főtárgy: filozófia
minősítés: : *nincs adat*

Frenkel Bernát: *nincs adat*. Budapest, 1914.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Friedliebér Ignác: Leo da Modena és viszonya a Talmudhoz és a Kaballához. Budapest, 1891.
főtárgy: sémi filológia
minősítés: *nincs adat*

Gábor (Goldberger) Andor: Juszuf Al-baszir kitab ál Muchtavi. Budapest, 1907.
főtárgy: sémi filológia
minősítés: *nincs adat*

Gál János: Kazinczy Gábor írói és politikai működése. Budapest, 1918.
főtárgy: magyar irodalomtörténet
minősítés: cum laude

Gelencsér Károly: *nincs adat*. Budapest, 1937.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: cum laude

Gerecze Péter: Kazinczy Ferenc vallási és bölcséleti nézetei. Kolozsvár, 1881.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Gonda (Goldberger) Zsigmond: A Targumokról általában, különös tekintettel Echa Targumra és annak a magyar nemzeti múzeumi és boroszlói városi könyvtárban őrzött kéziratokban található variánsaira. Budapest, 1893.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Guttmann Simon: *nincs adat*. Budapest, 1912.
főtárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Hahn Gellért: A „Drittes Reich” eszméje a német classicizmusban. Budapest, 1925.
főtárgy: német irodalom
minősítés: cum laude

Hajdú János: Az irodalmi oktatás Herbart pedagógiájában. Budapest, 1918.
főtárgy: pedagógia
minősítés: summa cum laude

Halász Előd: Nietzsche és Ady. Budapest, 1942.

főtárgy: német irodalom

minősítés: summa cum laude

Halász (Fischer) Ignác: *nincs adat*. Budapest, 1881.

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Halmi Miklós: *nincs adat*, Budapest, 1935.; 1940.

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: 1. alkalom: *insufficiente*. 2. alkalom: *nincs adat*

Haraszti (Hantz Krumpholcz) Gyula: André Chénier költészete. Budapest, 1891.

főtárgy: francia filológia

minősítés: summa cum laude

Hardy Zsigmond: Les traductions de l'Apocalypse en français au 13. et 14.s.c. Budapest, 1940.

főtárgy: francia filológia

minősítés: *nincs adat*

Havas (Hirschfeld) Manó: Maimuniarab misnakommentárja Jóna első négy fejezetéhez. Budapest, 1902.

főtárgy: sémi filológia

minősítés: *nincs adat*

Hevesi (Hoffmann) Sándor: *nincs adat*, Budapest, 1902.

főtárgy: filozófia

minősítés: *nincs adat*

Hirschler Ignác: A külső tudományok története a középkori zsidóknál. Budapest, 1901.

főtárgy: sémi filológia

minősítés: : *nincs adat*

Horányi Károly: Schöer Gyula Károly, 1825-1900. Budapest, 1943.

főtárgy: német irodalom

minősítés: cum laude

Horti (Hornischek) Henrik: A reciprokpolár idomokról. Budapest-Műegyetem, 1882.

főtárgy: ábrázoló geometria

minősítés: *nincs adat*

Horváth (Herskovits) Dezső: Jóél próféta fordítása és magyarázata. Budapest, 1894.

főtárgy: sémi filológia

minősítés: *nincs adat*

Jantsky Béla: A Teletin (Közép-Csehország) környéki granodiorit zárványainak genetikája.

Prága, 1930.

főtárgy: geológia

minősítés: *nincs adat*

Kara Ferenc: Északi-osztják határozók. Budapest, 1911.
fő tárgy: finnugor-magyar összehasonlító nyelvészet
minősítés: summa cum laude

Kelen (Klein) Ferenc: Immanuel b. Salamon költő és exegeta élete és művei.
Budapest, 1893.
fő tárgy: sémi filológia
minősítés: summa cum laude

Kempelen Attila: Vizsgálódás a tiszta logikumoknak az általános tárgyelméleti tárgyak
között való helyére vonatkozólag. Budapest, 1923.
fő tárgy: filozófia
minősítés: cum laude

Klenka János: Herczeg Ferenc mint drámaíró. Budapest, 1920.
fő tárgy: magyar irodalomtörténet
minősítés: cum laude

Kossányi Béla: A lengyel nemesi társadalom megalakulása különös tekintettel a magyar és
szláv fejlődés analógiájára. Budapest, 1915.
fő tárgy: magyar történelem
minősítés: summa cum laude

Körtvélyes (Linczenbold) Ferenc: Az egyetemes fogalmak tana Pázmány bölcseletében.
Budapest, 1943.
fő tárgy: filozófia
minősítés: cum laude

Krécsy Béla: *nincs adat*, Kolozsvár, 1909.
fő tárgy: kémia
minősítés: *nincs adat*

Lazicius Gyula: *nincs adat*. Budapest, 1929.
fő tárgy: szlavisztika
minősítés: summa cum laude

Láng Nándor: Analecta ad latinitatis hungarorum dictionarium. De latinitate codicis
diplomatici Arabdiani continuati vol. II. Budapest, 1892.
fő tárgy: latin filológia
minősítés: cum laude

Lázár Béla: A Fortunatus-mese az irodalomban. Budapest, 1890.
fő tárgy: magyar irodalom
minősítés: rite

Léderer Mór: *nincs adat*
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Loczka Alajos: A salicilsav és mandulasav néhány új származéka. Budapest, 1920.
fő tárgy: kémia
minősítés: summa cum laude

Makoldy Sándor: 1./ Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Budapest, 1904.
fő tárgy: magyar történelem
minősítés: insufficiente
2./ Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Budapest, 1905.
fő tárgy: magyar történelem
minősítés: rite

Mauritz Béla: Adatok a magyar chalkopyritok kristálytani ismeretéhez. Budapest, 1902.
fő tárgy: mineralógia
minősítés: summa cum laude

Mágocsy-Dietz Sándor: nincs adat. Budapest, 1883.
fő tárgy: növénytan
minősítés: *nincs adat*

Mező (Grünfeld) Ferenc: Tibullus a magyar irodalomban. Budapest, 1909.
fő tárgy: latin filológia
minősítés: summa cum laude

Mészáros (Kolmann) Ignác: *nincs adat*
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Miklós (Neverkla) Ferenc: A drámai hármas egység. Budapest, 1901.
fő tárgy: német filológia
minősítés: rite

Morvay (Kronek) Győző: Lucifer. Madách tanulmány. Budapest, 1887.
fő tárgy: esztétika
minősítés: cum laude

Nébel Ábrahám: *nincs adat*. Budapest, 1919.
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Nyisztor Zoltán: *nincs adat*. Róma, 1915.
fő tárgy: filozófia
minősítés: *nincs adat*

Pápai (Lipp) Károly: A tudat fogalma. Budapest, 1885.
fő tárgy: filozófia
minősítés: cum laude

Pékár Károly: Az aesthetikai érzések psychológiája. Budapest, 1891.
fő tárgy: esztétika
minősítés: cum laude

Perényi (Szukáts) József: A petefészek és petevezeték a békaféléknél. Budapest, 1881.
fő tárgy: természetrajz
minősítés: *nincs adat*

Petrován Oszkár: Arany János kisebb epikai töredékei. Budapest, 1916.
fő tárgy: magyar irodalomtörténet
minősítés: 1. alkalom: insufficienter 2. alkalom: *nincs adat*

Pintér Jenő: A históriás énekek művelődéstörténeti vonatkozásai. Budapest, 1903.
fő tárgy: magyar művelődéstörténet
minősítés: cum laude

Pitroff Pál: Kemény Zsigmond. Élet és jellemrajz. Kolozsvár, 1907.
fő tárgy: magyar irodalomtörténet
minősítés: summa cum laude

Pongrácz (Urbanek) Alajos: *nincs adat*
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Pruzsinszky János: De Propertii Carminibus in libros distribuendis. Budapest, 1886.
fő tárgy: klasszika philologia
minősítés: *nincs adat*

Sebő (Stern) Ignác: *nincs adat*
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Sebők (Schlesinger) Sámuel: Pseudo-Bachja „Kitáb Ma’ân Al-Nafsz“ (Könyv a lélek lényegéről) című művének pszichológiája. Adalék az arab-zsidó újplatonizmus történetéhez. Budapest, 1911.
fő tárgy: sémi filológia
minősítés: summa cum laude

Segesváry Lajos: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836.
Debrecen, 1935.
fő tárgy: magyar történelem
minősítés: *nincs adat*

Schmelczér Izsak: A karaiták ünnep- és böjtnapjairól. Budapest, 1914.
fő tárgy: *nincs adat*
minősítés: *nincs adat*

Schmidt Henrik: A verbászi német nyelvjárás. Budapest, 1899.
fő tárgy: német filológia
minősítés: cum laude

Schmidt József: Nasalis infixum névszókban. Budapest, 1904.
fő tárgy: indogermán összehasonlító nyelvészet
minősítés: summa cum laude

Schön Dávid: *nincs adat.* Prága, *nincs adat.*

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Schwartz Benjámín: Juszuf al-Baszir al-Kitab al-Muchtáwi XV. fej. Budapest, 1908.

főtárgy: sémi filológia

minősítés: *nincs adat*

Soós Sándor: A Bounge-, Lambert- és Bees-féle törvények vizsgálata colloid oldatban.
Budapest, 1923.

főtárgy: kémia

minősítés: summa cum laude

Szabó Dezső: A vogul szóképzés. Budapest, 1904.

főtárgy: magyar nyelvészet

minősítés: *nincs adat*

Szabó Ernő: A történeti vígjáték a magyar irodalomban. Budapest, 1894.

főtárgy: magyar irodalom

minősítés: cum laude

Szemere Sámuel: Az aesthetikai játékelmélet. Budapest, 1904.

főtárgy: esztétika

minősítés: *nincs adat*

Szentmihályi Gyula: *nincs adat*

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Szigetvári (Szivák) Iván: A magyar dráma kezdete. Budapest, 1883.

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Szilágyi Sándor: Az ó-görög muzsikus művészetek elmélete. Budapest, 1900.

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Szvboda Béla: A Börzsönyi hegység északkeleti részének geomorfológiája. Budapest, 1933.

főtárgy: földrajz

minősítés: rite

Tompa Béla: Goethe esztétikai intenciója az „Auerbach-pince” jelenettel Faust első részében.
Kolozsvár, 1907.

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: summa cum laude

Tölgyesy Ferenc: *nincs adat*

főtárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Travnik Jenő: A színiköltészet Börne felfogásában. Budapest, 1908.

fő tárgy: német filológia

minősítés: summa cum laude

Turchányi Tihamér: Krassó Szörény megye néprajzi viszonyai a mohácsi vész előtt.

Kolozsvár, 1901.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Verő (Weinberger) Leó: A beteg Henrik a mondában és a költészetben. Budapest, 1908.

fő tárgy: magyar irodalomtörténet

minősítés: cum laude

Weisz Miksa: A Machzor Vitry szerkesztése és szerzője. Budapest, 1894.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Weisz Sámuel: R. Tauchumii Hyerosolymi Liber Almursid Alkati. Lexikon in Mosis Maimuni Mischna Thorami (I. Pars liturae). Textum arabicum edidit adnotationibus illustravit. Budapest, 1904.

fő tárgy: sémi filológia

minősítés: *nincs adat*

Zachár Emil: Czuczor korai költészete. Budapest, 1921.

fő tárgy: magyar irodalomtörténet

minősítés: cum laude

Zelliger Vilmos: *nincs adat*, Budapest, 1884.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Zimányi Károly: A kőzetalkotó ásványok fénytörési együtthatói. Budapest, 1893.

fő tárgy: ásványtan-földtan

minősítés: summa cum laude

Zolnai (Tömlő) Gyula: *nincs adat*. Budapest, 1885.

fő tárgy: *nincs adat*

minősítés: *nincs adat*

Az Eötvös Kollégium szerepe a VI. ker. reáliskola tanárainak pályaképében

A kor elitképző intézményének, az 1895-ben alapított Eötvös Kollégiumnak 20 tanárunk volt a tagja az 1895 és 1930 közötti időszakban. Mivel ezen a tényen kívül semmilyen forrásunk sincs a tekintetben, hogy milyennek láthatták ők a Kollégium szerepét sorsuk alakulásában, másfelől próbáljuk megközelíteni a kérdést. Karrierjüket bemutatva, abból a feltevésből

indulunk ki – ismerve a Kollégiumban folyó magas színvonalú képzést –, hogy az ott szerzett ismeretek hozzájárulhattak további pályájuk alakulásához, meghatározták azt, hiszen a Kollégiumba való bekerülés önmagában is rangot jelentett nemcsak a kortársak, a diáktársak szemében, de az utókor megítélésében is.

Megnézzük, hogy a 20 személy milyen pályát futott be élete során, bekerültek-e a tudáselitbe, találkozhatunk-e velük egyetemi katedrákon, akadémiai tisztségekben?

4. táblázat. A VI. ker. reáliskola tantestületének Eötvös Kollégiumot végzett tagjai

Név	Kollégiumi felvétel éve	Doktorátus jellege	Karrier
Balázs Béla (Bauer Herbert)	1902	dr. phil.	költő, író, filmesztéta a Színház- és Filmművészeti Főiskola tanára, a Filmtudományi Intézet vezetője
Balogh Miklós	1899	–	felsőkereskedelmi iskolai tanár
Boreczky Elemér	1900	dr. phil.	a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tisztségviselője
Cser Imre	1910	–	Bolyai gimnázium, igazgatóhelyettes
Gelencsér Károly	1926	dr. phil.	középiskolai tanár (másoddiplomája: angol nyelv, 1948.) az Istituto Italiana di Cultura per l' Ungheria nyelvtanfolyamainak tanára
Gelléri Emil	1926	dr. jur.	középiskolai tanár
Hahn Gellért	1922	dr. phil.	középiskolai tanár
Jankovich Ferenc	1927	–	költő, Baumgarten-díj (1939, 1942), József Attila-díj (1955), Kossuth-díj (1956)
Juvancz Ireneusz	1900	–	a Nevelőmunkások Országos Szövetségének alapítója, 1919: tanárképző intézet gyakorló főgim-náziumának igazgatója, 1919 után: biztosítási matematikus, statisztikus
Kossányi Béla	1911	dr. phil.	levéltáros, 1942–49: a Magyar Országos Levéltár főigazgató helyettese
Ladányi Emil	1912	–	középiskolai tanár
Makoldy Sándor	1900	dr. phil.	középiskolai tanár, néprajzi, történelmi, gyorsírás-történeti tanulmányok szerzője

Név	Kollégiumi felvétel éve	Doktorátus jellege	Karrier
<i>Mauritz Béla</i>	1898	dr. phil.	egyetemi tanár (Pázmány Péter Tudomány-egyetem, 1934-1944 között rektor), az MTA tagja (l. t.: 1913; r. t.: 1923; t. t.: 1942)
<i>Oberle Károly</i>	1896	–	a Budapesti Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumának igazgatója (1920-1924)
<i>Schmidt Henrik</i>	1895	dr. phil.	egyetemi tanár (1911-1921: Kolozsvár, német filológia; 1921-1945: Szeged; 1932-1933: az egyetem rektora; 1941-1944: néprajzi tanszék vezetője; 1943-1944 régészeti tanszék és a klasszika-filológia tsz. vezetője; az MTA lev. tagja (1923)
<i>Szabados Gyula</i>	1902	–	középiskolai tanár
<i>Szabady Ervin</i>	1930	–	középiskolai tanár, címzetes igazgató
<i>Szabó Dezső</i>	1900	–	író
<i>Szendi János</i>	1921	–	középiskolai tanár, iskolaigazgató, Dombóvár, Apáczai Csere János Szakközépiskola (1957-1959)
Szilágyi Sándor	1927	dr. phil.	középiskolai tanár, klasszika filológus

Ha végignézzük Eötvös Kollégiumban tanult tanáraink pályájának vázlatos alakulását, érdekes kép tárul elénk. „*Karrier*” szempontjából nézve, vannak közöttük neves kutatók, egyetemi tanárok, akadémiai tagok. Vannak, akiknél a pálya iránya eltávolodott a tanári végzettségtől művészi ambíciók, politikai okok következtében. Ezt figyelhetjük meg Balázs Béla, Jankovich Ferenc, Szabó Dezső esetében. Juvancz Ireneusznál a pályaváltás politikai okok miatt, a Tanácsköztársaság idején vállalt közszerepléséért következett be. Kossányi Béla középiskolai tanári végzettsége mellé levéltárosi végzettséget is szerzett, s nyugdíjazásáig a Magyar Országos Levéltár főigazgató-helyettese volt. Mauritz Béla és Schmidt Henrik egyetemi tanár lett, mindkettő a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A többség a középiskolai tanári pályán maradt, közülük az iskolai hivatali ranglétrán emelkedtek fel neves középiskolák igazgatói, igazgatóhelyettesi pozíciójába, van, aki a VKM magasrangú tisztviselője lett. Ami közös lehet bennük, az publikációik sokszínűsége, a tudományos munka iránti elkötelezettség bármely katedrán, az igényesség, mely kiemeli őket pályatársaik, kollegáik közül. Ennek bemutatását kísérlem meg az utolsó, 2.6. fejezetben.

2. A tanárok rekrutációja

2.1. Családi háttér

2.1.1. Az apák foglalkozása

A tanári életpályák alakulásának bemutatásában fontosnak tartom az apák társadalmi státuszának (foglalkozásának és/vagy beosztásának) feltárását, mely rávilágíthat a családra, mint szocializációs közegre (Karády, 1997a), annak helyére/helyzetére a társadalmi hierarchiában, mely megkönnyítheti vagy megnehezítheti a gyermek továbbtanulását, kijelölheti, sőt ki is jelöli az iskolai piacon történő választás minőségét.

Úgy vélem, ha teljes képet nem is lehetséges felvázolni a család, az apák pályaképéről, a fennmaradt foglalkozásokat összekötve iskolai végzettségükkel, valamilyen irány – ha jelzésszerűen is, de – kirajzolódhat a családból hozott kulturális tőkéről.

A szülői háttér felvázolásakor az apák foglalkozásán kívül vizsgáltam még iskolai végzettségüket, társadalmi mobilitásukat, nemesi státuszukat, s hasonló változókkal ugyanezt megkíséreltem az anyák esetében is.

Adatgyűjtésünk eredményeként a teljes adatsorból az apák foglalkozásának vizsgálatára 77 adatsorunk van, ám ennek számszerűsítésénél figyelembe kell venni, hogy az iskola tantestületében két testvér is jelen volt, így az apák száma valójában eggyel kevesebb (76 fő). A testvérek esetünkben Halász Ignácot, a későbbi egyetemi tanárt, az MTA levelező tagját, ki „Móka bácsi” néven meseírással is foglalkozott és öccsét, Gyulát jelentik. Halász Gyula fia – utóbb Brassai néven – világhírű fotóművész lett. Halász Gyula kolozsvári reáliskolai tanár volt, a s román betörés után menekült Pestre s kapott állást a VI. ker. reáliskolában.

Forrásainkból nem derül ki, hogy az apák a jelzett foglalkozásukat a fiúk születése előtt, vagy csak a későbbiekben töltötték-e be, valamint az sem, hány évesek voltak fiúk születésekor, ám úgy véljük, ha a foglalkozásokat a gyermekek születési évéhez kötjük, nem követünk el nagy hibát. Annál is inkább, mert ismerve a házassodási, családalapítási szokásokat, nem tűnik életszerűnek, hogy akár a legkésőbbi születési adattal rendelkező tanárunk édesapja is húsz évesen nősült volna, vagyis a 20. században.

Korszakunk így 1852 és 1920 közé esik, a születési évek megoszlási aránya pedig a következő: a 19. században, 1852 és 1898 között született 62 fő (80,5%), a 20. században, 1901 és 1920 között pedig 15 fő (19,5%).

Az időszak a magyar társadalom nagy átalakulásának időszaka, mely érinti a társadalom valamennyi rétegét, csoportját. Megjelenik a feudalizmus válságának összes tünete, a válságból a megoldást az egyben korszakhatárt is jelentő 1848. évi törvények jelenítik meg, ám a kibontakozóban lévő új, kapitalista fejlődés majd csak a századnak jóval a kiegyezés utáni szakaszában fog eljutni a már polgárinak nevezhető társadalomszerkezethez. Ebben a politikai feszültségekkel nem egyszer terhelt időszakban ugyanakkor nagy mozgások tanúi is lehetünk. Bár továbbra is erős pozíciókat őriznek a feudális alapú elemek, de már polgári köntösben, a birtokos nemesség polgárosodása végbe megy, igaz, számszerűen kisebbségbe kerül a társadalom más, polgárosodás felé tartó elemei között. Tömegként jelentkezik az átalakulásban a parasztság, mely feudális kötöttségeitől megszabadulva bekapcsolódik az árutermelésbe, megjelenik a városi, a nem nemesi eredetű népesség, mely majd a polgárság kispolgári irányába halad. Kialakul az „új” értelmiség, mely egyre inkább sajátosan polgári jellegű feladatokat ellátó munkaköröket talál meg magának. A tőkés jellegű bémunkásság, „tulajdonosaival”, a gyárat, üzemeket gründoló tőkésosztállyal, a hitel- és bankélet szereplőivel. (Vörös, 1997)

Mielőtt rátérnék a foglalkozások bemutatására, szólni kell még néhány olyan módszertani problémáról, mely az apák foglalkozásának kategorizálását megnehezítette.

– Dönteni kellett arról, hogy az árvaságra jutottak esetében az édesapa, a mostohaapa, avagy a gyermeket később egyedül eltartó anya foglalkozását veszem-e figyelembe. Ha az elhalt apáról volt adat, akkor természetesen azt jelöltem, az egyedülálló anya, amennyiben átvette annak családfenntartó, „háztartásfő” szerepét, bekerült a családfejlődési foglalkozási kategóriájába. Ezt példázza tantestületünkben Bauer Herbert és Jakab Ödön esete, mindketten korán árvaságra jutottak, adataink szerint az édesanyák nem mentek férjhez, s gyermekük tanulmányainak befejezéséig az előbbi nyelvtanítással, tanítónőként kereste kenyerét, az utóbbi pedig férje kisbirtokának igazgatásával biztosította megélhetésüket.

– Az apák foglalkozásának fennmaradt megnevezése sok esetben túl általános, keveredik benne a „szoros értelemben vett foglalkozás” az „ágazati foglalkozással” (lásd Tóth, 1997). Mindez nem ad lehetőséget a magyarországi népszámlálások foglalkozásstatisztikai

klasszifikációjának felhasználására. Végül Nagy Péter Tibor tanácsát figyelembe véve, a következő egyszerűsített foglalkozási szférákat alakítottam ki: 1./ Közszféra 2./ Magántisztviselő 3./ Önálló.

A fiúk születési éve és az apák foglalkozása:

1852: tanító, római katolikus kántor / 1854: földbirtokos / 1855: vaskereskedő / 1855: női szabómester / 1855: tanító, majd szatócsboltos / 1856: kereskedő / 1856: tanító / 1857: színész / 1857: kereskedő / 1858: takarékpénztári igazgató / 1859: főorvos / 1859: állami számvívő tanácsos / 1860: főerdész / 1860: kőművesmester, önálló / 1861: polgári jelleg / 1861: földműves / 1862: tanár, tanító-képzőintézeti igazgató / 1862: pénzügyi tanácsos / 1863: állami számellenőr, volt tanító / 1864: igazgatótanító / 1869: izraelita hitoktató / 1869: kereskedő / 1869: iparos / 1869: MÁV üzletvezető, főfelügyelő / 1871: zenész / 1871: kereskedő / 1871: tanító, polgáriskolai / 1871: magánzó / 1873: tanár, polgári iskolai / 1873: vízepítő mérnök, miniszteri tanácsos / 1874: kocsigyáros 1874: tanár, egyetemi francia nyelvi lektor / 1875: miniszteri tanácsos / 1878: fürdőőr / 1878: igazgatótanító / 1879: tanár, gimnáziumi / 1879: levéltáros / 1880: tanító, görögkatolikus kántor / 1881: földbirtokos / 1881: járási körjegyző / 1881: tanár, reáliskolai igazgató / 1883: reáliskolai tanár (kataszteri mérnök) / 1883: tanár, tanfelügyelő / 1884: tanár, gimnáziumi, MTA lev. tagja / 1884: mészáros, bérlő / 1884: királyi telekkönyv-vezető / 1884: tanár, tanárképző intézet gyak. főgimnáziumi / 1885: Vöröskereszt Egyesület titkára / 1885: kereskedő / 1885: ékszerész / 1886: református lelkész / 1886: banktisztviselő / 1886: tanár, főreáliskolai / 1887: református lelkész / 1891: földműves / 1892: Magyar Nemzeti Múzeum ásványtárának igazgató őre, mineralógus / 1892: polgári jelleg / 1892: tanár, polgáriskolai igazgató / 1896: állampénztári adóhivatalnok, főtanácsos / 1898: tanár, gimnáziumi / 1898: honvédszázados / 1901: bankár / 1901: MÁV felügyelő / 1906: tisztviselő / 1906: írnok a kaposvári megyeházán / 1907: kinaezüst gyáros / 1907: mészáros (önálló, polgárit végzett) / 1907: kőműves, falusi és gipszöntő / 1908: MÁV felügyelő (középiskolát végzett) / 1908: tanár, gimnáziumi / 1911: tanító / 1913: tanár, középiskolai / 1914: tanár, gimnáziumi igazgató / 1916: királyi telekkönyv-vezető / 1916: magántisztviselő / 1920: tanügyi tanácsos.

5. táblázat. Az apák megoszlása a foglalkozási szférák szerint

Foglalkozási szférák	Családfenntartók száma (esetszám)	Százalék (%)
Közzséra	49	64,5
Magántisztviselő	1	1,3
Önálló	26	34,2
Összesen	76	100

Mint az a táblázatból első látásra is kitűnik, a foglalkozási szférákban a többséget a közzsférában tisztviselőként dolgozók alkotják, a 76 fős adatsor 64,5 százalékát teszik ki.

Megpróbálkozva a finomabb megközelítéssel, az egyes szférákon belül a következő foglalkozási főcsoportokat különítettem el. A közzsférában tanügyi és egyházi szolgálat 25 eset (32,8%); állami és helyhatósági közigazgatás 18 eset (26,6%); egészségügy (orvos) 1 eset (1,3%); közlekedés 3 eset (3,9%); hadsereg 1 eset (1,3%). A bank és hitelügyeknél 5 esetben (6,6%) találkozunk köztisztviselővel, 1 esetben önálló (bankár) apával. Az ipar (5 eset, 6,6%), a kereskedelem (7 eset, 9,2%), a mezőgazdaság (6 eset, 7,9%) és a szabadfoglalkozások (5 eset, 6,6%) területén csak önálló tevékenységet folytatókat találunk, alkalmazottat nem.

Meg kell jegyezni, hogy eseteinkben az ipar és a kereskedelem kategóriáira a „kis” jelző a jellemző, vagyis ezek az apák zömmel (mindössze 1-2 kivétellel) a kategóriák alsó szintjén helyezkedtek el önálló kiskereskedőként, falusi kis szatócsboltok tulajdonosaiként. Ez utóbbiak a 19. század végi Magyarországon – megélhetésüket keresve – gyakran költözködtek egyik faluból a másikba, mint azt a már említett Halász Gyula önéletrajzi kötetéből is ismerhetjük (*Halász*, 1967).

A mezőgazdaság kategóriájában szereplő adatok mögött kisparaszti gazdálkodást figyelhetünk meg, illetve olyan kismemesi tulajdont, melyben a birtoknagyság következtében, ha az életmód nem is (a nemesi származás tudata erős!), de a birtokból befolyt jövedelem nagysága az előbbi társadalmi réteghez közelíti őket. A nemesi öntudat és a viszonylag szerény anyagi helyzet jellemzi tantestületünkben Jakab Ödönt, ki kora egyik sokat publikáló, népies hangú, ismert költője lett. Jakab székely kismemesi családból származott, édesapja korán elhunyt, a birtokot édesanyja igazgatta, de az ebből származó csekély jövedelem a tanuláshoz kevésnek bizonyult, szükséges volt, hogy Jakab ösztöndíjakat pályázzon meg, s az egyetemi évek alatt nevelősködjön (Marosvásárhelyt, báró Kemény Domokos családjánál).

Mivel dolgozatom eredeti tárgya itt egy adott tantestület családi háttérének vizsgálata különböző változók alapján, érdemes megnézni, hogy adatsorunkban a közsférán belül a tanügyi terület milyen mértékben van jelen, hiszen amennyiben az apák megjelennek a tanügyi területén, akkor körükben önrekrutációs folyamatról beszélhetünk.

A közsférába besorolt kategóriában a tanügyi terület megoszlása a következőképpen alakul:

6. táblázat. *A tanügyi terület klasszifikációja*

Tanügyi szolgálat	Esetszám
Tanár (polgári, gimnáziumi, reáliskolai)	9
Tanító (elemi, kántor)	5
Igazgató (elemi, polgári, gimnáziumi, reáliskolai, tanítóképző intézeti)	6
Felsőoktatás	1
Tanügyirányítás (tanfelügyelő, minisztériumi tanácsos)	2
<i>Összesen</i>	23

Mint látjuk, 23 esetszámmal jelenik meg a tanügyi szolgálat az apák esetében, *ketten* a tanügyirányítás területén tevékenykednek tanfelügyelőként, minisztériumi tanácsosként, *hatan* iskolaigazgatói pozíciót töltenek be, *öten* elemi iskolai tanítók, *egy* a felsőoktatásban dolgozik (anyanyelvi lektor) s a legnépesebb csoportot *kilenc* fővel a középiskolai tanárok alkotják (már amennyiben elfogadva a társadalmi megítélést, a polgáriban tanítókat is ide sorolhatjuk).

A kérdés az, hogy a tanügyi pálya biztosított-e olyan előnyöket művelői számára, melynek konzerválása a következő generáció számára is fontos volt. Ennek megválaszolására talán elegendő figyelembe venni adatsorunkat, melyből kiviláglik, hogy valamennyi tanügyi területen dolgozó apa foglalkozását folytatta a fiú, s nem feledhetjük azt sem, hogy a századfordulón a tanári pálya a társadalomban felfelé irányuló mozgást jelent.

Az apák pályája – mint a fejezet elején szó volt róla – a 19. századra esik, annak is második felét vettük számításba, hiszen az adatbázisunkban szereplő fiúk születési időpontja 1852–1920 közötti. Látnunk kell azt is, hogy az apák az iskolázottabb réteghez tartoztak. A középiskolákban, ill. a különböző középszintű intézményekben tanítók esetében, az oktatásirányításban szereplőknél ez 19. század végi adatainkat (lásd Melléklet) tekintve evidens (ebben az időszakban nemcsak érettségivel, de egyetemi végzettséggel is rendelkezettek), ám forrásainkban a *tanító*-apák pályamegnevezésénél rendre ott szerepel a „képesített” jelző. S mivel tudjuk, hogy e században országosan jelentős a képesítéssel nem rendelkező tanítók létszáma,¹⁹ s hogy az 1868. évi népiskolai törvény egyik nem titkolt szándéka a tanítói társadalom képzettségének emelése – többek között az iskolai könyvtárak megszervezésével is a tanítók (szakmai és általános) műveltségének emelése, – kimondható, hogy a *képesített* jelző e társadalmi csoport élére helyezi őket. Ugyanakkor a tanítóság az értelmiségi társadalom perifériáján helyezkedett el – iskolázottsága, életkörülményei folytán –, de a pálya a társadalmi mobilizáció, a felemelkedés első, elérhető szintjeként jelent meg az alacsonyabb társadalmi csoportok számára (*Kelemen*, 2007).

Az adatsorunkban szereplő tanító foglalkozású apák kivétel nélkül vidéken, falun (nagy-, illetve kisközségekben) éltek, ez utóbbiak feltehetően osztatlan kis falusi iskolák alkalmazottai. Jövedelem szempontjából helyzetük eltérő volt, míg a 19. században – a tanítói fizetések rendezését, egységesítését kimondó 1893:XXVI. tc. megjelenéséig – s bizonyos fokig még utána is – javadalmaik nagyobb része az ország feudális jellege következtében természetbeni juttatás volt (*Kelemen*, 2007), addig a századfordulón már egy XI. fizetési osztályba tartozó népiskolai tanítónak a fizetése kb. két-háromszorosa az ipari munkások átlagának (*Kövér*, 2006). Ez utóbbi adat természetesen a két foglalkozási csoport jövedelemarányát mutatja meg, s nem a tanítói jólétről árulkodik. Maga a tanítói réteg semmilyen szempontból sem tekinthető homogénnek, körükben nagy volt a fluktuáció, 1868-ig többségükben a különböző felekezetek irányítása alá tartoztak, pénzbeli javadalmuk esetleges volt (lásd *Szabolcs*, 2001).

Az egyetemi végzettséggel rendelkező tanárok – társadalmi státusuk tekintetében – a városok polgárságához tartoztak, értékrendjük, kapcsolataik révén az ún. úri középosztályhoz. Önkéntesi szolgálatuk letöltése után tartalékos tisztek lehettek, úriemberek, párbajképesek.

---

¹⁹ Az 1868. évi ún. népoktatási törvényt megelőzően nincs kötelezően végzettséghez kötve a tanítói munkakör betöltése.

Anyagi és társadalmi megbecsülésük függött az adott település nagyságától, közigazgatási helyzetétől, függött vallási hovatartozásuktól, az iskola típusától. A fővárosban élők általában magasabb jövedelemben részesültek, mint vidéki kollégáik, élet- és munkakörülményeik is kedvezőbbek voltak. A tanártársadalom csúcsán álltak a tanfelügyelők, a tankerületi főigazgatók, a legmagasabb fizetési kategóriába sorolt igazgatók, akiknek életszínvonala a felső középosztály szintjét közelítette, sőt esetekben el is érte azt (Szendi, 2002).

2.1.2. Az apák foglalkozásának vizsgálata iskolai végzettségük alapján

Az apák foglalkozását három szférába soroltuk, s mint már szó volt róla, életpályájukat a 19. század második felében, a fiúk születési dátumának függvényében vizsgáljuk.

Az iskolai végzettség és a foglalkozási szférák áttekintésekor a tisztviselő-apák esetében a hivatali posztok betöltésének (nemesi származásból eredő) rendi jellegzetessége tudomásunk szerint nem jelent meg.

Az apák iskolai végzettségének esetében – mivel erről tényszerű adatunk csak elvétve volt – rákényszerültünk a visszakövetkeztetésre, megnézve azt, hogy az egyes foglalkozási kategóriák betöltéséhez milyen iskolai végzettséget követeltek meg az adott korban, ill. milyen iskolai végzettséggel rendelkezhetett az adott foglalkozást végzők többsége. Így – felvállalva a tévedés lehetőségét – támaszkodtam az 1883. évi I. törvénycikk előírásaira, valamint a Budapest Székesfőváros Statisztikai Lexikonja adataira (Molnár, 1940).

3. táblázat: *Az apák iskolai végzettsége a foglalkozási szférák alapján*

Iskolai végzettség	Köz-szféra	Magán-tisztviselő	Önálló	Összesen
Felsőfokú	30 (39,4%)	-	1 (1,3%)	31 (40,7%)
Érettségi (vagy ennek megfelelő szint)	8 (10,5%)	-	2 (2,6%)	10 (13,1%)
Középszintű (érettségi nélkül)	10 (13,1%)	1 (1,3%)	13 (17,1%)	24 (31,5%)
Elemi	1 (1,3%)	-	10 (13,1%)	11 (14,4%)
Összesen	49 (64,5%)	1 (1,3%)	26 (34,2%)	76 (100%)

A keresztábla igazolja azt a korábbi feltevésünket, miszerint az adatsorainkban szereplő apák iskolai végzettségük alapján a társadalom iskolázottabb rétegei közé tartoztak. A közszférába sorolhatók (ez a teljes adatsor 64,5 százalékát tette ki) mintegy 40 százaléka felsőfokú (akadémia, egyetem), több mint 10 százalékuk gimnáziumi, ill. reáliskolai érettségivel, 13% pedig legalább középszintű végzettséggel (vagyis bevégezett 6 középiskolai osztállyal, vagy felső 5-8 középiskolai osztállyal) rendelkezett. Összességében a közszférában dolgozók majdnem fele (49,9%) legalább érettségivel rendelkezett.

A különböző (közép-, alsóbb) szintű tisztviselői pályák, bizonyos iparos és kereskedő foglalkozások betöltéséhez a korban elegendő volt, ill. elégségesnek bizonyult valamilyen középszintű végzettség. Így nem meglepő fenti táblázatunkban s az országos statisztikai felmérésekkel is egybecseng az érettségizettek és a középszintű végzettséggel rendelkezők aránya, az utóbbiak javára.

2.1.3. Az apák foglalkozási mobilitása

Ha pontos részletezéssel nem is szolgál, de villanásszerűen elárul valamit az apák mobilitásáról a következő adatsor:

- falusi tanító → kereskedő
- középiskolai tanár → az MTA levelező tagja
- középiskolai tanár (fizikatanár) → a középiskolai tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának rendes tanára
- középiskolai tanár → tanítóképző intézeti igazgató-tanár Nagyszombaton
- középiskolai tanár → tanügyi tanácsos
- középiskolai tanár → gimnáziumi igazgató
- középiskolai tanár → reáliskolai igazgató
- középiskolai tanár → tanfelügyelő (a tanácsköztársaság alatt a munkástanács tagja)
- polgári iskolai tanár → polgári iskolai igazgató
- MÁV üzletvezető → főfelügyelő
- mineralógus, kémikus → a Magyar Nemzeti Múzeum ásványtárának igazgató öre
- okleveles tanító → magyar királyi állami számellenőr
- orvos → főorvos
- önálló kőművesmester → építőipari vállalkozó
- tanító → igazgató-tanító
- vízépítő mérnök → miniszteri tanácsos
- kataszteri mérnök → reáliskolai rajztanár.

Az adatok zöme a hivatali ranglétrán történő lehetséges előrelépést mutatja: tanárból iskolaigazgató; átlépés kiemelt rangú vezető középiskolába; vasúti vezetőből vasúti felsővezető, orvosból főorvos, stb. Ezekben a családokban feltételezhetünk egy olyan mintát – a karrierépítés szempontjából – az apák részéről, mely a fiúk későbbi pályaalakulásában szerepet játszott.

A teljes pályaváltás kockázatát felvállaló három esetre figyelhetünk fel tanáraink családjában! *Falusi tanítóból – kereskedő:* ez esetben a Dunántúl északi részén, kisközségben élő zsidó tanító életkörülményeire utal a pályamódosítás. A tanítóságot, mely a gyarapodó családnak nem nyújt megélhetést, kis (szatócs) kereskedésre váltja (A Halász testvérek édesapja).

Okleveles tanítóból – magyar királyi állami számellenőr: társadalmi jellegében, annak anyagi viszonylatában is igazi karriert jelent a tanítói állás felcserélése egy államigazgatási tisztviselői foglalkozásra, az 1860-as évek Budapestjén (Morvay Győző édesapja).

Önálló kőművesmesterből – építőipari vállalkozó: a gazdasági fellendülést ügyesen és sikerrel kihasználó délvidéki iparos felemelkedésének példázata a vállalkozói, nagyiparos szférába (Kemény Ferenc édesapja).

Visszalépésnek tűnhet a társadalmi ranglétrán a következő pályamódosítás: *kataszteri mérnök* → *reáliskolai rajztanár*. Esetünkben arról van szó, hogy a rajzoláshoz mindig is nagy kedvet érző (és tehetséget mutató) Dörre Tivadar a rendszeres utazgatással járó mérnöki (földmérői) munkát cserélte fel a számára és családja számára is (5 gyermeke volt) „stabilitást” biztosító és ugyanakkor művészi munkájához jobb lehetőséget nyújtó fővárosi reáliskolai tanári állásra.

2.1.4. A szülők nemesi háttere

Bár korábban láttuk, hogy a nemesi háttér nem jellemzője tantestületünknek, a róluk alkotott képet teljesebbé teszi, ha ezekről az esetekről is szót ejtünk. Adatforrásaink vagy szóval megnevezik: „nemes”, vagy a prédikátum utal a nemesi eredetre, vagy a név írása alapján következtethetünk rá.

A prédikátum annak a falunak a nevéből származtatható, ahol az „ösi” családi birtok elterült, s egyben jelölheti a család eredetének földrajzi helyét is (Magyar Néprajz, 2000).

Adatsorunkban a következő ilyen nemesi előnevekkel találkozhatunk:

- *az apáknál:* moóri, alistáli, alsóborsai, baranya-nádasdi, dapsai, de Château d’ Oeux, dénesfay, donászi, fehérgyarmati, haraszti, holoboki-lovag, kökösi, mihályfalusi, mindszei, pogrányi, szegedvárai, székelyudvarhelyi, tinkovai, tordai, turcsánkai;
- *az anyáknál:* csúzi s pusztaszentesmihályi, kimlődi, királyfiai, nedeczey, szeödemeteri, westensteteni.

Két olyan családdal találkoztunk, amikor egyértelműen kimutatható mind az anya és mind az apa nemesi származása: dapsai – kimlődi; holoboki lovag – westensteteni.

Tanáraink közül Dapsai Dapsy László 1931-ben megírta s kiadta az apai ág családtörténetét (*Dapsy*, 1931), levéltári kutatásai alapján a család a 16. század második felétől használja nevének ezt a formáját, a legrégibb ősnek a 15. században Dabsán élt Ravasz Andrást tartja. Édesanyja kimlődi Hodoly Eleonóra, nevének prédikátuma alapján szintén nemesi származású, többet azonban róla nem sikerült megtudni.

Boreczky Elemér, édesapja, a nagyszombati járási körjegyző után viselhette volna a holoboki lovag előnevet (tudomásunk szerint nem viselte), édesanyja westenstetteni Werdenstettner Ludovika, a szilincsi papírmalom tulajdonosának volt a lánya. 1904-re a család anyagi helyzetében változás következhetett be, mert a levéltári források a következőkről tudósítanak: „szorgalmas, buzgó embernek mutatkozik [de] hazulról régen nem kap semmit, nagyon szegényen él, hogy doctoratusi vizsga-díját fizethesse” (BFL, VIII. 41.a 2).

Az, hogy adataink között több olyan családot találunk, ahol vagy az apa, vagy az anya esetében nincs utalás a nemesi származásra, még nem mutat valós társadalmi különbséget, tehát semmiképpen sem kellene levonni azt a következtetést, hogy eltérések lennének a szülők társadalmi hovatartozása terén (bár előfordulhat!), hiszen a párválasztás a 19. század folyamán sokkal zártabb, determináltabb, mint a későbbi korokban, sőt az endogámia is megfigyelhető a nemesség részéről, mint a társadalmi elkülönülés egyik eszköze (*Magyar Néprajz*, 2000. 165. o.).

A rendi örökség, a társadalmi rétegek hierarchiája az emberi kapcsolatokban fennmaradt a 20. század folyamán, mutatják ezt adatainkban a nemesi cím megszerzésének időpontjai is (1653; 1660; évszám nélküli megjelöléssel: 17. század; 1887; majd 1909; 1917 és 1922). Három családnál a nemesség megszerzésének időpontja a 17. századra esik, territorálisan a Királyi Magyarországra, ill. Erdélyre, esetükben armális nemesekről beszélhetünk.

Bár nem vállalhatjuk fel jelen dolgozatban a szülői nemesség eredetének teljes körű vizsgálatát, annyit megállapíthatunk, hogy – mint az a nemesi címerből is kitűnik – körükben egy donatíós nemesi családot (Badics Ferenc) kimutathatunk.

A polgárosodás során a feudális eredetű nemesi rangok, a nemesi jelleg iránti vágy nem tűnik el a társadalomból, a korábbi kiváltságos osztályhoz tartozás nosztalgiaja a politikai-társadalmi környezet atmoszférájától függően hol erőteljesebben, hol kevésbé markánsan, de tovább él s megjelenik olyan rétegek körében is, melyek korábban nem kötődtek, nem is

kötődhettek a nemességhez. Esetünkben példaként hozható fel erre dr. Glattfelder Jakab polgári származású budapesti kocsigyáros (Glattfelder Gyula édesapja), akinek a Minisztertanácsi jegyzőkönyvek szerint (MtJON, 1909. 09. 11/47) 1909-ben nemesi rangot és a „moóri” előnevet adományozták.

Megpróbálkoztunk a jelzett nemesi előnévvel nem rendelkező anyák körében is a név vizsgálatával (Massanecz Emma, Kováts Hermin, Gaál Ilona, Meridiesz-Lukasievits Emilia). Esetükben a „cz”, a „ts” az „á” betűk írása mindenképpen a nevek nemesi eredetére utal (lásd *Karády és Kozma*, 2002).

Ha ugyanezt a vizsgálatot megejtjük az apák nevénel (Eördögh, Gaál, Incze, Jankovich stb.), a nemesi háttérre utaló adatok száma ugyan valamennyivel növekszik, ám az összképen nem változtat, a nemesi származás csoportunk esetében nem bír döntő jelentőséggel.

2.1.5. Az anyák és a feleségek foglalkozása

A 19. század utolsó évtizedéig általánosnak mondható, hogy a nők nem vállaltak munkát, a statisztikai felmérésekben „*eltartotként*”, ill. „*háztartásbeliként*” jelennek meg. Így esetünkben is ezt vehetjük elfogadottnak a külön nem jelzett esetekben. Amúgy csekély számú adatsorunk alapján mindössze három valós foglalkozást találtunk (*tanítónő, tanárnő, kereskedő*). Leggyakrabban az eltartó nélkül maradt családokban, mint esetünkben korábban láthattuk, a foglalkozást a kényszer szülte, az anya átvállalta korán elhalt férje munkáját, s gyermekei iskoláztatásának befejezéséig folytatta azt, vagy ha erre nem volt lehetőség, más jellegű munkát vállalt.

A család anyagi-társadalmi helyzetére utal a feleségnél – foglalkozás hiányában – annak apja foglalkozásának a megnevezése: „*a szilincsi papírmalom tulajdonosának volt a lánya*”; „*ezüstműves lánya*”, ugyanakkor ez bizonyos – lássuk be! – személytelenséget is ad a nőnek, jelezve irányukba a társadalmi hasznosság értékrendjét.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az iskolánkból az Ernst Múzeum élére került Lázár Béla felesége esetében, a foglalkozását jelölő bejegyzés: „*író felesége*”.

8. táblázat. *Az anyák és a feleségek foglalkozása*

Foglalkozások	Anyák esetszámai	Feleségek esetszámai
Tanítónő	1	3
Tanárnő	1	6
Kereskedő	1	-
A szilincsi papírmalom tulajdonosának volt a lánya	1	-
Ezüstműves lánya	1	-
Háztartásbeli	3	4
Vezető óvónő	-	1
Idegennyelvi levelező		1
Író	-	2
Gépíró	-	1
Fogtechnikus	-	1
Festőművész	-	1
Költő	-	1
Orvos	-	1
Titkárnő	-	1
Újságíró, művészettörténész	-	1
<i>Összesen</i>	<i>8</i>	<i>24</i>

A feleségek esetében az esetszámok gyakoribbá válása nem csupán a feltartás sikerességét jelzi, hanem azt is, hogy a század vége felé, a 20. század elejétől már egyre több (alsó)középosztálybeli nő kényszerült arra, hogy munkát vállaljon, számuk az első világháborútól egyre növekvő tendenciát mutat (Müller, 2006). Megjelennek a korábbiak mellett olyan hagyományosan női foglalkozások, mint a titkárnő, gépíró, óvónő. Ugyanakkor a női munkavállalók körében – a középfokú leányoktatás kiépülése után (19. század utolsó harmada) – megjelennek a diplomával, egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező nők, alapvető különbséget jelentve az anyák és feleségek korosztálya között. Erre

adatsorunkból két kiemelkedő eset hozhatunk fel példaként. Pártay István tanár úr felesége, Éber Anna festőművész, a Képzőművészeti főiskolát végezte Rudnay Gyula tanítványaként, az országban az elsők között részesült olaszországi ösztöndíjban. Személyében (is) a festészetet már nem amatőr kedvtelésként folytató, hanem komoly képzőművészeti előtanulmányokkal rendelkező, önmagát sikerrel megvalósító feleség, nő képe rajzolódik ki. Második példánk Boreczky Elemér tanár úr feleségét, Strachon Petronellát mutatja be. Strachon Petronella Lőcsén született 1882-ben, bölcsészkarai tanulmányait – hazánkban az első nők egyikeként – *dr. phil.* végzettséggel fejezte be. Több nyelven beszélt, 1904-ben fordítása jelent meg oroszból, évekig újságíróként tudósított Párizsból. Férjhezmenetele után német-francia szakos középiskolai tanárként dolgozott. Tanáraink családjában a munkát vállaló feleségek jövedelmének szerepére utal az iskola levéltári anyagában talált feljegyzés, melyben Mészáros Ignác vegytan-természetrájr szakos tanár 1915. október 13-án rendkívüli fizetésemelést kérelmez, mivel *„felesége fogtechnikus, és most megcsappant a jövedelme”* (BFL, VIII. 41. a 3).

Összegezve a csoport (a VI. kerületi reáliskola tanárai) családi rekrutációját, megállapítható:

- az apák a társadalom iskolázottabb rétegéből kerültek ki, esetükben a tanügyi szolgálat más foglalkozáshoz képest gyakoribb, ez önrekrutációs folyamatot is jelez, ugyanakkor mutatja a századforduló táján a tanárrá válás felfelé irányuló társadalmi mozgását is;
- társadalmi származás tekintetében a nemesi háttér jelen van, de nem bír meghatározó jelentőséggel, a szülők a „középosztályt” képviselik;
- az anyák esetében foglalkozást – nem csupán adathiány miatt, hanem a kor jellemző társadalmi gyakorlatának következtében – csak elvétve tudunk kimutatni, a nők munkavállalása, illetve hivatásválasztása a polgárosulás időszakában jelenik meg, iskolázhatóságukkal egyetemben, jellemzően a 20. században, tömegesülve pedig az első világháború hatására.
- a feleségek esetében tanúi lehetünk a női szerepváltozás alakulásának, esetükben valós foglalkozásokkal találkozhatunk, bár többségük a gyermek születése után otthon marad, s háziasszonyi feladatkört tölt be. Statisztikai megjelölésük „eltartott”, s az állam a 20. században (időszakonként) az eltartottak (feleség, gyermekek) száma alapján illetménykiegészítéssel segít.

2.2. Születési helyek – érettségi szinterek

A VI. kerületi reáliskola tanári testületének születési helyeit vizsgálva, e téren rendelkezünk a legtöbb feltárt adattal, a teljes 311 fős populációból 269 személy adatával (adathiány 42 személy). Közülük 265-en születtek a történelmi Magyarország területén, hárman külföldön (a Monarchián kívül), egy esetben a Trianon utáni ország fővárosában.

Pestet, Budát és Óbudát az egyesülés előtti elenyésző adatszám következtében Budapesttel egy településként kezeltem, Fiumét – különleges helyzete miatt (Corpus separatum) – viszont külön egységnek vettem.

Annak eldöntésekor, hogy milyen megközelítésben tekintsem át a különféle településeket – eltekintve pusztá felsorolásuktól – meg kellett vizsgálni azt a látszólag egyszerű kérdést, hogy mit is tekintünk településnek? Kövér György tanulmánya alapján (*Kövér, 1998*) a települések fogalmának meghatározásakor az állam közigazgatási-jogi szempontú állásfoglalását vettem figyelembe, mely tükröződik mind a 19. századi népszámlálási összeírások esetében, mind a törvényhozásban. Az 1870:XLII. tc. emelte be a magyar közigazgatásba a törvényhatósági jogkörű városok fogalmát. A törvényhatósági jogkörű, azaz törvényhatósági joggal felruházott városok elnevezésükben is tükrözik, hogy jogilag egyenrangúak a területi törvényhatóságokkal, a megyéktől különálló közigazgatási területi egységet képeznek, *„de ezeken felül a törvényhatóságok egyéb közérdekű, sőt országos ügyekkel is foglalkozhatnak, azokat megvitathatják, azokra nézve megállapodásaikat kifejezhetik, egymással és a kormánnyal közölhetik, s kérvény alakjában a képviselőházhoz közvetlenül felterjeszthetik”* (1870:XLII. tc. 1.§ c), vagyis az országos politika részeként vannak jelen a magyar közigazgatásban.

Az 1871:XVIII. tc. megalkotta a közigazgatási-jogi egységek (= községek) definícióját, s ezzel a települések hierarchikus felépítésű kategorizálását is. A törvény nyomán beszélhetünk: törvényhatósági jogkörű városokról, rendezett tanácsú városokról, nagyközségekről („mezővárosok és nagy faluk”), és kisközségekről. A magyarországi városok e két jogi kategóriája 1929-ig (rendezett tanácsú városok), illetve 1950-ig (törvényhatósági jogú városok) érvényben maradt.

Az egyes városok besorolása e kategóriák közé az idők során változott, 1876-ban erősen csökkentették a törvényhatósági jogú városok számát, ami számos korábban kiváltsággal rendelkező várost érintett, külön törvénnyel pedig be is „emelhettek” településeket.

Mindezek következtében különös figyelmet kellett fordítani a VI. kerületi reáliskola tanárai születési helyeinek kategorizálásakor az egyes települések jogállásában éppen akkor fennálló állapotokra, nyomon kellett követni az esetleges változásokat. (Például Szepesbéla, régi cipszer város a közigazgatási reformok következtében rendezett tanácsú város lett, 1891-ben visszakerült a nagyközség kategóriába, majd 1900-ban ismét rendezett tanácsú várossá lépett elő. 1860-ban, tanárunk születésekor jogilag éppen nagyközség volt. Vagy Újpest esete, amely ugyan 1900 után megkapja a rendezett tanácsú város jogkörét, ám időpontunkban – az 1872. és 1896. évi születési évek esetében – nagyközség.)

Egy adott település közigazgatási besorolása a települések hierarchiájába – még akkor is, ha tudjuk, hogy a település „felfelé” emelkedése mind a gazdaság, mind a kultúra területén fejlődést jelent –, a közmiserten eltérő fejlettségű területekkel rendelkező Magyarországon ez önmagában nem sokat fejez ki. Más és más tartalom jelenik meg például egy dunántúli és egy alföldi kisközség esetében, de akár nagyobb városoknál is tehetnénk hasonló észrevételt. Ezt végiggondolva, a születési helyeket nem csupán közigazgatási jogállás szerint, de régió specifikus beosztásban is vizsgáltuk. Az így nyert adatok alapján képet kaphatunk egyrészt értelmiségi csoportunk születési helyének városias jellegéről, mely a dualizmus idején szinte kizárólagosan adott lehetőséget a középfokú iskoláztatásra, másrészt tudjuk, hogy a régió „... *nem földrajzi vagy természetes fizikai képződmény gyanánt fontos a társadalmi formációkban tapasztalható eltérések értelmezése szempontjából, hanem mint mindennemű kumulált kollektív befektetés helye, amelyek a társadalmi újratermelésben szerepet játszó tényezők és csoportok elhelyezkedése révén az iskolai befektetések alakulására is döntő hatással lehetnek.*” (Karády, 2007. 3. 409)

Magyarországon a századforduló környékén a népesség mintegy 20%-a élt jogi értelemben vett városban. Esetünkben tantestületünk tagjai megközelítőleg ennyien érkeztek kisközség, ill. puszta típusú településekről (16,9%). Úgy tűnik, még akkor is, ha csak becsülni tudjuk, hogy a nagyközség adatai között kevesebb volt a falusi jellegű település, kijelenthetjük, hogy a tanári kar többsége vidéki, városi környezetből érkezett. A külföldi városi településekkel együtt több mint 60%-nak van városi háttere, mely jelentősen befolyásolhatja őket mind az iskolai piac tekintetében, mind a kapcsolati tőke terén.

A régiók (a fővárost nem számítva) adatsorából kiderül, hogy a tanárok többsége a Dunántúlról származott, a Duna-Tisza közí régió adatai mögött a főváros vonzáskörzetében elterülő települések húzódnak meg.

Érettségi színterek

A VI. kerületi realiskola tanárainak középiskoláztatását, érettségijük helyszínét több irányból kísérlem bemutatni. Így a középiskolai tanulás helyszínét a születési település helyéhez viszonyítva (megegyezik-e a kettő vagy eltér egymástól), milyen jogállású településekkel találkozhatunk, illetve milyen irányban történik elmozdulás a középiskolai piacon a születési helyhez képest.

Teljes adatsorunkból az érettségivel rendelkezők száma 284 fő. Közülük 153 esetben van feltárt adatunk a születési helyről is és az érettségit adó településről is.

A/ A születési helyek és az érettségit adó települések vizsgálata a települések jogállása szerint

A főváros és a vidéki Magyarország viszonylatában, tanáraink érettségiztető helyszíneinél – hasonlóan, mint a születési helyeknél – a vidék dominanciája érvényesül, de a különbség nem számottevő. Az adat mutathatja azt, hogy az adott vidék megfelelő kínálattal rendelkezve megtudta-e tartani leendő tanárainkat a szülőhely oktatási piacán, de jelezheti ezeknek a családoknak a migrációval szembeni közömbösségét vagy migrációra képtelen voltát.

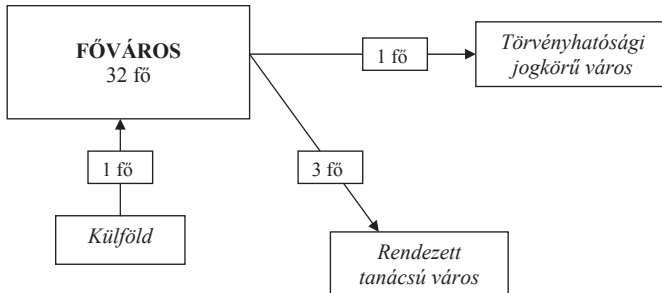
1. táblázat. Az iskoláztatás migrációja a születési és a középiskolai helyszínek vonatkozásában a települések jogállása szerint

Települések jogállás szerint	Születési hely	Születési hely, mint az érettségi helyszíne
Főváros	32	29
Törvényhatósági város	32	20
Rendezett tanácsú város	23	11
Nagyközség	34	1
Kisközség	31	1
<i>Összesen</i>	<i>152²⁰</i>	<i>62</i>

---

²⁰ Ehhez jön még a Fiumében született és a fővárosban érettségizett 1 tanuló.

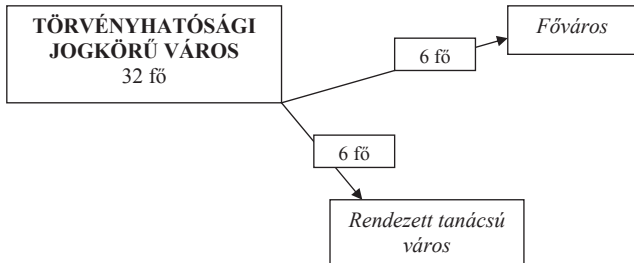
Mint látjuk, esetünkben legnagyobb megtartó ereje a fővárosnak van, ezt követik a törvényhatósági és a rendezett tanácsú jogállással bíró városaink. A legnagyobb „vesztes” e téren a nagy és kisközség. Mielőtt evidenciának kiáltanánk ki ezt a tényt, nézzük meg, milyen irányú a feltárt adatokkal rendelkező esetek mozgása a születési helyről az érettségi színhelye felé!

1. ábra

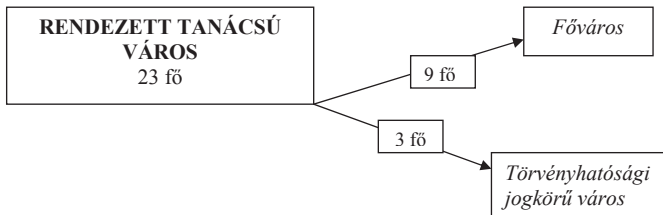
A fővárosi születésűek középiskoláztatási helyszínei

A fővárosra, mint születési helyre adatsorunkból 32 eset vonatkozik. Közülük mindössze *négyen* mentek más településre, törvényhatósági jogkörű városban folytatta középiskolai tanulmányait, illetve ott érettségizett *egy* fő, *hármán* pedig rendezett tanácsú városban. Az okokat ugyan feltárni nem állt módunkban, de feltételezhetjük, hogy a család migrációja játszott ebben szerepet. A külföldön született és a fővárosban érettségizett tanárunk esetében ismert, hogy az apa kereskedelemmel kapcsolatos tevékenysége szólította a családot Budapestre.

2. ábra

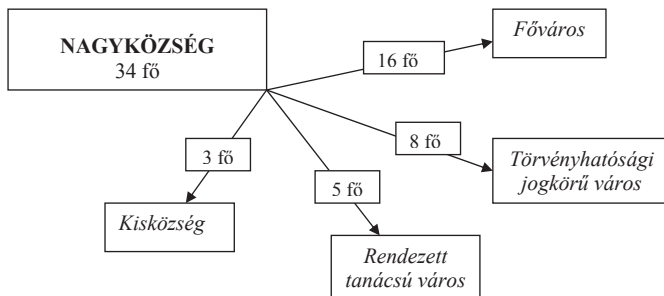
A törvényhatósági jogkörű városokban születettek középiskoláztatási helyszínei
 A törvényhatósági jogkörrel bíró városainkban születetteknél kimutatható a főváros vonzása, ugyanakkor ezzel azonos arányú a rendezett tanácsú városokba költözők száma.

3. ábra

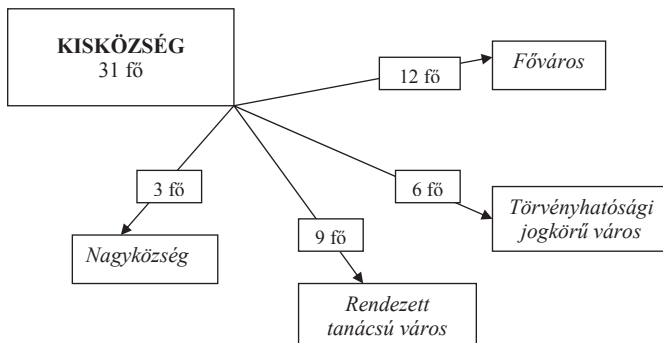
A rendezett tanácsú városokban születettek középiskoláztatási helyszínei

A rendezett tanácsú városok esetében – leendő tanáraink körében – megnő a középiskoláztatást a fővárosban igénylők száma, mintegy háromszorosára a törvényhatósági városokat választókénál.

4. ábra

A nagyközségekben születettek középiskoláztatási helyszínei

5. ábra

A kisközségekben születettek középiskoláztatási helyszínei

A nagy- és kisközségekben születettek esetében lehetünk tanúi a legszínesebb választási palettának. A főváros vonzása itt a legszembeötlőbb, a nagyközségben születettek ugyanolyan számban választják a budapesti tanulás lehetőségét, mint összességében a többi településtípust. Ezt követik a törvényhatósági jogú, majd a rendezett tanácsú városok és három fő választásában megjelenik a kisközség, mint az érettségi lehetőségét biztosító település.

Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a kisközségekben születetteknél, ám itt a rendezett tanácsú város preferálása megelőzi a törvényhatósági jogú városét, amiben a település szülőhelyhez közelsége játszhatott szerepet.

Összegezeként megállapíthatjuk, hogy a főváros után a törvényhatósági jogú városok kínálták tanárpopulációnknak a legmegfelelőbb középiskolázási lehetőséget. Az 1886:XXI. tc. által kialakított 24 magyarországi törvényhatósági jogú város nem csupán közigazgatási, gazdasági, de kulturális, művelődési, azon belül oktatási központként is megjelenik. Ezek városi hagyományokkal rendelkező, zömmel korábbi szabad királyi városok, melyekben a (sokáig kizárólagos) felekezeti iskoláztatás (esetünkben: középiskoláztatás) gazdag múltra tekinthet vissza. Az állami fenntartású középiskolák is – a főváros mellett – e városokban jelentek meg, s a felekezeti sokszínűség mellett tovább bővítették a kínálatot.

Középiskoláztatási szándékkal törvényhatósági jogú városokba valamennyi településtípusból érkeztek diákjaink (leendő tanáraink), elsősorban a nagy- és kisközségekből, de találunk közöttük rendezett tanácsú városból érkezőt is.

Rendezett tanácsú városban születetteknél a középiskoláztatás iránya elsősorban a főváros felé mutat, törvényhatósági jogkörű város irányába három esetet találunk.

Településtípusok szempontjából a legkisebb „mozgást” a városokban figyelhetjük meg, közülük a törvényhatósági jogkörű városok inkább, a rendezett tanácsú városok valamivel kevésbé tudták kínálatukkal megtartani leendő tanárainkat a szülőhely iskolai piacán.

A legerőteljesebb iskolázási migráció a kis- és nagyközségekben születettek esetében jelentkezik. Példaként az előbbihez sorolható Pannonhalma a maga nagy hagyományaival, e mellett mindössze három esettel találkozhatunk, ami evidencia, hiszen a kisközségre, mint településtípusra (általában) nem jellemző középiskola fenntartása. Migrációjuk elsősorban a fővárost, a rendezett tanácsú városokat, kisebb arányban a törvényhatósági jogkörű városokat, valamint a nagyközségeket érinti. A nagyközségekkel kapcsolatosan nem szabad megfeledkezni arról, hogy a „nagyközség” kifejezés itt közigazgatási jogállás szerinti településtípust jelöl, s nem a település nagyságát, fejlettségét jelöli elsősorban, a törvényi változások során korábban régi *városi* települések is kerülhettek „visszaminősítve” ebben a kategóriába.

B/ A születési helyek és az érettségít adó települések vizsgálata a települések régiók szerinti elhelyezkedése alapján

9. táblázat. *Az iskoláztatás migrációja a születési és a középiskolai helyszínek vonatkozásában, a települések régiók szerinti megoszlásában*

Települések régiók szerint	MARAD (Születési hely régiójában érettségizik)	ELMEGY (Más régióban érettségizik)		Összesen
		Főváros	Egyéb régió	
Budapest	28 (18,3%)	-	4 (2,6%)	32 (20,9%)
Duna jobb partja (Dunántúl)	14 (9,2%)	9 (5,9%)	5 (3,3%)	28 (18,3%)
Duna bal partja (a Felvidék nyugati része)	8 (5,2%)	7 (4,6%)	2 (1,3%)	17 (11,1%)
Duna-Tisza köze (az Alföld)	8 (5,2%)	12 (7,8%)	4 (2,6%)	24 (15,7%)
Tisza jobb partja (a Felvidék keleti része)	4 (2,6%)	6 (3,9%)	2 (1,3%)	12 (7,8%)
Tisza bal partja (Tiszántúl)	8 (5,2%)	5 (3,3%)	3 (2%)	16 (10,5%)
Tisza-Maros köze	5 (3,3%)	2 (1,3%)	5 (3,3%)	12 (7,8%)
Királyhágón túl (Erdély)	7 (4,6%)	2 (1,3%)	2 (1,3%)	11 (7,2%)
Külföld	-	1 (0,7%)	-	1 (0,7%)
<i>Összesen</i>	82 (53,6%)	44 (28,7%)	27 (17,6%)	153 (100%)

A táblázatot figyelve, első látásra úgy tűnik, középiskoláztatás szempontjából a legkisebb megtartó ereje a Duna-Tisza közí régiónak van. Nyolcan maradtak szülöhelyük régiójában, a fővárosban középiskolázók száma ennek majdnem a duplája. Ám valójában ez esetben nem beszélhetünk *valós* migrációs folyamatról. Ez a régió lefedi a fővároshoz közeli Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye településeit, ahonnan a fővárosba – középiskolai tanulmányok céljából – a

legtöbb személy érkezett, köztük olyan településekről, mint Szentendre, Pomáz, Kispest, Göd, Újpest stb., vagyis ahonnan a mindennapos bejárás Budapestre megoldható volt. Rajtuk kívül hárman mentek tanulni a Felvidék nyugati részére, egy esetben pedig a Tiszántúl volt a migráció iránya.

A Tisza jobb partja régió, vagyis a Felvidék keleti része az a terület, ahonnan az iskoláztatás célú helyváltogatás kétszerese az ott maradóknak. Az elmozdulás iránya a fővárost jelöli, egy-egy esetben találunk középiskolázási céllal a Duna bal partja (Felvidék nyugati része) és a Királyhágón túli (Erdély) régió felé történő változtatást. A régió jellegzetességéhez tartozik feltárt adataink alapján, hogy itt egy városi település kivételével a többi születési településtípus kisközség s az innen Budapestre érkezők többségében tanulmányaikat az Országos Rabbiképző Intézetben folytatják.

Gyengének tarthatjuk a régió megtartó erejét eseteinkben még a Tisza-Maros közén, itt a migráció erősebb a Tisza bal partja (Tiszántúl) irányába, megelőzve ezzel a főváros vonzását.

Dunántúli születési helyről a középiskolát keresők száma megegyezik a régióban maradók számával, az elmozdulás iránya jelentősebb mértékben a fővárost célozza meg, megjelenik mellette a Királyhágón túli régió, valamint a Duna-Tisza köze.

A Királyhágón túli (Erdély) régió jellegzetessége, hogy többen maradnak itt tanulási célból, mint ahányan elhagyják a területet. A távozók száma négy, a maradók száma viszont hét fő. Ebben feltétlenül nagy szerepet játszott Erdély nagy múltú iskolahálózata, mely az oktatási piacon megfelelő kínálatot nyújtott a tanulni szándékozóknak.

Mikroadataink számbavételénél továbbra is fenntartjuk azt a kitétel, mely szerint adatainkkal – más, összehasonlítható adatok hiányában – csupán „*lenyomato*” szándékozunk adni VI. kerületi reáliskolánk tanáiról, jelen esetben középiskolai választásukról, s hogy ez a „lenyomat” színesítheti, majd teljesebbé teheti azt a képet, ami a dolgozat végén a tantestületről élénk tárulhat.

2.3. A középiskoláztatás típusai és fenntartóik

Az általunk tárgyalt időszakban, hazánkban a fiatalok középiskoláztatása nem tekinthető általánosnak, minden társadalmi réteg számára hozzáférhetőnek. A 19. század utolsó harmadától ugyanakkor a középiskoláztatás szerepe megnő, a feudalizmus felszámolásával párhuzamosan a korábban születéshez kötött pozíciók elérése fokozatosan az iskolai végzettség függvénye lesz, a modernizáció következtében létrejövő gazdasági-társadalmi átalakulás egyre inkább olyan pozíciókat hoz létre, melyek eléréséhez, betöltéséhez szükséges feltételként jelenik meg az iskolai jogosítvány. (lásd Nagy, 2002a)

A VI. kerületi reáliskola létezésének idején hazánkban a törvényi előírások alapján (az 1868:LXIV. tc. óta) iskolafenntartó egyaránt lehetett az állam, a VKM alá tartozó katolikus alap, vallásfelekezetek, törvényhatóságok, községek és magánszemélyek.

A magyarországi középiskolák két típusa – a gimnázium és a reáliskola – az 1849. évi birodalmi érvényű, így hazánkban is hatályos érvényű, röviden csak Entwurfnak emlegetett Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich rendelete alapján jött létre. Tanáraink közül a legidősebb 1839-ben született, a legfiatalabb 1920-ban, vagyis valamennyien az Entwurf által kialakított iskolarendszerben tettek érettségi vizsgát. A későbbiekben az oktatási rendszer sajátosságai természetesen módosultak, a társadalmi, gazdasági elvárások hatására változtak törvényi szabályozás, VKM rendeletek útján, ezeket a változtatásokat a Középiskolai tanárképzés áttekintése c. fejezetben vázoltam, árnyalt kifejtésüket megtalálhatjuk többek között Kelemen Elemér, Mann Miklós, Nagy Péter Tibor, Németh András munkáiban.

Tanári testületünk tehát a magyarországi oktatásügy sajátosságainak következtében a létező két középiskola típus (gimnázium, reáliskola) valamelyikében folytathatott tanulmányokat, s szerezhetett érettségi bizonyítványt, melynek megléte az egyetemi tanulmányok végzéséhez, a középiskolai tanári munkakör betöltéséhez az 1883. évi XXX. tc. megjelenése óta²¹ elengedhetetlen volt. Érettségivel rendelkező tanáraink adatszáma 284 fő, ez a tantestület 91,3%-a, az érettségivel nem rendelkezők (27 fő) a vizsgált időintervallumban (1891–1949) tanítói végzettséggel tornát, éneket, hangszeres zenét, vívást, gyorsírást stb. tanítottak.

---

²¹ A tanügyigazgatás területén a szükséges iskolai végzettségről az 1883:I. tc., az ún minősítési törvény rendelkezett.

Az érettségivel rendelkezők középiskolájának típusa számarányaiban megfelel az országos átlagnak: Magyarországon az 1892-1893. tanévben 154 gimnázium és 31 reáliskola volt (Mészáros, 1988). Ez az arány alapjaiban az 1924. évi középiskolai reformig nem változott.

A humángimnáziumi érettségi választása nem szorul magyarázatra, nagy múltú hagyományai következtében a lakosság körében ez a típus „a” középiskola. A vizsga letétele után nyitva állt bármely felsőfokú intézmény kapuja a továbbtanulni szándékozók előtt. A reáliskolával más a helyzet (nem térnénk ki most a reáliskola két szintje közti különbségre, az egyszerűség kedvéért itt is „teljes” reáliskolát értünk alatta), érettségijével „csak a műgyetemre, a tudományegyetemre, a matematika-természettudományi karára, a bányászati, erdészeti és gazdasági akadémiákra lehetett beiratkozni” (Pukánszky, 2003. 312. o.). Az 1883:XXX. tc. megjelenése után az ún. görögépítő tárgyakból érettségizettek is jelentkezhetek a jogi, vagy akár az orvosi karra.

Feltehetően az iskolatípus sajátos képzésének következménye is (a sajátos érdeklődést nem kizárva), hogy reáliskolát végzett tanáraink többsége természettudományi szakon tanult tovább, s szerzett középiskolai tanári diplomát, humánbölcsésznek mindössze négyen mentek. Köztük volt az iparos szülőktől származó Miklós (Neverkla) Ferenc, aki a budai reáliskola elvégzése után hét évvel (1897-ben) tette le az érettségi vizsgát (családi okok miatt) s iratkozott be a bölcsészkarra, ahol magyar-német-francia szakos tanárként végzett 1902-ben.

Ismerünk olyan eseteket, amikor a választás azért esett erre az iskolatípusra, mert az apa az adott reáliskolában tanított, s mint az értesítőkből kiderül, ilyenkor tandíjfizetési mentességet, illetve tandíjkedvezményt lehetett szerezni.

A VI. ker. reáliskola tantestületének esetében már bemutattuk a családok társadalmi státuszát, csoportunkra jellemzőnek tarthatjuk ez alapján a középosztályhoz, azon belül is az állami köztisztviselői réteghez tartozást. Ez a réteg – adataink alapján – fontosnak tartja az iskoláztatás által megszerezhető kulturális tőke biztosítását gyermekei számára, képzettségükkel, hivatali státuszukkal mintegy mintát mutatva nekik. Mellettük megfigyelhető egy másik, az izraelita vallást követő, zömében falusi kistelepülésről érkező feltörekvő réteg, mely a „kitörés” lehetőségét látja a tanulásban. A már említett Halász Gyula életpályája jól példázza ezt a sorsot. Halász Gyula Veszprém megyében, a Bakony egy kis falujában, Csetényben született 1871-ben, nyolcgyermekes családban. Apja hosszas

próbálkozás után itt cserélte fel tanítói pályáját a kereskedőre, szatócsboltot nyitott, abból igyekezett családját eltartani. Korai halála után az anya, Fleischmann Júlia vette át az üzletet. Halász Gyula taníttatását bátyja, Ignác vállalta fel, ki az egyetem elvégzése után abba a székesfehérvári főreáliskolába vitte öccsét, ahová ő, magyar-német szakos tanárként kinevezést nyert. Fehérváron rendelkezésre állt a tudós báty hatalmas könyvtára, s a gazdag képzelőerővel megáldott, az anyai meséken, történeteken felnőtt kisfiút mámorossá tette a könyvek lapjai által megismert világ: „... ezekkel oltottam egyre égetőbb szomjúságomat” (Halász, 1967. 21. o.).

Titkára lett az önképzőkörnek, versek hosszú sorát tanulta meg, egy-egy érdekesebb olvasmányról iskolatársaival órákon át beszélgettek. Talán mindezeknek köszönhetően maradt meg benne az irodalom szeretete, ébredt fel benne az írás utáni vágy s vált íróvá – több éves párizsi tartózkodás után – brassói tanárként.

Halász Gyula fehérvári tanárai között találjuk a neves ornitológust, preparátort, Szikla Gábort, ki „*a természetrajzot adta elő világos, könnyed stílusban, kitömött állatok bemutatásával.*” (Halász, 1967. 20. o.)

Szikla 1893-ban került a VI. ker. reáliskolába, s nyugdíjazásáig, 1907 októberéig dolgozott itt. Matematika-ábrázoló geometria szakos tanári végzettséggel rendelkezett, ám szakterülete az ornitológia volt. A Mezőgazdasági Múzeum részére rendszeresen készített madárpreparátumokat, a Kis-Balaton mocsárvilágának madártelepét 1886-ban elsőként ismertette a tudományos szakirodalomban. 1896-ban a millenniumi kiállítás praepariatoriumának főnöke, mely tevékenységéért miniszteri dicséretben részesült.

Több hazai és külföldi szakmai egyesület is tagjai közé választotta, így a Magyar Természettudományi Társulat, a bécsi Ornithologiai Egyesület, a budapesti Ornithológiai Központ és az Internationalis Ornithologie Comité rendes, állandó tagja volt.

Állami köztisztviselői réteghez tartozott Loczka Alajos tanár családja, édesapja mineralógus, kémikus, a Magyar Nemzeti Múzeum ásványtárának igazgató öre, több analitikai módszer kidolgozója. A katolikus vallású családból természetesen vezetett az út a kegyesrendiek IV. ker. főgimnáziumába, ahol érettségit tett. Az egyetemen természetrajz-vegytan szakos tanárként végzett s tanársegédként dolgozott 1919-ig, ekkor került a VI. ker. reáliskolába, majd 1920-ban summa cum laude minősítéssel doktorált. Angol nyelvtudásának (is) köszönhetően 1927-ben a MACY-alapítványtól egy éves ösztöndíjat nyert a New York-i International Institute of Teachers College-ba. Pályája töretlen, iskolánkból az Országos

Közüktatási Tanácshoz kerül tanácsosként, a vegytan-tanítás szakfelügyelője, a VKM-ben ügyosztály előadó, majd nyugdíjasként is – 1972-ben bekövetkezett haláláig – tudományos területen dolgozott.²²

Iskolafenntartók

Adatbázisunk alapján tanáraink középiskolai fenntartói között a következőket tudjuk elkülöníteni: *állami – katolikus – református – evangélikus és izraelita* vallásfelekezetek.

Karády Viktor kutatásaiból tudjuk, hogy Magyarországon a felekezeti háttérnek a társadalmi helyzet meghatározásánál rendkívüli szerepe volt, „hiszen *(talán csak az egy Hollandián kívül) ez volt Európa egyetlen ténylegesen többfelekezeti országa a feudalizmus utáni modernizáció korában.*” (Karády, 1997a, 9. o.)

A táblázat a középiskolák fenntartóit mutatja érettségít tett tanáraink esetszámai alapján:

10. táblázat. *Az iskolafenntartók megoszlása*

Iskolafenntartók	Érettségizettek száma	Százalék
Állami	39	28,9
Evangélikus	14	10,4
Református	21	15,5
Katolikus összesen	39	28,9
bencés rendi	6	4,5
cisztercita rendi	6	4,5
piarista rendi	12	8,9
premontrei rendi	2	1,5
érseki	1	0,7
királyi katolikus	3	2,2
rend jelölése nélkül	10	7,5
Izraelita	21	15,5
<i>Összesen</i>	<i>134</i>	<i>100</i>

Mivel esetszámaink erősen hiányosak, a feltárható adatok kevesebb, mint érettségizetteink felét jelölik, nem próbálkozunk összehasonlítással sem országos, sem fővárosi szinten, megelégszünk az adatok „lenyomat” jellegével, vagyis azzal, hogy táblázatunk adatai egy feltárható állapot rögzítését jelölik, ám azon túl nincs különösebb jelentésük. A továbbiakban másfajta megközelítéssel próbálkozunk.

²² Németh András szóbeli közlése alapján tudjuk, hogy Loczka angol nyelvet is oktatott a Pázmány Péter Tudományegyetemen.

Két megjegyzés azonban mindenképpen ide kívánczik:

1./ az izraelita fenntartású iskola eseteinkben az 1877-ben megnyitott budapesti Országos Rabbiképző Intézetet jelenti, melyben az öt évfolyamú alsó tagozat képzése megegyezett a klasszikus gimnáziumok felső négy osztályának képzésével, s a tanulmányok gimnáziumi érettségi vizsgával zárultak (lásd *Felkai*, 1998). A VI. kerületi reáliskolában az izraelita hittan tanító, összességében 23 rabbi közül húszan érettségiztek a budapesti rabbiképzőben, ketten evangélikus, egy személy pedig református gimnáziumban maturált. (A rabbiképző gimnáziumi osztályainak elvégzése után egyedül Barta Mór, szakítva korábbi elképzeléseivel, nem folytatta a képzőben teológiai tanulmányait a felső tagozaton.)

2./ A Budapesten működött német birodalmi Reichsdeutsche Schule-t (egy tanárunk, Halász Előd végzett itt) az állami fenntartásúak közé soroltam (német állami fenntartású volt). Az iskolát 1908-ban alapították a Budapesten dolgozó német, osztrák és cseh diplomaták és kereskedők gyermekei részére, de 1918 után magyarok is beiratkozhattak. A koedukált nyolcosztályos reáliskolához négyosztályos elemi tartozott (Oberrealschule mit Vorschule), az oktatás magas színvonalon, német nyelven folyt. A középiskola első osztályától kötelező volt az angol nyelv, a másodiktól szabadon választható volt a francia és a latin, a magyar nyelvet, mint idegen nyelvet az elemi első osztályától kötelezően tanítottak. Az iskola 1944-ig működött a Kálmán, majd a Damjanich utcában.

Iskolaválasztás vallásfelekezet alapján

Annak ellenére, hogy adatszámunk most sem változott, mégis sokat elárul a felekezetek szerinti iskolaválasztásról a következő keresztábra! Azzal szembesülhetünk, hogy vallásfelekezetük alapján – az egyébként felekezeti szempontból erősen szegregált középiskolai piacon (lásd Karády, 2007) – milyen fenntartót választottak középiskolai tanulmányaikhoz VI. kerületi reáliskolánk majdani tanárai.

11. táblázat. *Felekezetek szerinti választás a középiskolai piacon*

Vallásfelekezet	Iskolafenntartók					
	Állami	Evangelikus	Izraelita	Római katolikus	Református	Összesen
Római katolikus	24	1	0	35	2	62
Izraelita	5	4	21	1	1	32
Református	3	0	0	2	17	22
Evangelikus	3	8	0	0	0	11
Görög katolikus	0	0	0	1	0	1
Unitárius	0	0	0	0	1	1
Adathiány	4	1	0	0	0	5
Összesen	39	14	21	39	21	134

Adatsorunkban – megegyezve az országos adatokkal – legnagyobb számban a római katolikusok jelennek meg (létszámfölényük esetünkben abból is adódhat, hogy ezekbe az adatokban beleértettük az igazolt konvertiták). Igaz, e felekezethez tartozók iskola-választásukban előnyben részesítik a saját felekezeti fenntartójú középiskolákat (35 esetszámmal, 26,1%), de ezt megközelítően nagy számban (24 esetszámmal, 17,9%) választanak állami fenntartású középiskolát is. Más felekezetek esetében ilyen nagy szóródást nem tapasztalunk. Másik jellemzőjük, hogy a többi felekezettől eltérően (az izraelita fenntartású kivételével) – bár minimális esetszámban –, de minden más fenntartójú középiskolában jelen vannak.

Létszámát tekintve a következő felekezeti csoport az izraelitáké (32 esetszám). A katolikusokhoz hasonlóan, képviselőik valamennyi fenntartójú iskolában megjelennek (állami: 5, evangélikus 8, római katolikus és református fenntartású iskolában 1-1 eset). Ugyanakkor ez az egyetlen olyan magyarországi vallásfelekezet, mely 1919-ig nem tartott fenn önálló középiskolát.²³

Az országos statisztikai adatokban is létszámukat tekintve harmadikként jelentkező reformátusok választására jellemző, hogy a saját felekezeti fenntartót preferálták, emellett

²³ 1919 szeptemberében nyílt meg a budapesti izraelita fiú- és leánygimnázium.

tanáraink három állami, illetve két esetben római katolikus fenntartású középiskolát (köztük 1-1 ciszterci és premontrei) választottak.

A magyarországi protestáns egyházak közül létszámukban a második legnépesebb, s középszintű iskolázottságukat tekintve az első helyen álló evangélikusok (lásd *Karády*, 1997a) iskolánk tanárai között kis létszámban képviselik magukat (11 eset a feltárt 134 esetszámból). Iskolaválasztásuknál elsősorban saját fenntartójukat részesítik előnyben, de állami fenntartójú iskolát is választanak.

Adatsorunkban a csupán 1–1 esetszámmal képviselt unitáriusok esetében a választás református fenntartóra esett, a görög katolikusnál pedig római katolikusra.

Összességében az iskolaválasztási evidencia (a saját felekezeti iskola preferálása) mellett vizsgálatunkból kitűnik az állami fenntartású iskolák erős jelenléte – a római katolikus fenntartóval közel azonos esetszámmal – tanáraink középszintű iskolázásában az 1869 és 1938 közötti időszakban.

Tisztában vagyunk azzal, hogy korszakunk egyes szakaszaiban a társadalmi, politikai változások a középiskolák választására is hatással voltak, ám ennél részletesebb (úgymond: *finomabb*) kimutatásra jelen dolgozatban nem vállalkozhatunk. Ismerjük az e témában folytatott kutatások eredményeit, melyek szerint korszakunkban az evangélikus és az izraelita felekezethez tartozók a középiskoláztatásban túlerepresentáltak. Tanáraink feltárt adataiból kiindulva a fent vázoltakat tudtuk kimutatni.

A felekezetek tekintetében (is) „becsült” adatokkal nem, csak a meglévő, tanáraink által az iskolai kimutatásokhoz megadott, ill. a szakirodalom által is elfogadottnak tekinthető forrásokban²⁴ megjelölt adatokkal dolgoztam, esetlegesen a névjelleget vagy bármi egyéb, felekezetre utaló „jellegzetességet” a szakmaiság szem előtt tartása következtében a felekezet meghatározásánál nem (sem) vettem figyelembe.

---

²⁴ (Lásd *Gulyás*, *KMKA*, *ZsidLex*, *Értesítők*)

2.4. Tanáraink felsőfokú tanulmányai és azok szinterei

Tanáraink felsőfokú tanulmányai – feltárt adataink alapján – az 1873. és 1943. év közötti időszakra esnek, a magyar történelem hosszú és nagy változásokkal, átalakulásokkal terhes korszakaira.

Az ez idő alatt az oktatás területén, a tanárképzésben bekövetkezett változásokat az 1.3. fejezetben bemutattam, a tanító- és művészképzés alakulása pedig e fejezet végére került. Mivel a fenti időszak rendkívül terjedelmes és egyben eseményekben bővelkedő időszaka hazánk történelmének, valamint mivel a dolgozatban alapvető feladatom egy adott tanári kar bemutatása a forrásadatokból kialakított, strukturált elemeken keresztül, úgy láttam jónak, ha a korszakot az oktatási törvénykezés alakulása szempontjából tekintem át. Természetesen lehetséges más, akár társadalomtörténeti (lásd *Németh*, 2002, 2005), akár életmódbeli változásokat bemutató (lásd *Szendí*, 2002), vagy a hétköznapiakat feltáró (lásd *Vörös*, 1997) megközelítése a témának.

Metodikai megjegyzések:

– A kereszt táblák a VI. kerületi reáliskolában tanító összes tanár – a tanári pálya irányába megtett útjának – valamennyi tanulással kapcsolatos feltárt adatát tartalmazza, vagyis mind az egyetemi, mind a főiskolai, mind a tanítói, mind a szakmajelegű végzettséget is szerzettek tanulási irányultságát.

– A tanulási helyszínek a könnyebb áttekinthetőség kedvéért ABC sorrendben (magyar, majd külföldi) követik egymást.

– Az adatok feltárásakor adatbázisunkból előtűnt, hogy a tanulmányok jellege, illetve azok helyszíne önmagukban nem sorrendiséget fejezik ki, vagyis nem a tanulmányok időbeni egymás utániségát jelenti, hiszen mint majd látjuk, többen párhuzamosan tanultak egy más karon is, vagy 1-2 év eltolódással kezdtek bele (befejezett vagy be nem fejezett) más irányú tanulmányokba. (Ezt példákkal igyekszünk megvilágítani.) Éppen ezért az esetszámok összesítése nem tanáraink létszámára utal, egy-egy személy megjelenhet különböző szakoknál.

– A külföldi tanulmányok helyszínei közé azok a települések kerültek, ahol legalább egy, de jellemzőbb, hogy két szemesztert végeztek, egyetemi hallgatóként. Adataink közé tehát a tanári pálya során az egyébként sokuknál megjelenő külföldi tanulmányút ide nem került be.

A tanulmányok helyszínét vizsgálva, erősen megmutatkozik a főváros dominanciája, a legtöbben itt kezdték tanulmányaikat s itt is szerezték meg első diplomájukat. Az egyetemek sorában a budapesti mellett megjelenik még a kolozsvári és 1912 után debreceni egyetem.

Tanárainkra – már iskolánk jellegénél fogva is – a bölcsész (humán és reál) és a műegyetemi tanulmányok folytatása volt jellemző. Az orvosi kart végzetek esetében az egészségügyi tanító s iskolaorvosként is itt dolgozó orvosok jelennek meg.

A jogi egyetem elvégzése (vagy: a jogi tanulmányok megkezdése) mind humán, mind reál-bölcsészre jellemző. Arról – egy eset kivételével – nincs tudomásunk, hogy jogi ismereteiket a későbbiekben kamatoztatták-e, bár feltehető, hogy Szentgyörgyvári (Stagl) Artúr iskolaigazgatóként hasznát vehette e téren folytatott tanulmányainak. A kivételként említett Böszörményi (Bugyi) Sándor, a Tanácsköztársaság alatt vállalt szereplése miatt, a direktórium bukása után Romániába menekült s jogászként dolgozott, különböző erdélyi magyar gazdasági társaságok alapításakor, tevékenységük irányításakor közgazdasági doktorátusát is hasznosította (EREL, F 13).

A közgazdaságtan elméleti oldala foglalkoztatta Dékány Istvánt, ki 1911-ben egy tanéven át a londoni School of economics and politics science hallgatója volt.

Műegyetemen tanáraink nem mérnöki ismeretek elsajátítása céljából tanultak, ott képezték a reáliskola tárgyak szempontjából fontos ábrázoló geometriai szakosokat. Például szeretnék felhozni Rados Ignácot, ki tíz évvel az után, hogy a Tanárvizsgáló Bizottság előtt matematika-fizika szakos tanári oklevelet nyert, a József királyi Műegyetemen 1893-ban ábrázoló geometriából is képesítette magát. Rados Ignác is tudós tanáraink közé tartozik, több dolgozata jelent meg szaklapokban, nevéhez fűződik Bolyai *Appendix* című munkájának fordítása. Igazgatója kitüntetésre javasolta, s ehhez a következőket fűzte: „*Annak a tanárnak tipikus példájaként emlegetik őt tanítványai, aki már az alatt is tanít, míg felső kabátját leveti, aki az óra végét jelentő csöngetésre is csak muszájból reagál s aki haragszik minden szünnapért.*” (Felterjesztés, 1913. február 19.)

Az első tanulmányok között (lásd 12. táblázat) találunk kereskedelmi akadémiai tanulmányokat, melyről az út – kisebb kitérővel - szintén a bölcsészképzés felé vezetett. Hevesi Sándor a nagykanizsai piarista gimnáziumba tett érettségije után Budapestre, a kereskedelmi akadémiára jött tanulni, itt egy évet hallgatott, átiratkozott a jogi karra, majd azt félbehagyva, német-francia szakos bölcsészdoktori diplomával végzett s lett színházi rendező. Még nagyobb kanyarokat írt le Isöz de Château d' Oeux Emil pályája, aki érettségi után tanítóképzőbe ment, majd tanítói oklevéllel (is) a zsebében beiratkozott a pesti tudományegyetemre. Közben két évet a párizsi Institut Catholique hallgatójaként töltött. Visszatérve a magyar fővárosba, 1908-ban francia-német szakos tanári diplomát szerzett, a következő évben pedig a Le Havre-i felsőkereskedelmi iskolában nemzetközi kereskedelemről oklevelet.

12. táblázat. Az első megszerzett diploma jellege

Első diploma jellege, szak	Esetszám	Százalék
Humán bölcsész	145	46,6
Reálbölcsész	58	18,6
Műegyetem	15	4,8
Jogi egyetem	2	0,6
Orvosi egyetem	9	2,9
Katolikus szeminárium	3	1,0
Katolikus teológia	22	7,1
Református teológia	13	4,2
Evangélikus teológia	2	0,6
Tanítóképző	26	8,4
Testnevelési Főiskola	2	0,6
Képzőművészeti Főiskola	8	2,6
Zeneművészeti Főiskola	5	1,6
Adathiány	1	0,3
<i>Összes</i>	<i>311</i>	<i>100,0</i>

13. táblázat. *Az első tanulmányok helyszínei a feltárt esetszámai tükrében, 1873-1943 között*

Mely intézményben, karon tanult, járt először * felsőfokú tanulmányok első helye													
A tanulás helyszínei	Hbölcs	Reál	Műegy	Jog	Közg	Kerak	Orvosi	Katszem.	Katteol.	Refteol.	Evteol.	Rabbi-képző	Tanító-képző
Budapest	66	29	14	4	1	1	4	1	2	3	0	18	4
Debrecen	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kolozsvár	9	5	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0
Eger	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Eperjes	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
Esztergom	0	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	0	2
Győr	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0
Pápa	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Pécs	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Sopron	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0
Szatmárnémeti	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Bécs	1	0	1	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Berlin	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Jéna	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Lausanne	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0
Prága	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0
Róma	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0
Adathiány	37	22	0	1	0	0	3	1	12	7	0	1	21
Össz.	114	57	16	5	1	1	8	7	23	13	2	21	28

(A karok, intézmények rövidítése: Hbölcs: humán bölcsész, Reál: reálszakos, Műegy.: műegyetem, Jog: jogi kar, Közg.: közgazdasági, Kerak.: kereskedelmi akadémia, Orvosi: orvosi egyetem, Katszem.: katolikus szeminárium, Katteol.: katolikus teológia, Refteol.: református teológia, Evteol.: evangélikus teológia, TF: testnevelési főiskola, Képzőm.: képzőművészeti főiskola, Zenem.: Zeneakadémia.)

Külföldi tanulmányok

Prozopográfiai adatbázisunk alapján készített keresztábráink segítségével, fejezetünkben annak bemutatására vállalkozunk, éltek-e a külföldön tanulás lehetőségével tanáraink, megfigyelhető-e az egyes mikrocsoportokon belül valamilyen csoportjelleg az intézmények különböző szintjei, fajtái, a bölcsészhallgatók szakjellege alapján. Előnyt jelentenek-e későbbi pályájuk alakulása szempontjából a külföldi tanulmányok, az ott szerzett ismeretség jelent-e kapcsolati tőkét számukra?

Az 1883. évi XXX. tc, mely hazánkban az ország valamennyi középiskolájára nézve egységesítette a tanárok alkalmazásának feltételeit, előírta azt is, hogy a diploma megszerzéséhez elfogadják a hallgatók külföldön folytatott tanulmányait, ám csak abban az esetben, ha a négyéves képzésből legalább egy évet itthoni egyetemen végeztek. (lásd MTon, 1883:30. tc. 61.§ 2)

Az egyetemi hallgatók, mint azt több kutatásból is tudjuk (lásd *Szőgi*, 2000, 2001; *Szőgi és Kis*, 2003; *Szabó és Szőgi*, 1998; *Tar*, 2004; *Patyi*, 2004), előszeretettel éltek a „peregrinációs” lehetőségekkel. A középkori nyugat-európai egyetemeken elsősorban a protestáns diákokra volt ez jellemző, a későbbiekben a nagy állami egyetemek esetében a felekezeti háttér szerepe eltűnően van, a külföldön végzett tanulmányok mögött más okok húzódnak meg. Az új ismeretek elsajátítása, a más kultúrák megismerése, a „világlátáson” túl nagy szerepe volt ebben a nyelvtudás tökéletesítésének.

A külföldi tanulmányok preferálása humán bölcsészeinknél figyelhető meg (a tanulmányok teljes idejét tekintve 27 esetszám), s ők azok is, akik humán jellegű tanulmányaik mellett más – jogi, közgazdasági és művészettörténeti – tanulmányokat is folytattak külföldi egyetemeken. Körükben legnépszerűbbek Berlin (bölcészeti tanulmányok 9 eset, jogi tanulmányok 1 eset), Párizs (bölcészeti tanulmányok 6, jogi tanulmányok 1 eset), Bécs (bölcészeti tanulmányok 3, közgazdasági és művészettörténeti jellegű tanulmányok 1-1 eset), Lipcse (bölcészeti tanulmányok 3, jogi tanulmányok 1 eset), München és Jéna (bölcészeti tanulmányok 2 és 1 eset), valamint Innsbruck, Krakkó, Prága, London egyetemei 1-1 esetszámmal a bölcészeti és a közgazdasági tanulmányok területén.

A külföldi egyetemek közül két esetszámmal találkozhatunk Bécsben, Göttinga a felsőbb matematika iránt érdeklődő hallgató számára (1 esetszám) biztosított tanulási lehetőséget, a prágai Károly Egyetem pedig a földtani ismeretek körében (1 esetszám).

A reálbölcészek létszámukat tekintve a humán bölcészek után a második legnagyobb számú – külföldön tanulmányokat folytatott – csoport (15 esetszám). Körükben preferált egyetem a berlini (9 esetszám), ezt követi a lipcsei, a bécsi, a heidelbergi (2-2 esetszám), és a prágai (1-1 esetszámmal).

Amennyiben a tanulmányok tárgyát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a két helyszínen végzett tanulmányok esetében – többségüknél – az első helyen megkezdett tanulmányokat folytatják (például filológiai tanulmányok Pesten és a Sorbonon, orvosi Pesten és Gratzban), a harmadik, negyedik helyszín esetében viszont eltérő a tanulmányok tárgya (jogi, közgazdasági, művészettörténet).

Az egészségtant tanító iskolaorvosok külföldön folytatott tanulmányainak szintere Bécs, Gratz és Lausanne, összesen 3 esetszámmal.

Hittanáraink képzése

14. táblázat. *Hittanáraink tanulmányainak helyszíne feltárt esetszámai tükrében (az első négy tanulmány viszonylatában)*

Felsőfokú tanulmányok helye	Mely intézményben, karon tanult															
	Római katolikus teológia				Református teológia				Evangélikus teológia				Rabbiképző			
	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
Budapest	2	0	0	0	3	0	0	0	0	0	0	0	20	2	0	0
Debrecen	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Eger	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Eperjes	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Esztergom	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Győr	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kecskemét	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Kolozsvár	1	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pápa	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Pécs	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Sopron	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0
Szatmárnémeti	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Belfast	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bécs	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Edinburgh	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Montpellier	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Prága	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0
Róma	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Strassburg	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Utrecht	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Összes	17	0	0	0	6	3	3	0	2	0	0	0	22	2	0	0

Tanáraink között több olyat is találunk, aki az érettségi után katolikus szemináriumban, vagy katolikus teológián folytatta tanulmányait, a fővároson kívül Kolozsvár, Pécs, Eger, Esztergom, Győr, Szatmárnémeti városának képzőiben. Közös jellemzőjük ezeknek a fiataloknak, hogy egyházi iskolában érettségiztek, majd pappá szentelésük előtt otthagynak azt, más tanulmányokba kezdtek, jellemzően valamilyen bölcsész szakon.

Hittudományi képzettségben vallás tanárainkon kívül más, későbbi döntésük értelmében mégis a világi életet, a világi pályát választók, elsősorban a bölcsész végzettséget szerzettek is részesültek. Badics Ferenc, Bodor József, Csuday Jenő, Darás (Jánosik) Gábor, Dénes Tibor, Haraszi Gyula, Körtvélyessy Ferenc, Nyers Károly, Turchányi Tihamér és Zolnai (Tömlő) Gyula katolikus szemináriumot végeztek, ill. teológiai tanulmányokat folytattak az 1859 és

1926 közötti időszakban, s valamennyien egyházi fenntartású középiskolában érettségiztek. Közös jellemzőjük még, hogy Csuday kivételével pappá szentelésük előtt kiléptek a (ciszterci, bencés, piarista) rendből.

Csuday Jenő Győrben végezte teológiai tanulmányait, csorna-premontrei kanonokként folytatta szolgálatait. 1883-ban történet-földrajz szakos tanári végzettséget szerzett a budapesti egyetemen, s a szombathelyi kir. kath. gimnáziumban tanított. Tíz évvel később kilépett a rendből, felekezetet váltott s megnősült. Előbb a Nemzeti Múzeumban lett könyvtári segédőr, majd iskolánkhoz került, ahol nyugdíjba vonulásáig tanított. 1894-ben a budapesti egyetemen a 16-17. századi magyar történelemből magántanári képesítést szerzett.

A világi tanárok közül evangélikus teológiából Mauritz Rezső szerzett képesítést. Faik Henrik, későbbi evangélikus lelkész, a bonyhádi evangélikus gimnázium tanára, majd igazgatója pesti bölcsészkarai tanulmányai idején tanított iskolánkban.

Hittanáraink közül a legkiválóbbak – eseteinkben – több helyszínen is folytattak hittudományi tanulmányokat. A római katolikus papok a Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek által 1619-ben alapított, 1624-ben ténylegesen megnyitott, majd 1813 óta általános magyar papnevelő intézményként működő bécsi Pázmáneumban²⁵ és a római Collegium Germanicum Hungaricumban tanultak, ez utóbbi tekintélyét növelte az a tény, hogy növendékei közé korlátozott számban, és csak ajánlással lehetett bekerülni.

Református hittanáraink nagy hagyományú peregrinációjának helyszínei az írországi Belfast, a skóciai Edinburgh, a franciaországi Montpellier, s az akkorra már Németországtól visszaserzett Strassburg, 1-1 esetszámmal.

Izraelita hittanáraink döntő többsége a budapesti rabbiképzőben végezte tanulmányait, két esetszámmal találkoztunk, amikor is Prága jelent meg a rabbiképzésük városaként. Ők a 13. táblázatban külön csoportként nem szerepelhettek, hiszen rabbivá avatásuk előfeltételéként a törvényi előírások szerint (lásd Felkai, 1998) első végzettségként meg kellett szerezniük a bölcsészdoktori címet, így a humán bölcsészek között találjuk őket.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy döntően középosztályból származó tanáraink jellemzően egy helyszínen/intézményben végezték tanulmányaikat, a további egyetem,

---

²⁵ A Pázmáneum a Pázmány Péter bíboros, esztergomi érsek által 1623-ban alapított bécsi papnevelő intézet neve.

főiskola látogatása elsősorban a nyelvszakosok sajátossága s a helyszín külföld, döntően Nyugat- Európa.

A későbbiekben, mint azt *A munkahelyek alakulása* c. részben megfigyelhetjük, pályaváltásnál, mely eseteinkben politikai hatásra (Tanácsköztársaság idején történt szereplés) következett be, a matematika szakosok esetében láthatunk sikeres megoldásokat. Ez a végzettség (szak) gyors és megélhetést biztosító váltást tett lehetővé statisztikusként, biztosítási matematikusként és biztosítási szakértőként történő elhelyezkedésre.

Ha végigtekintjük pályaképük további alakulása szempontjából azon tanáraink sorsát, akik egyetemi tanulmányaikat hosszabb-rövidebb ideig külföldön végezték, megállapíthatjuk, hogy ez a csoport az egyetem elvégzése után is több ízben pályázott sikeresen külföldi tanulmányutakra, s pályájuk a középiskolai tanárkodáson túllépve a tudományos, kulturális vagy hitélet valamilyen magas szintű (egyetemi tanári, akadémiai) területére ível. Szoros összefüggés van tehát a „csúcseletbe” kerülés és a kor adott európai tudományos szintjének „élő” ismerete között.

Nyelvismeret

A külföldi tanulmányok végzéséhez megfelelő szintű nyelvismeretre van szükség. Ebből kiindulva, azokban az esetekben, amikor más forrás ezt nem támasztotta alá, elfogadottnak vettem a tanulmányok során az adott ország nyelvének ismeretét. Így végül négy irányból jöttek a nyelvtudást feltáró adatok: forrásokban fellelt (*tanáraink által megjelölt nyelvtudás*) / külföldi tanulmányok, tanulmányutak, / nyelvszakos diploma / hittanári képzettséghez szükséges nyelvismeret.

Az iskola levéltári anyagában fennmaradt önéletrajzok, különböző időszakból származó VKM vagy főigazgatói kérdőívek, melyek tanáraink nyelvismeretét rögzítették, nagy segítséget jelentettek a nem nyelvszakos esetében. A többiekénél az életrajzi adattárak (pl. Szinnyei, KMKA, Zsidó Lexikon, a Nyugállományú hazai pedagógusok almanachja), ill. a különböző nekrológok kitételeit, a családok közléseit is elfogadható forrásnak tekintettem. Egyéb forrás hiányában ismertnek vettem a nyelv ismeretét az idegen nyelven történt publikálás (cikk, önálló kötet), ill. műfordítások készítése esetében, vagy ha a doktori disszertáció nyelvészeti témája utalt az adott nyelv ismeretőségére.

15. táblázat. *Tanáraink nyelvismerete a feltárt adatok alapján*

Nyelvek	Források adatai	Külföldi tanulmányok	Nyelvszakos	Hittanári képzettség	Anyanyelv
német	51	10	68	55	2
francia	33	8	27	0	2
latin	17	0	32	33	0
ógörög	5	0	12	33	0
angol	29	4	1	0	0
román	6	0	0	0	0
orosz	10	0	0	0	0
olasz	18	3	0	0	0
magyar	4	0	0	0	0
rutén	2	0	0	0	0
finn	2	0	0	0	0
lapp	1	0	0	0	0
svéd	2	0	0	0	0
spanyol	3	0	0	0	0
norvég	1	0	0	0	0
török	2	0	0	0	0
szerb	2	0	0	0	0
cseh	1	2	0	0	0
lengyel	2	0	0	0	0
szlovák	4	0	0	0	0
holland	1	0	0	0	0
dán	2	0	0	0	0
héber	0	0	0	21	0
ivrit	1	0	0	0	0
jiddis	0	0	0	1	0
perzsa	3	0	0	0	0

A hittanárok esetében bizonyos nyelvek elsajátítása (latin, ógörög, héber) a képzés fontos részét alkották, így ezek a nyelvek is – külön kategorizálásban – megjeleníthetők.

Tanáraink között találkozunk néhány esetben (a nyelvészeket nem számítva) kimagasló számú nyelv ismeretével. Ilyennek tarthatjuk például Turchányi Tihamért, aki a francia, az angol, az olasz, a spanyol, a holland, a svéd, a dán nyelvet jelölte be iskolai minősítő lapján (*Igazgatói jelentés*, 1920. I. 8. 41. a 4.).

A fiatalon elhunyt, néprajzi és antropológiai kutatásokat folytató tanárunk, Pápai (Lipp) Károly latin, görög, olasz, német, francia, angol, orosz nyelvek mellett, barátjával, Munkácsi Bernáttal megtett szibériai gyűjtőútján finnugor nyelvekkel (vogul, osztyák, cseremisiz) is megismerkedett.

Tantestületünkben négy esetben van tudomásunk nem magyar anyanyelvű tanárról, ezek jelölése mellett így került be a nyelvek sorába – részükről – a magyar, mint idegen nyelv (Bauer Herbert, Waldbauer József, Francois Gachot, és a forrásainkban Isoz Emilként emlegetett Isóz de Château d' Oeux Emil. Utóbbi családja a későbbiekben elmagyarosodott, de az anyanyelvénél a tanár úr által bejelölt adatot, miszerint francia az anyanyelve, fogadtam el (BFL, VIII. 41. a 2). Hasonlóan jártam el Balázs Béla (Bauer Herbert) esetében is. Naplójában ő így vall erről: „Szegeden születtem. Otthon németül beszélünk, dorozsmai dajkától tanultam magyarul.” (Balázs, 1982)

Tanáraink egyéb tanulmányai

Az egyetemi, főiskolai szintű tanulmányok mellett más, „szakmai” jellegű képzések végzése is megjelent tanáraink tanulmányai között: Hirschler Ignác a budapesti Rabbiképzőben folytatott tanulmányai közben Berlinben elvégzett egy egyéves Lehranstal-t (melynek szakterületét sajnálatosan nem sikerült feltárni).

Egyetemi tanulmányai végeztével levéltárkezelői képesítést szerzett Kossányi Béla, aki miután a Tanácsköztársaság bukása után leszolgált kétéves „büntetését” a VI. kerületi reáliskolában (amit azzal érdemelt ki, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság írta alá a kinevezését), visszatérhetett a levéltárba s 1942 és 1949 között Országos Levéltár főigazgatójának állandó helyetteseként tevékenykedhetett.

Tornatanítóink, tornatanáraink

(A képzés áttekintése. A tantárgy iskolai keretek között történő oktatásának alakulása.)

Magyarországon iskolai keretek között végzett testnevelésről 1868-ig, a népiskolai törvény megszövegezéséig nem beszélhetünk. Ha történetek is kezdeményezések, azok csupán néhány, a testedzés különféle ágai (elsősorban a vívás és a torna) iránt érdeklődők magánkezdeményezései voltak, külföldi mintára, elsősorban az arisztokrácia, illetve a városi polgárok gyermekei számára.

Bár már Comenius *Orbis pictus* című munkájában is történik említés a testi nevelés fontosságáról a gyermekek fejlődésében (Comenius iskolák közelében felállítandó játszóterekről beszél), majd a Ratio Educationis (1777) is szól öt pontban az iskoláskorú

gyermekek testedzésének szerepéről (Bély, 1940), e tevékenység hazánkban mégis sokáig az iskolák falain kívül, különböző – magánkezdeményezésekre létrejött – „testgyakorló egyletekben” zajlott. 1825-ben megalakult a Nemzeti Vívintézet, azonban ez csupán a vívás iránti igényeket elégítette ki. Jellegzetesen polgári sportnak számított a 19. század elején a gimnasztika (lásd *Hadas és Karády*, 1995), mely hazánkba elsősorban Clair Ignác, Napóleon egykori gárdatisztjének közvetítésével érkezett. Clair 1833-ban nyitotta meg a Pesti Gimnasztikai Iskolát, melyben fiúkat és lányokat egyaránt oktatott. Az iskola 1839-ben részvénytársasággá alakult és Pesti Testgyakorló Intézet néven működött tovább egészen 1867-ig.

A testnevelés (ekkor: *gimnasztika*) iskolai térnyerésében a protestáns iskolák játszottak szerepet. Kraitsir József, löcsei főbíróként az 1825. évi országgyűlésen, mint a testnevelési ügyek előadója terjesztette elő javaslatát, mely szerint *„mivel a letűnt harmadfél évtized alatt a testnevelés nemcsak Európa többi országaiban, de magában az ausztriai monarchiában is nagy haladást tett, a testgyakorlatnak a modern testnevelés rendszerében nagyobb teret kell biztosítani és az iskolákba be kell vezetni.”* (Siklóssy, 1929. 12. o.) Ezt a javaslatot karolta fel és fejlesztette tovább a reformkorban a főúri ellenzék soraiban helyet foglaló, Zay Károly gróf, aki mint az 1840-től az evangélikus gyülekezet egyházi és iskolai főfelügyelője, zayugróczy kastélyában egyetemes tanítói gyűléseket hozott létre, s az itt kidolgozott és elfogadott elvek alapján 1842-ben megjelent „A magyarhoni ágostai hitvallású evangélikusok iskolai rendszere”, az ún. zayugróczy tanterv az iskolai testgyakorlás fontosságát, a testnevelő tanárok alkalmazását és tornacsarnokok építését szorgalmazta.

Az Entwurf az első olyan állami rendelkezés, mely a testnevelést az iskolai tantárgyak közé rendelte – elsősorban szakemberhiány miatt – a rendkívüli tárgyak körébe.

A testnevelés kötelező tantárggyá tétele Eötvös, ill. Trefort nevéhez fűződik. Eötvös népközpont törvényében az elemi népközpontokba és a polgári iskolákba történő bevezetését rendeli el, a Trefort minisztersége alatt kiadott ún. középiskolai törvény kötelezővé teszi a középiskolákban is.

Érdeemes megfigyelni a törvényi megfogalmazást, mit értettek a különböző képzési szinteken a testnevelés tantárgy szó alatt!

- Elemi népiskolák: „*testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra*”
(1868:XXXVIII. tc. 55.§. n)
- Felsőbb népiskola: „*testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra*”
(1868:XXXVIII. tc. 63.§. l)
- Gimnáziumok: „*testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra*”
(1883:XXX.tc. 3. §.)
- Reáliskolák: „*testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra*”
(1883:XXX.tc. 4. §.)
- Polgári iskolák: „*test- és fegyvergyakorlat*”
(1868:XXXVIII. 78.§. s).

A népiskolákban, a középiskolákban egyaránt a katonai alakzatokat, a polgári iskolákban már a fegyverfogást, fegyvertartást is gyakoroltatták. Az iskolai tantárgyak közül a testnevelés az a tárgy, melyben az állam szerepváltozásainak függvényében a militáns jelleg leginkább nyomon követhető. A katonai gyakorlatozás elemeinek megjelenése testnevelésünkben összefügg ugyanakkor azzal is, hogy hazánkba ez a tantárgy német minta alapján került be, oktatására előszeretettel alkalmaztak – a hazai tanárképzés megvalósulásáig – kiszolgált katonákat (Szikora, 1993).

Az 1889:VI. tc., a véderőtörvény parlamenti vitája során is megmutatkozott, hogy a hadsereg szempontjából a politika kiemelt fontosságot tulajdonított az iskolai testnevelésnek, vagyis a katonai nevelés és a testi nevelés kérdése szorosan összefonódik. Ezt mutatja Berzeviczy Albert felszólalása is a parlamenti vita során: „*A véderő érdeke és a tanügy érdeke között [...] a nevelés és a képzés terén antagonizmus egyáltalán nem létezik. [...] ifjainknak különösen a középiskolában kell olyan nevelést adnunk, amely a testi fejlődésükre jobban hat.*” (Képviseelőházi Napló, 1888-1892. 272. o.)

A korban ugyanakkor ezzel párhuzamosan egy másik folyamatot is megfigyelhetünk: a 19. század utolsó harmadában, a század végén a testedzés iránti érdeklődés társadalmiasul, gondoljunk itt a különféle, sportolással kapcsolatos egyletek számának ugrásszerű megnövekedésére országszerte, a társadalom különböző rétegei körében. A századfordulóra már valamennyi magára valamit is adó településünk rendelkezik vívó, torna, úszó stb. sportegylettel (lásd Hadas, 2002). Nem véletlen az olimpiai eszme felelevenítésének, újkori elterjedésének időpontja sem, mely erre az időszakra esett!

Az iskolások katonai „előképzése” a későbbiekben megjelenik a cserkészletben, majd ez egyértelműen kiteljesedik leventemozgalmában. Trianon hatására gyökerezett meg az az elképzelés, mely szerint a nemzet talpra állításához fizikailag és szellemileg is ellenállóképes fiatalok „kinevelésére” van szükség. Ennek szellemében született meg 1921-ben a testnevelésről szóló törvényt (1921:53. tc.), amely kimondta, hogy a sportról, a tanulók testneveléséről – az iskolai képzés minden szintjén – való gondoskodás az állam feladata. Ez a törvény lett az alapja a leventemozgalomnak, mely szervezet a Honvédelmi Minisztérium irányításával (újra!) a katonai előképzést szolgálta (lásd *Béldy*, 1941-1943).

Az óraszámok alakulása

A testnevelés heti óraszámainak alakulását az 1883:XXX. tc., 1924:XI. tc. és az 1934:XI. tc. életbe lépése utáni időszakokban tekintjük át.

16. táblázat. *Heti óraszámok az 1883:XXX. tc. nyomán*

tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
gimnáziumok	2	2	2	2	2	2	2	2
reáliskola	2	2	2	2	2	2	2	2

17. táblázat. *Heti óraszámok az 1924:XI. tc. nyomán*

tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
gimnáziumok	2	2	2	2	2	2	2	2
reál-gimnáziumok	2	2	2	2	2	2	2	2
reáliskola	2	2	2	2	2	2	2	2

18. táblázat. *Heti óraszámok az 1934:XI. tc. nyomán*

tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
gimnáziumok(férfi)	4	4	4	4	4	4	4	3

Mint látható, a középiskola típusától nem függő, egységesen heti két tornaóra száma 1934-re a duplájára nőtt. Kivételt képez az érettségi éve, amikor is nyolcadik osztályban heti három óra. Az óraszámok megnövekedéséhez magyarázatul szolgálhat a fentebb már ismertetett 1921. évi LIII. tc.

Az iskolákban a tornatanítók számára a tanórák mellett egyéb, a testnevelés céljait szolgáló foglalkozások tartására is nyílt lehetőség. Egy 1899. évi VKM rendelet alapján az iskoláknak hetente egyszer ún. játékdélutánokat kellett tartaniuk. A játékdélután valamilyen szabadban

tartott sportfoglalkozást jelentett: az iskola udvarán labdajátékok, télen korcsolyázás, ill. a közeli uszodában az úszás. A testnevelő képzettségétől függően reáliskolánkban rendkívüli tárgyként szerepelhetett a vívás, a svéd torna (Értesítő, 1928).

A középiskolákban sportkörök működtek, a tanévek végén ún. díztornákat, vagyis tornaünnepélyeket tartottak. 1891-től rendszeresen országos tornaversenyt szerveztek, az ide utazó diákok kedvezményes vasúti jegyet válthattak s a rendező város iskoláinak épületében szállásolták el őket.

A tanítók, tanárok képzése – a professzionalizálódás kérdése

Az 1840-es években a „tornamesterek” képzése indult meg a Pesti Testgyakorló Intézetben belül. Magával a torna szóval, mely a német „turnen” szóból ered, először az 1846. évi Pesten megjelenő Nemzeti Újságban találkozhatunk – a kolozsvári tornaintézet megalakulásáról szóló tudósítás kapcsán (Földes, 1956).

Hosszas küzdelem után az 1860-as években megnyitották a Nyilvános Tornaintézetet, mely 1865-től Pesti Tornaegylet néven működött. 1868-ban egyesült a tűzoltóintézménnyel – Nemzeti Torna és Tűzoltó Egylet, 1873-tól Nemzeti Tornaegylet elnevezéssel (Hodászy, 1931).

A szervezett tornatanár-képzés 1868-ban indult meg – Matolay Elek aktív közreműködésével – a Nemzeti Tornaegylet keretében és 1920-ig (gyakorlatilag 1923-ig) ennek irányítása alatt is maradt. A képzés tanfolyami jellegű volt, az első időben hét hónapon át tartott, s egy nyári hathetes ún. póttanfolyam egészítette ki. Itt állították ki az első tornatanításra képesítő okleveleket, melyek három különböző szintű iskolai oktatásra minősítettek: – polgári iskolák és a gimnáziumok alsó négy osztályára – főgimnázium, ill. a gimnáziumok felső négy osztályára – tanítóképző intézeti testnevelés tanításra.

Tornaügyben a képzést az 1868:38. tc. végrehajtási utasítása, az 1871. évben kiadott VKM rendelet szabályozta. A Rendelet a felvételit eredetileg érettségi vizsgálishoz, vagy már megszerzett tanítói oklevélhez kötötte, ám olyan nagy volt országosan az igény e tárgy oktatóira, hogy ettől gyakran eltekintettek.

A képzésben a német hatás érvényesült, a katonai kiképzés elemei domináltak. A cél a tanulók fegyelmezése volt rendgyakorlatokkal, fegyelmező gyakorlatokkal, pl. oszlopalakítások, felvonulási formációk, „ellenvonulások”. A szertornához használt eszközök a nyújtó, a korlát, a ló.

A képzés ideje hat hónap lett, a különösen jó teljesítményt felmutatók esetében elegendő volt egy két hónapos tanfolyam. A tanfolyam befejeztével elméleti és gyakorlati vizsgát kellett tenni, és a vizsga eredményessége alapján adták ki a továbbra is három szintre minősítő okleveleket: – csak elemi iskolára, – elemi és középiskolára, – bármely szintű iskolára érvényesíthető.

1881-ben megalakult a tornatanítók érdekvédelmi szervezete, a Magyarországi Tornatanítók Egyesülete (első elnöke a már említett Matolay Elek), s 1884-ben megjelent a Hercules és a Sportvilág mellett a testnevelők első szakmai folyóirata, a Tornaügy.

Mivel a szaktanár hiány továbbra is általános volt, ennek megoldására nyári tanfolyamokon biztosítottak lehetőséget a testedzés iránt érdeklődő más – egyetemi végzettséggel bíró – tanárok számára 1913 nyaratól két héten át, napi hét órában. Az elméleti tantárgyak között szerepelt a bonctan, az egyéni és iskolai egészségtan, elsősegélynyújtás, mozgástan, élettan, iskolai testnevelés módszertana. A gyakorlati képzés részét képezték: a svéd torna, atlétika, játék és a cserkészlet. A tanfolyam végén ún. látogatási bizonyítványt kaptak a résztvevők, amelynek fontos szerepe volt az állások véglegesítésében.

1913-ban jött létre a VKM keretében az iskolai tornaügy koordinálása céljából az Országos Testnevelési Tanács, melynek programjában a tantervek átdolgozása, a tanárképzés reformja egyaránt szerepelt. Költségvetésére létrehozták az Országos Testnevelési Alapot, mely a löversenyfogadások adójának két százalékából részesedett.

A VKM 108813/1920. sz. rendelete értelmében a tanárképzés a Nemzeti Tornaegylettől a Tornatanítóképző Intézet hatáskörébe került. Az 1923–1924. tanévben a tanfolyami képzés szünetelt, majd a következő tanévben egyéves tanfolyamot indítottak. Ez már a tervbe vett felsőfokú képzés előzménye volt, hiszen 1925-ben megnyílt a Magyar Királyi Testnevelési Főiskola, mely ettől kezdve a testnevelő tanárképzést végezte hat, majd 1929-től nyolc féléven át. A felvételihez szükséges előképzettség nem változott (érettségi vagy tanítói oklevél), a jelölteknek szigorú felvételi vizsgán kellett bizonyítaniuk alkalmasságukat. Az

oklevél megszerzéséhez – hasonlóan az egyetemi képzéshez – a hallgatóknak alap-, majd szakvizsgát kellett tenniük.

A második világháború alatt, 1941 augusztusától Horthy rendelete alapján az ifjúság honvédelmi nevelése és az iskolai testnevelés új, egységes vezetés és irányítás alá került, a Hadügyminisztérium keretében felállított bizottsághoz.²⁶ Ez a szervezet fogta össze országosan az iskolákban most már a fiatalok honvédelmi nevelésével is foglalkozó testnevelőket.

Összegzés

Annak ellenére, hogy 1868-tól az elemi, ill. 1873-tól a középiskolákban törvény írta elő a testnevelés tantárgy kötelező iskolai oktatását, a testnevelő tanárképzést az állam sokáig nem tekintette feladatának. Az 1921:LIII. tc. megszületéséig ezt a képzést a Nemzeti Tornaegylet látta el, mely működéséhez a kormányzattól évente anyagi hozzájárulást kapott. 1925-től a képzés főiskolai szintű lett a Testnevelési Főiskola megnyitásával.

A tantárgy elnevezésének változásai magára a tartalmi jellegre is utalnak: testgyakorlat, tekintettel a katonai gyakorlatokra / tornászat / testgyakorlat. Maga a *testnevelés* megnevezés az I. világháború időszakában terjedt el (lásd PL, 1997). Az iskolai tornaoktatás testneveléssé akkor vált, amikor az addig egyeduralkodó torna mellett megjelennek az iskolai tantervekben a testnevelési játékok, az úszás, a vívás, korcsolyázás, az atlétika (Földes, Kun és Kutassi, 1997).

Az 1910-es évekre kialakult magyarországi iskolai testnevelés tartalmi és formai követelményei alapvetően 1945 utánig nem változtak.

---

²⁶ A bizottság elnevezése: Az Ifjúság Honvédelmi Nevelése és a Testnevelés Országos Vezetősége (IHNETOV).

A VI. kerületi reáliskola torna szakos képesítéssel rendelkező tanárai:

19. táblázat. *A VI. kerületi reáliskola tornatanítói*

Név	Képzettség	Képzés helye	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Bátky Zsigmond	testnevelés szakos középiskolai tanár	Budapest	Testnevelési Főiskola	1933.	1937-1938. helyettes tanár
Bittner József	ének- és tornatanító	?	tanítóképző	?	1896-1908. rendes ének- és tornatanító
Borsos Szabó Imre	tornatanító	?	tanítóképző	1897.	1918-1920. rendes tornatanító
alsóborsai Csorba Ernő	tornatanító	Eperjes	református tanítóképző	1910.	1920-1925. helyettes tornatanító
Darányi Lajos	tornatanító	?	tanítóképző	1936.	1945-1948. tornatanító
Dénesfay-Dinich Győző	okleveles tornatanár	?	?	1914.	1938-1939. helyettes óraadó tanár, levente főoktató
Domby Pál	tornatanító	?	?	?	1939-1949. rendes tornatanító leventeoktató
Eördögh László	tornatanító	?	tanítóképző	1921.	1925-1949. rendes tornatanító, leventeoktató
Erődi (Harrach) Ödön	képesített középiskolai tornatanító	Budapest	Paedagógium	1901.	1903-1904. óradíjas tornatanító
Iglódi (Ignác) Mihály	testnevelő tanár	Budapest	Testnevelési Főiskola	?	1935-1936. rendkívüli óraadó, az V. ker. Bolyai reáliskola tanára
Kemenes Antal	tornatanító	?	?	?	1935-1936. rendkívüli tárgy (vívás) tanára
Khloyber Lajos	tornatanító	?	tanítóképző	1903.	1920. tornatanító

Név	Képzettség	Képzés helye	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Kocsis Lajos	(hat középiskolai osztály) tornatanító	?	tornatanítói tanfolyam	1904.	1905-1906. helyettes tornatanár
Michnay Gyula	tornatanítói tanfolyam	Budapest	?	?	1907-1917. rendes tornatanító
	tornatanító	Szarvas	tanítóképző	1882.	
Moussong Géza	6 reáliskolát is végzett tanító	Budapest	Paedagógium	1885.	1898-1901. óraadó, majd rendes tornatanító
	tornatanító	Budapest	tornatanítói tanfolyam	1886.	
Neiszer Károly	tornatanító	?	tanítóképző	1902.	1919-1920. óraadó tornatanító
Perédi (Prudovits) Lajos	gimnáziumi érettségi, tornatanító	?	tanítóképző	1913.	1916-1948. rendes tornatanító
Szaffka Manó	tornatanító	?	tanítóképző	1882.	1893-1896. rendes tornatanító
Telek József	ének- és tornatanító és okl. középiskolai tornatanár	Budapest	Pedagogium	1891.	1892-1893. helyettes ének- és tornatanító
Tóth Ferenc	tornatanító	?	tanítóképző	1880	1916-1917. rendes tornatanító

A kötelező iskolai tantárgyak tanítói közé tartozó testnevelés tanítóinak alkalmazása megegyezik a többi szaktárgy tanárainak alkalmazási rendjével: helyettes óraadó tanár, majd a véglegesítés után rendes tanító. (Ez alól kivételt képez, amikor ténylegesen valakinek a helyettesítésére vették fel az illetőt.)

A feltárt adatokból megállapíthatóan a tanárok döntő része tanítóképzőt végzett, megnevezésük ennek megfelelően: „tornatanító”. A tanfolyami képzésben középiskolai állásra is jogosító végzettséggel rendelkezők az „okleveles középiskolai tornatanár”, a későbbiekben, a Testnevelési Főiskolát végzettek esetében „testnevelés szakos tanár”, „testnevelő tanár” a titulus.

A VI. kerületi reáliskola tornatanárai közül többen kimagasló sporteredménnyel is rendelkeztek: Eördögh László (BEAC) Magyarország súlydobó bajnoka volt 1923-ban;

Kocsis Lajos számos sportversenyen vett részt, előtornásza volt a Nemzeti Tornaegyletnek, az UTE örökös tiszteletbeli tagja (lásd *Hodászy*, 1931, 372. o.); Iglódi (Ignác) Mihály (Náci bácsi) „hosszútávfutott” az 1936. évi berlini olimpián, de edzői tevékenysége ennél lényegesen ismertebb volt.

A sportolás egy sajátos területén, a turistáskodásban nyújtott kiemelkedő szervezői és szakirói teljesítményt Moussong Géza. Nevéhez fűződik a Magyar Turista Egyesület Tanítói Osztályának, a későbbi Magyar Tanítók Turista Egyesületének megalapítása (1892), valamint lapjának, a Turista Közlönynek elindítása és szerkesztése.

Tornatanítói képzések egyetemi tanulmányok után

A VI. kerületi reáliskola tanári karából nyári tanfolyamokon öten szereztek tornatanítói végzettséget, négyen a 19. század végén, egy esetben pedig a 20. század legelején.

20. táblázat. *Bölcsészstanáraink tornatanítói képzésével*

Név	Tanári szak	A tornatanítói képzés ideje
Morvay Győző	történelem-magyar-német	1890
Neidenbach Emil	matematika-fizika	1908
Nessl Alajos	biológia-földrajz	1898
Pekár Károly	magyar-francia	1898
Szirtes Ignác	matematika-ábrázoló geometria	1882

Iskolai forrásainkban nem láttunk példát a fenti tanárok tornatanítói alkalmazására. Ez alól Nessl Alajos kivétel, aki gyakorló tanárjelöltként működött az iskolában, s a megbetegedett tornatanító helyettesítésére kérték fel.

Morvay Győző esetében későbbi iskolájában, az Árpád Gimnáziumban megemlítik, hogy „iskolánkban az ő kezdeményezésére indult 1905-től a svéd tornaás” (*Lévay*, 2002), valójában a gyakorlati tornaórákat – magukat valamire is tartó középiskolák – igyekeztek tornatanítók alkalmazásával megoldani.

A tanfolyami képzésben részt vállaló tanárok a testkultúra más területén is élen jártak, például a századfordulótól egyre népszerűbbé váló túrázás, kirándulás terén. Az említett Morvay Győző 1882 és 1887 között gyalog bejárta Felső-Magyarországot, Erdélyt és az Alföldet (*Szinnyei*, 1891-1914/1980-1981).

Neidenbach Emil a BEAC-ban fűleslabdázott, teniszezett, futballozott és Dél-Magyarország háromszoros magasugró bajnoka volt. Részt vett a Los Angeles-i szellemi olimpián, a KISOK miniszteri biztosa, 1932-ben ügyvezető igazgatója, az Országos Testnevelési Tanács elnökségének, a Testnevelési Főiskola igazgatótanácsának tagja volt. Sporthírlapíró, szakíró, a cselgáncs biomechanikai elemzésével is foglalkozott 1931-ben megjelent Testgyakorlás és tudomány című munkájában.

Pekár Károly, mint azt életrajzírójától (*Morvay*, 1916) tudjuk, gyermekkorában sokat betegeskedett s háziorvosa javaslatára kezdett sportolni. Lőcsén sokat kirándult, a vívás, a tornázás rendszeres volt napirendjében, e mellett számos gyalogtúrát rendezett a Szepességen és a szomszédos vármegyékben.

Szirtes Ignác, ki pécsi főreáliskolai tanárként Fejér Lipót tanára is volt, még falusi tanítóként ismerkedett meg a népi gyermekjátékokkal, melyeket az iskolai játékdélutánokon igyekezett hasznosítani. Elméleti munkáiban a játék szerepének fontosságát hangsúlyozta a testnevelésben – ez azonban kortársai körében nem járt elismeréssel (*Juvancz*, 1912).

Énektanítói képesítések

(A szervezett ének-, zenetanár-képzés áttekintése)

Az ének és zene szervezett tanításának alakulása elválaszthatatlan a tanítóképzés alakulásától, hiszen a tanítók azok, akiknek ezt a „szerepkört” fel kell vállalniuk. (Felsőfokú ének- és zenetanárképzés majd 1880-tól indul meg, a Zeneakadémián felállított énektanszak keretében szervezett tanfolyamon.)

Szervezett formában az ének/zenetanár-képzés először a protestáns iskolákban valósult meg, a 16. század nem egy protestáns iskolájában – elsősorban a német egyetemekkel történt szoros kapcsolat hatására - már rendszeresen művelik a zenét, ami eleinte elsősorban zsoltáréneklést jelentett. Honterus brassói iskolaszabályzata (*Constitutio Scholae Coronensis*, 1543) előírja, hogy a kántornak naponta zenét kell gyakorolnia a tanulókkal, azaz éneket és zenei alapismereteket kell tanítani.

A beszercebányai gimnázium 1574. évi tanrendjében a zene a rendes tárgyak sorában szerepel. A diákoknak rendszeresen hétfőn, kedden és pénteken 12 órától 1-ig, vasárnap 4 órától éneket tanít a kántor. Az előírás ugyanakkor nemcsak énekről beszél, hanem általában „zeneművészetet” említ, két helyen pedig még fejlettebb zenei gyakorlatot.

A kollégiumokban, líceumokban az énektanítás anyaga himnuszokra, zsoltárokra, temetési énekekre korlátozódott, s a betanítás a kántor rendszeresített feladata volt, mely végül a szerdai és szombati napokra rögzült. Comenius 1651-es munkájában, a „Scholae pansophicae delineatio”-ban nemcsak az egyházi éneket kívánja, hanem általában a zenét, nevezetesen a hangszeres muzsikát (Szabolcsi, 1961). Apáczai Csere János szakcsoportokra épülő reformtervezetében a matematika és az asztronómia oktatását a zenével egybekötve képzei el (Apáczai, 2003b, 392. o.).

Mint láttuk, az ének-, zeneoktatás, a kóruséneklés betanításának a feladata a kántorok tisztége volt, s ez nagy terhet jelentett számukra, hiszen ezen kívül a templomi szolgálatok is rájuk hárultak. Ezt a problémát egy-egy idősebb diák bevonásával – ki a kántortól átvette a tanítási feladatokat – igyekeztek orvosolni. Ugyanakkor a zenei műveltség gazdagodása, sokrétűbbé válása is hozzájárult ahhoz, „*hogy [egyrészt] a kántor, az egyházi ének képviselője alapos tudású, egyházi tisztében, hivatalában iskolai képzettségű ember legyen, ugyanannyira érvényesül az a törekvés is, hogy az iskolai énektanítás ne az ő kezében központosuljon, vagy legalábbis ne kizárólag az övében, hanem szakszerűen képzett, azzal foglalkozó muzsikusként vezetése alatt álljon. Az eddig egybeforrott szerepköröknek ez az elhatárolása és külön érvényesülése nagyrészt még a XVIII. században befejezett tényé válik.*” (Szabolcsi, 1961. 2. 122) Ez az elkülönülés azonban ténylegesen majd az államilag szervezett tanító/tanárképzés megindulásával válik teljessé, bár – főként – a kis falusi felekezeti iskolákban megmarad a kántor, mint tanítói, majd kántortanítói (tanítóképzőben kántori végzettséget is szerzett tanító) feladatkör.

A magyar oktatásban az államhatalom döntő befolyását érvényesítő dokumentum, az I. Ratio Educationis az énektanítás helyét az ún. norma-iskolaegyüttesben jelölte ki, mely népiskolai és tanítóképző tagozata mellett énekiskolát is működtetett (lásd Mészáros, Németh és Pukánszky, 2003a. 289. o.) s ehhez külön tanítót alkalmaztak.

Az 1848-as Eötvös-féle tervezet előírta a tankötelezettek számára az éneket, mint kötelező tantárgyat. Ezt átvette az 1868-as népiskolai törvény is, tehát a népoktatás valamennyi

intézményében, az elemi népiskolában és a polgári iskolában is a kötelező tantárgyak között szerepel az ének.

21. táblázat. *A heti óraszám alakulása az 1868:XXXVII.tc. tanterve alapján*

iskolátípus	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.
elemi népiskola	1	1	1	2	2	2
polgári iskola	1	1	1	1	1	1

(*Kemény, 1933-1934.*)

Az óraszámok a népiskolákban – az 1925. évi tanterv alapján – az alsó három osztályban heti 1, a felső három osztályban heti 2 óra. Ugyancsak kötelező az ének a polgári iskolákban: az 1908. (leány), ill. 1918. évi (fiúiskolai) tanterv alapján heti 1-1 óra. Ezen kívül karéneket kellett – mindkét iskolatípusban – szervezni III-IV. osztályban az arra alkalmas tanulókból.

Tantervek

A törvényi előírásoknak megfelelően sorra jelentek meg az énektanítás tantervei, s készültek el a hozzájuk kapcsolódó szakkönyvek is. Az énektanítás első tanterve 1869-re készült el a hatosztályos népiskolák számára (megalkotása Bartalus István és Szotyori Nagy Sándor nevéhez fűződik), majd következtek a többi iskolatípus tantervei: polgári leányiskolai 1908. – polgári fiúiskolai 1918. – újabb népiskolai 1925. – tanító- és tanítónőképző intézeti 1923.; 1925.

A tantervek előírják a tanítás célját és anyagát, valamint a „Módszeres utasítások”-ban részletes tájékoztatást nyújtanak a tanítóknak a tanítás módjáról és eszközeiről. Az 1925. évi tantervet Sztankó Béla (1866-1939) zeneszerző, zenetörténész és zenetanár dolgozta ki. A tantervben előtérbe kerül a népdaléneklés, valamint az ének és a magyar nyelv kapcsolata.

A nevelési célok között egészségügyi szempontok is megfogalmazódtak: „...*ellensúlyozza az elméleti tanítás okozta fáradtságot, edzi a légző- és hangszerveket, jótékonyan hat a kedélyre, kellemesen szórakoztat, erősíti az összetartozás s különösen a hazafias érzést s ezen felül zenei érzéket ébreszt vagy a meglévőt fejleszt és ezen az úton is hozzájárul a nevelés általános feladatának megoldásához.*” (OKTEK, 1894. 282. o.)

Míg korábban az énektanítás pedagógiai célja elsősorban az érzelmi nevelés volt (lásd *Kemény*, 1933-1934), Trianon után megjelenik a nemzeti érzés erősítése is, nem utolsósorban éppen a népdalok tanításán keresztül.

Középiskolai énektanítás

Az ének a középiskolákban is rendkívüli tárgyként jelenik meg. A rendkívüli tárgyak körét az 1883:XXX. tc. nem jelölte meg, rábízta azt a tantervre. A tantervben a miniszter – a Köznevelési Tanács javaslatából kiindulva – a következőképpen szabályozta a középiskolában tanítható rendkívüli tárgyak körét:

„1. §. Azon rendkívüli tárgyak, melyeknek tanítása középiskoláinkban kívánatos, a következők:

- a) a gymnasiumokban: az ének, francia nyelv, gyorsírás, egészségtan;
  - b) a reáliskolákban: az ének, latin nyelv, gyorsírás, egészségtan, könyvviteltan.”
- (1883:XXX. tc.)

Témánk szempontjából jelentőséggel bír a következő rendelet, mely kimondja, hogy az énektanítás *„nevelési szempontból kiválóan fontos, minden középiskola iparkodjék berendezni s a tanításban lehetőleg az összes osztályok és összes tanulók részesítendők”* (OKTEK, 1894. 278. o.). Ugyanakkor a rendelet szaktanár alkalmazását nem írta elő, megbízható erre a feladatra bármely, az iskolában tanító tanár. Ha mégis külső megbízás történik, a kiválasztás szempontja nem az illető előképzettsége, sem énekhangja, hanem az, hogy *„erkölcsi és társadalmi szempontból az illető kifogástalan legyen”* (OKTEK, 1893. 283. o.).

Ez a szemlélet uralkodó marad a Horthy-kor végéig, s bár tantestületünkben, mint majd látjuk, nem jellemző, hogy nem képzett tanárok látják el az énektanári feladatokat, úgy véljük, érdemes mégis megemlíteni az országos helyzet jellemzőjeként a következőt. Az 1930-as években megindult egy „küzdelem” – bár inkább próbálkozásnak lehetne valójában nevezni – az ún. „marginális tárgyak” (mint az ének és a rajz) tanárai részéről, melyre Nagy Péter Tibor hívja fel a figyelmet tanulmányában, miszerint az énekközpontú követelték, hogy amennyiben a középfokú iskolákban az éneket nem a tantestület valamely rendes tagja látná el, rendszeresített énektanári állások szervezendők, hogy megbízásos, bizonytalan létük valami állandóra legyen felváltható. A több osztályban tanító énektanítót mentesíteni kívánták a többi tárgy tanításától, körzeti mintatanítások bevezetését szorgalmazták. (lásd Nagy, 1992)

Tovább vizsgálva az ének tantárgy tanügyi szabályozását, megállapíthatjuk, hogy 1929-től rendelet írta elő az éneket, mint *kötelező rendkívüli tárgyat* fiú középiskolákban, I-II. osztályban heti 1-1 órában. A karének nem kötelező rendkívüli tárgyként szerepelt.

22. táblázat. A középiskolák heti ének óraszámának alakulása az 1929. évi VKM alapján

iskolatispus	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.
gimnázium	1	1	-	-	-	-
reál-gimnázium	1	1	-	-	-	-
reáliskola	1	1	-	-	-	-

A középiskolai ének tantárgy tanításáról törvény 1934-ben született (1934:XI. tc.). Ez a középiskola első két évében rendelte el az ének kötelező tanítását, heti 2-2 órában.

23. táblázat. A heti óraszám alakulása az 1934:XI.tc. alapján

iskolatispus	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.
gimnázium	2	2	-	-	-	-

Az énektanítók/tanárok képzése a 20. században

A népiskolai tanítóképzédekben tanulók számára a népiskolai törvény előírta az éneknek, mint tantárgynak a kötelező tanulását; férfiak számára az éneket zenetanulással (hegedű és zongora) összekötve. Az 1900. évi 45.781. sz. a. VKM rendelet szabályozta az állami népiskolai tanítók képesítő vizsgálatait: gyakorlati és elméleti vizsgálatot kellett tenni énekből és zenéből, ez lehetett hegedű-, vagy zongorajáték. E mellett lehetőség volt vizsgázni egyházi énekből és orgonálásból.

Polgári iskolai tanítóképzőben tanulók énekszakkör formájában (tehát: választható, nem kötelező tárgyként) vehették fel az éneket, amit 8 féléven át tanulhattak. Tanulmányaik sikeres befejezése után ezek a növendékek polgári iskolai énektanításra képesítő oklevelet kaptak.

A tanítók zenei képzettségének emelése érdekében az 1902. évi 539. sz. a. VKM rendelet új szabályozást vezetett be, legalább is a felső nép- és polgári iskolai tanítók képesítő vizsgáinál. E szerint az általános tanítói képzettség mellett énektanítói szakképesítés akkor szerezhető, ha

„az énektanítói vizsgálat tárgyai a közös tárgyakon túl: ének, zeneelmélet (általános összhangzattan, zenetörténet); „hangszer-zene”: zongora és orgona.” (Térfi, 1910. 1. k. 974. o.) A szakképesítést azok szerezhették meg, akik már rendelkeztek tanítói oklevéllel, s emellett igazolták, hogy szaktárgyukban megfelelő előképzésben részesültek.

1908-ban a tanítóképző-intézeti zenetanárok képzéséről és képesítéséről rendelkezett a VKM (lásd Térfi, 1910. 1. k. 991-993. o.). A felvétellel kapcsolatban a rendelet kimondta, hogy a képzésre az a polgári iskolai oklevéllel rendelkező énektanító vehető fel, aki a tanítóképzőben zenei szakon jeles osztályzatot szerzett, valamint sikeres felvételi vizsgát tett a Zeneakadémia akadémiai, illetve előkészítő tanfolyamára orgona, zongora vagy hegedű szakon.

A tanítóképző-intézeti zenetanárok pedagógiai képzése a tanítóképző gyakorlóiskolájában, elméleti és gyakorlati képzése pedig a Zeneakadémián történt a következő tárgyakban: orgona, zongora, zeneszerzés, egyetemes zenetörténet, zeneesztétika, magyar zene elmélete, magyar zene története, karének, hangszerelés és partitúraolvasás, a római katolikus vallásuk számára kötelezően liturgika, hegedű, ének- és zenetanítás módszere.

A képzést vizsga zárta, mely írásbeli, szóbeli és gyakorlati részből állt. Az írásbelin segédeszközök igénybe vétele nélkül kellett bizonyítani a jelöltnek a zenei „szerkesztésben” való jártasságát: egy korál vagy adott dal összhangzattánát kellett kidolgoznia négyyszólamú énekkarra és hangszeres kíséretre. A szóbeli vizsga tárgyai: zeneelmélet, ének- és zenetanítás metodikája voltak. A gyakorlati vizsgán pedig a hangszeres tudást kellett bizonyítani.

1929-től kezdődően a tanítóképzőkben kétszintű képzést vezettek be. Sikeres felvételi vizsga után egy év alatt (tanítói oklevél birtokában) népiskolai énektanítói, hároméves képzés után (tanítói oklevéllel vagy érettségivel) középiskolai énektanári képesítést lehetett szerezni.

A felsőfokú képzés továbbra is a Zeneakadémián folyt, a hároméves ének főtan szak elvégzése után további két éves képzéssel.

A továbbiakban az énektanár-képzés rendszere 1945-ig nem változott.

Összegzés:

- az ének tantárgy a népiskolai törvény megszületésével válik kötelező iskolai tantárggyá a hatosztályos képzés valamennyi szintjén;

- középiskolában – az általunk tárgyalt korszak első felében – a rendkívüli tárgyak sorában találkozhatunk vele, mely először szabadon, majd kötelezően választható. Kötelező tantárgyként történő bevezetése az 1934:XI. tc. által valósult meg.
- a tanárképzés alsó szintjén, a tanítóképzésben szerezhető meg énektanítói képesítés. Felsőfokú képzés hazánkban a Zeneakadémia megnyitása (1875, ill. 1880) óta létezik.

A VI. kerületi reáliskola ének szakos képesítéssel rendelkező tanárai:

24. táblázat. A VI. kerületi reáliskola ének szakos képesítéssel rendelkező tanárai.

Név	Képzettség	Képzés helye	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Bittner József	ének- és tornatanító	?	?	?	1896-1908. rendes ének- és tornatanító
mihályfalusi Bodon Pál	énektanár; zeneszerző	Budapest	Zeneakadémia (Koessler tanítványa)	?	1907-1909. óraadó énektanár
Erődi (Harrach) Ernő	községi, polgári iskolai tanító, ének szakos	?	polgári iskolai tanítóképző	?	1895–1899. óraadó énektanító
Falk György Zsigmond	orgona, zeneszerzés és karnagy	Budapest	Nemzeti Zenede	?	1941–1944. óraadó énektanár
	egyházkarnagyi oklevél	Budapest	Zeneakadémia	?	
	középiskolai énektanári oklevél	?	Zeneakadémia	1940.	
	ének- és zenetanári és kántori oklevél	?	tanítóképző	?	
Kocsis Lajos	a hegedűjáték tanítás tanára		Magyar Zeneiskola (1 évf.)	?	1905-1906. helyettes tornatanár
Knirsch Jenő	okleveles zenetanár (hegedű)	Budapest	Nemzeti Zenede	1919.	1930-1932. óraadó zenetanár (hegedű)
		Budapest	Zeneakadémia (Kemény Rezső tanítványa)	?	

Név	Képzettség	Képzés helye	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Kontor Elek	ének-zenetanár	Budapest	Paedagógium	?	1900-1903. helyettes zenetanár
Szerémi Gusztáv	hegedűművész, okleveles zene- és énektanár	Budapest	Zeneakadémia (Hubay Jenő és Koessler tanítványa)	1897.	1903-1907. énektanár
Telek József	ének- és tornatanító	Budapest	Pedagogium	1891.	1892-1893. ideiglenes ének- és tornatanító
Waldbauer József	hegedűművész, zeneszerző	Budapest	Nemzeti Zenede (Gobby, Hubay, Volkman és Koessler tanítványa)	1880.	1909-1918. a karének vezetője
	középiskolai ének- és zenetanár	Budapest	Zeneakadémia	1881.	
Zsolnay (Szkalka) Ágoston	énektanító	Esztergom	érseki tanítóképző	1943.	1946-1949. rendes énektanító

Mint láttuk, az 1934:11. tc megjelenéséig az ének a reáliskolákban (is) rendkívüli tárgyként szerepelt a tantárgyak sorában. Ez magával hozta, hogy a tantárgyat tanítókat óraadóként foglalkoztathatták s ez a státusz – az alacsony óraszámok miatt – megmaradt a későbbiekben. Ettől eltérő lehet az alkalmazás, ha valaki az ének és a tornaórák megtartására egy személyben kap megbízatást.

Énektanítóink sorában megtaláljuk a kor zenei életének kiemelkedő alakjait. Bodon Pál, kinek nevét ma Kecskeméten – az általa 1910-től igazgatott – zeneiskola viseli, 1907 nyarán Bartókkal ment erdélyi népdalgyűjtő körútra (lásd *László*, 2000). Akadémista korában Ady Fekete hold éjszakája című versére írt kantátájával a Lipótvárosi Kaszinó Erkel-díját nyerte el. Különgyűjteménye a kecskeméti Kodály Intézet könyvtárában található.

Szerémi Gusztáv hegedűművész, okleveles zene- és énektanár, zeneakadémiai titkári teendői mellett tanított éneket (többek között) iskolánkban is.

Az Eötvös Collegium tanáraként is ismert Waldbauer József, „*az osztrák parasztfi*” (Molnár, 1976. 27. o.), 19. század végi vezető kamaraegyüttesünk, a Hubay-kvartett brácsása volt, a csellista Popper Dávid mellett. A VI. kerületi reáliskola énektanári állásának elvállalásában szerepet játszhatott az a tény is, hogy az iskola mintegy kétutcányira volt Waldbauer akkori lakásától.²⁷

A fiatal Szalka Ágoston, ki nevét 1946-ban magyarosította Zsolnayra, az énektanítás mellett zeneszerzéssel is foglalkozott. Nevéhez fűződik többek között Weöres Sándor *A kutya-tár* című versének megzenésítése. Emellett több úttörődalt is írt.

Énektanítói képesítések egyetemi tanulmányok után

25. táblázat. *Bölcsésztanáraink énektanítói képzettsége*

Név	Tanári szak	Énektanítói képzés helye	Énektanítói képzés időpontja
Darás (Jánosik) Gábor	görög-latin	Zeneakadémia	1922.
Faludi Béla	magyar irodalom (dr. phil. 1944.)	1./ Kalocsa, r. kat. tanítóképző (kántor) 2./ Zeneakadémia (egyházi karnagy; Harmat Artúr tanítványa) 3./ Zeneakadémia (középiskolai énektanár)	1929. 1933. 1935.
Németh Béla	magyar-német	magánúton szerezte	1906?
Nyers Károly	történelem-földrajz	Zeneakadémia	?
Sándor (Sindeházy) Vence	magyar-német	tanítóképző	1901 után
mindszenti Szvoboda Béla	történelem-földrajz (dr. phil. 1933.)	Székesfővárosi Felsőbb Zeneiskola (hegedű, zongora)	?

²⁷ Waldbauer tanár úr ekkor a VI. ker. Aradi u. 60. számú házban lakott.

Egyetemi végzettséggel is rendelkező énektanáraink között találjuk a fiatalon elhunyt Darás (Jánosik) Gábort. Darás a ciszterciek gimnáziumában érettségizett 1914-ben, tagja is lett a rendnek, ám fölszentelése előtt kilépett. A budapesti egyetemen klasszika filológiát végzett, ezután folytatta tanulmányait a Zeneakadémián. Mint zongorista számos hangversenyen szerepelt. Ruténokról írt munkái 1945 után a tiltott könyvek²⁸ között szerepeltek

Kántortanítói családból származott Nyers Károly. Pannonhalmán novicius, majd tíz évig családoknál nevelősködött. Középiskolai tanári oklevelével egy időben a Zeneakadémián énektanítói képesítés is szerzett.

Sándor (Sindeházy) Vence [sic!] viszontagságos életútját megrajzolta doktori disszertációjában Koudela Pál (*Koudela*, 2005). Sándor Kolozsvárt szerzett magyar-német szakos középiskolai diplomát, majd énektanítói oklevelet. Szatmárnémetiben kezdett tanítani, majd 1917-ben kinevezték a kassai főreáliskola igazgatójának. „*A megszállás után ott maradt a VKM megbízása alapján, s a magyar nyelvi titkos magánvizsgálatokon elnökösködött 1921. szept. 1-jéig. Fizetést ezért nem kapott, így egy zenekarban nagybőgős volt.*” (*Igazgatói jelentés*, 1929. 41. a 7.)

Csehszlovákiából történő kiutasítása után került iskolánkba, magyart, németet, éneket tanított. 1928-tól a német nyelv és irodalom, 1932-től az ének fővárosi szakfelügyelője. Tagja volt a Köznevelési Tanácsnak, dolgozott az MTA Szótári Bizottságában. 1936-ban, nyugdíjazásakor az Értesítőben ezt írták róla: „*a zenében rejlő nagy értékeket is felismerte s a nevelés szolgálatába állította*” (*Értesítő*, 1937. 4. o.)

Zeneszerző családból származott Mindszenti Szvoboda Béla, akit iskolánkban óraadó tanárként, a történelem és az ének- zeneórák ellátására alkalmaztak. A fővárosban több ének- és zenekart szervezett. Művei között műdalok hangszerelését találjuk vegyes karra, dalszövegeket is írt. 1942 januárjában a magyar királyi Miniszterelnökséghez került köznevelési minisztériumi segédtitkárként. E minőségében tartóztatta le a politikai rendőrség 1946 januárjában, mint internálásból megszökött rabot (*MTI közlemény*, 1946).

Szvoboda mellett doktorátussal rendelkezett Faludi Béla is, aki 16 évesen már a kalocsai érseki főszékesegyház orgonistája volt (lásd *Molnár*, 1936. 373. o.) 1944-ben megvédett

---

²⁸ Tiltott Könyvek. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. m. e. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről.

értekezésének címe: *Cantionale Hungaricum. Kéziratos magyar katolikus énekeskönyv a XVII. századból.*

Németh Béla Gy. *Németh Béla* néven korának népszerű, népies stílusú zeneszerzője. Zenei tanulmányait magánúton végezte. Nagybányai tanársága idején kisebb szimfonikus zenekart szervezett, a helyi dalárda karnagya volt. Dalai (a szöveget, az éneket is ő írta) a Rádió és a hangversenyek műsorának állandó számaiként szerepeltek. Több mint száz szerzeményével pályadíjakat nyert. 1914-ben az I. M. Hangjegylemezgyár pályázatán elnyerte az első díjat „*Nem megyek el a templomba, amikor majd esketnek*” kezdetű, saját szövegére írt dalával. 1933-ban a Nóta Olimpiászon aranykoszorúval érdemesítették munkásságát.

A rajztanár-képzés áttekintése

(A tantárgy iskolai keretek között történő oktatásának alakulása, 1868-1945)

Az általunk vizsgált időszakban *rajz* megnevezés alatt egyaránt értették a szabadkézi rajzolást, valamint a mértanhoz, geometriához szükséges ismeretek elsajátítását.

A képzés állami szabályozása az 1868. évi népiskolai törvényhez köthető, mely a *felsőbb népiskolákban* a kötelező tárgyak közé emelte a rajzoktatást és egybekapcsolta a szépírással (1868: XXXVIII. t.c. 64.§ b) Az ugyancsak ekkor létrehozott *polgári iskolákban* a rajz, mint mértani rajz jelenik meg (1868: XXXVIII. t.c. 74.§ q), ami inkább a geometria oktatásához kapcsolódik.

A középiskolák közül a gimnáziumi oktatás keretei közé került be a rajz, mint kötelezően választható tárgy, az 1890:XXX. tc. nyomán. A törvény előírásai között találjuk a következőket: „*gymnasiumi tanulók a "görög nyelv és irodalom" tanulására nem köteleztetnek, ha a "görög nyelv és irodalom" helyett a jelen törvény 2. §-ában megnevezett tantárgyakban nyernek, az illető gymnasiumban, a tanterv által megszabott rendes oktatást.*” A fent megjelölt paragrafusban található „görögpótló” tantárgyak egyike pedig a rajz, heti 2 órában.

A törvény rendelkezései az 1890-91. iskolai évben léptek érvénybe. Az Érettségi Vizsgálati Utasítást pontosító 1890. évi 30.820. sz. a VKM rendelet értelmében: „görögpótló” tárgy

érettségi vizsgálata a gimnáziumokban csak szóbeli vizsga lehet. Ezért a rajzot választó tanulók érettségi bizonyítványába a nyolcadik osztály év végi osztályzata került.

Annak ellenére, hogy a törvény (1890: 30. t.c. 2.§ b), majd az azt követő tanterv is a rajzot, mint mértani és szabadkézi rajzot fogalmazta meg a gyakorlatban ez utóbbi (a szabadkézi rajz) tanítása nem igen valósult meg: az órák egy részében ábrázoló mértan tanítása folyt, más részében ún. *díszítményi rajz*, azaz formák másolása építészeti ismeretekkel egybekötve²⁹.

A reáliskolákban a rajz a kötelező tárgyak között szerepelt: I. osztálytól, mint rajzoló-, majd V. osztálytól, mint ábrázoló geometria, III. osztálytól kezdve pedig szabadkézi rajzként. Az iskolatípus képzési rendszerének megfelelően nagy szerepet tulajdonítottak a rajz tanításának, a műegyetemi tanulmányok, a műszaki jellegű munkakörök betöltésében ez az ismeret fontos szerepet játszott.

26. táblázat. *A heti óraterv alakulása 1891 és 1898 között*

Tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
Rajzoló és ábrázoló geometria	5	5	2	2	2	2	2	2
Szabadkézi rajz	-	-	2	2	2	2	2	2

(Értesítők, 1891-1898)

Az 1900-1901. tanévtől – a tanterv revízió következtében – az egyes iskolák bizonyos korlátozások között változtathattak óraszámuk arányán. Iskolánk esetében ez a rajzoló geometria első és a szabadkézi rajz negyedik osztályos óraszámát arányosan módosította a szabadkézi rajz irányában.

27. táblázat. *A heti óraterv alakulása 1900 és 1901 között*

tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
rajzoló és ábrázoló geometria	4	5	2	2	2	2	2	2
szabadkézi rajz			2	3	2	2	2	2

(Értesítő, 1901)

²⁹ Az erről folytatott vitákat lásd az Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny 1893-94. évi kötetében.

A „görögpótló” tárgyak közötti választás lehetőségével a reáliskola tanulói is élhettek, rajzot a rendkívüli tárgyak körében, délutáni foglalkozásként is tanulhatták.

Az 1924:XI. tc. előírásai alapján került be a rajz a gimnázium kötelező tárgyai közé, heti 2 órában az alsó négy évfolyamon.

28. táblázat. *A gimnáziumok heti óraterve 1924-től*

Tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
rajz	2	2	2	2	-	-	-	-

(Kemény, 1933. 2:123-124. o.)

Az újonnan létrehozott középiskola, a reálgimnázium a rajz óraszámait tekintetében is átmenetet képezett a korábbi iskolatípusok, a gimnázium és a reáliskola között: alsó négy osztályában megegyező, a felső osztályokban pedig egy-egy óra fordítható a tárgy tanítására.

29. táblázat. *A reálgimnáziumok heti óraterve 1924-től*

Tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
rajz	2	2	2	2	1	1	1	1

(Kemény, 1933. 2:125-126. o.)

A legnagyobb változás a reáliskolákban történt: az alsó két osztályban az óraszám ötről háromra, ill. kettőre csökkent rajzoló mértanból, a szabadkézi rajz viszont megjelent az első két évfolyamon is.

30. táblázat. *A reálgimnáziumok heti óraterve 1924-től*

Tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
rajzoló és ábrázoló geometria	3	2	2	2	2	2	2	2
szabadkézi rajz	2	2	2	2	2	2	2	2

(Kemény, 1933. 2:125-126. o.)

Az 1934:XI. tc. értelmében a tantárgy megnevezése *rajz- és műalkotások ismertetése* lett. A hozzá kapcsolódó új tanterv és tantervi utasítás a VKM 109.646/1938. IX. sz. rendelete alatt jelent meg.

31. táblázat. *A középiskolák heti óraterve 1938-tól*

tantárgy	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.	IV. oszt.	V. oszt.	VI. oszt.	VII. oszt.	VIII. oszt.
rajz- és műalkotások ismertetése	2	2	2	2	–	–	1	1

(Somogyi:121.p)

Érettségi vizsgát továbbra sem lehetett tenni a tárgyból, de az érettségi bizonyítványba az év végi osztályzat bekerülhetett.

A rajztanárok képzése

Azáltal, hogy a „népiskolai törvény” létrehozta az elemi iskolai képzés rendszerét, melyben előírta a kötelezően tanítandó tantárgyak körét, meg kellett szervezni az ezeknek a tárgyaknak a tanítására képes szakembereket képzését is. Mind az alapfokú, mind a középfokú oktatás esetében hosszú időn át nagy rajztanár hiánnyal küzdöttek az iskolák.

Az állami rajztanár-képzés az alsó, a népiskolai szinten kezdődött meg, a tanítók a tanítóképzés során rajztanítói képesítését is szerezhettek, a rajzot kötelező tárgyként, a szépirással egybekötve tanították nekik. Az 1900. évi 45.781. sz. a. VKM rendelet rendelkezett a képesítő vizsga írásbeli feladatáról, mely a következő volt: *„valamely mértani test rajzolása szabad kézzel, 4 óra.”*

A képzés színvonalát kívánta emelni az 1907. évi 75069. sz. a. rendelet. Ez a következőképpen szabályozta a tanítóképző-intézeti képzésre felvehető rajztanárok „előtanulmányait”: *„Tanítóképző rajztanári tanfolyamra felvehetőek: „akik a középiskolai rajztanári vagy a polgári iskolai rajztanítói négyéves tanfolyamot az Orsz. m. kir. Rajztanárképző Intézetben elvégezték és a 2. év végén az első alapvizsgálatot, a 3. év végén a 2. alapvizsgálatot, a 4. év végén pedig a szakvizsgálatot sikerrel letették.”* (VKM, 1907. 75.069. sz. rendelet)

A középiskolai a rajztanár-képzést 1871-től az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde végezte. Megszervezése Eötvös József nevéhez fűződik. Eötvös elképzelései között szerepelt egy olyan felsőfokú képzőművészeti intézet létrehozása, mely a művészsképzés mellett felvállalja a rajztanár-képzést középiskolát végzett férfiak és nők

számára. Az intézet első igazgatója Kelety Gusztáv volt, aki 1871 előtt Eötvös megbízásából a külföldön tanulmányozta a hasonló intézeteket; első tanárai közt szerepeltek: Székely Bertalan, Schulek Frigyes, Izsó Miklós (lásd *Várdai*, 1908).

Rajztanári képesítésre csak érettségivel rendelkezők jelentkezhetek, a rajztanítósághoz legalább hat polgári, vagy középiskolai végzettség kellett. Sokan magasabb előképzettség birtokában felsőfokú rajztanári képzettséget kívántak szerezni, de a vizsgálatok szigorúak voltak, s ha az osztályzatok „elégségesnek,” vagy „alig elégségesnek” minősítették a teljesítményeket (ez volt a többség), abban az esetben csak alsó fokú rajztanítói képzettséget szerezhettek (*Bitskei*, 2002).

A jelentkezők előképzettsége alapján szerveződött a képzés: egy „előkészítő” (ezt az alacsonyabb előképzettségű rajztanár-jelölteknek kellett elvégezniük) és három „szakosztályra” (évfolyamra) oszlott. A képzési idő kezdetben három év volt, majd 1886 júniusától négy évre emelték.

A rajztanári és rajztanítói vizsgák követelménye színvonalában eltért, a rajztanítók vizsgája a rajztanároknál egyszerűbb volt. A rajztanároknak az alakrajzi zárthelyinél akról kellett vázlatot készíteni, a rajztanítóknek csak domború minta után fejről. A rajztanítók ábrázoló geometriából és perspektívából tett vizsgáján is a alacsonyabb volt követelmény, mint a rajztanároknál, az anatómiai alaktan szóbeli vizsgája pedig el is maradt. Ugyanakkor szépírásból csak rajztanítók vizsgáztak (lásd *MÉ*, 1890).

1897-ig a Mintarajztanodában közös igazgatással, bár elkülönítve folyt a művész- és a tanárképzés, ez sok súrlódáshoz vezetett mind a művész- és tanárnövendékek, mind tanáraik között (lásd *Réti*, 1920; *Lengyel*, 1920). A tanárnövendékek lenézték a művészjelölteket, mivel azok érettségi bizonyítvány nélkül is bekerülhettek a képzésbe (ez Lyka Károly kinevezése után változott meg, attól fogva már mindenki csak érettségi bizonyítvány birtokában jelentkezhetett felvételire), a művészejelöltek legnagyobb sérelme ugyanakkor az volt, hogy a tanárjelöltek ösztöndíja magasabb volt. (A tanárjelöltek másodévtől állami ösztöndíjat kaphattak, ennek fejében képesítésük megszerzése után három évet a kijelölt iskolában kellett tanítaniuk. 1905-1906-ban például a rajztanár jelöltek legalacsonyabb, második évfolyamos ösztöndíja 200-300 korona, a harmadéveseké általában 400-500 korona, a negyedéveseké magasabb, a művészhallgatóké 100-500 korona között változott

(*MÉ*, 1906. 52-55. o.) A tanárok közül pedig például Lotz Károly és Benczúr Gyula, akik a „művészeket nevelő” mesteriskolákban tanítottak, be sem tették a lábukat a rajztanár-képzősökhöz (lásd *Blaskóné és Szőke*, 2002).

1897-ben különválasztották a művészképzést és a rajztanárképzést, ez az 1909-1910-es tanévben „fizikailag” is elkülönült: a művészképzést áttették az Epreskertbe és a Várbazárba, míg a rajztanárképzés az Andrássy úti épületben maradt.

Az 1897-1898-as tanévben a tanárképzősöknek külön tantervük, órarendjük volt. Művészeti tárgyaik mellett szerepelt művészettörténet, rajzpedagógia, oktatástan, lélek- és neveléstan. Ez utóbbiakat az egyetemen hallgatták. A vizsgaszabályzat értelmében tanulmányaik lezárásaként az 1878-1879-es tanévben megalakult a Rajz-tanári Vizsgáló Bizottság előtt adhattak számot tudásukról. A bizottság által adott oklevél szabadkézi rajz és rajzoló geometria tanítására jogosított. 1893-ban már négyféle képesítést (középiskolai, tanítóképző, polgári iskolai, iparos tanonciskolai és rajztanítói) adtak ki.

Az új tanterv alapján a rajztanár- és rajztanítójelöltek az 1-2. osztályban ékítményes rajzot, a 3-4. osztályban pedig iparművészeti rajzot tanultak. Ez utóbbi tantárgy keretében mintalapokról való rajzolást végeztek (lásd *MÉ*, 1888. 9-10. o.). A szervezeti és tantervi változások következtében a tanári testület is módosult. A budai Pedagógium mellett működő rajziskola megszűnése miatt a Mintarajziskolához került a polgári iskolai rajztanítójelöltek képzése.

1902-től napirenden volt a rajztanárképzés reformja, a fő hangsúly a művészeti rajz oktatására került. Korábban központi szerepet játszottak a geometriai tárgyak, a mértani szerkesztéseket magában foglaló ábrázoló geometria és a szabadkézi rajzra alapozott geometriai „látszattan”. A tanévben bevezetett reformok e területen is lényegi változásokat hoztak: a mértani alapú geometriai tárgyak fokozatosan háttérbe szorultak, míg a szemléleti látszattan a csendélet- és tájfestés előkészítő fokozatává vált (lásd *Révész*, 2002), 1903-tól az elemi geometria és geometriai módszertan megszűnt kötelező tárgy lenni.

A szabadkézi rajztanítás reform-tanmenetét Dörre Tivadar, a VI. kerületi reáliskola rajztanára készítette (*Dörre*, 1905). Dörre ebben az időszakban reáliskolai munkája mellett 1894-től a rajztanár jelöltek alagyakorlatait is vezette a Mintarajztanodában.

A Mintarajztanoda vállalta fel a tanítóképzőkben tanító rajztanárok továbbképzését, az 1907-1908. tanévtől számukra külön tanfolyamot indítottak. A középfokú iskolákban folyó rajzoktatás szakfelügyeletét is az intézetben végezték, az 1908-ban megalakult Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola keretében létrehozott s önálló intézményként működő Rajztanárképző Főiskolán, s 1912-től országosan valamennyi középfokú iskolára kiterjesztették. Mivel még mindig nagy volt a rajztanár hiány, növelték a felvételi létszámot, s külön képzésben részesültek a polgári iskolai és a középiskolai rajztanárok.

A képzésben a következő változtatás 1920-ban történt, amikor is új alapokra helyezték a tanár- és művészképzést. A kötelező felvételi vizsga után két évig a gyakorlati és elméleti tárgyakat azonos módon sajátította el valamennyi jelölt. A tanárjelöltek csak akkor folytathatták tanulmányaikat, ha legalább jó eredménnyel teljesítettek a második év végi vizsgán, majd végül két alapvizsga és szakvizsga után kaphattak tanári oklevelet. Kötelezővé tették a nyári, vidéki művésztelepi gyakorlatot. A művészettörténet kivételével csökkentették az elméleti órák számát, a műtermi gyakorlat, a figurális stúdium javára. Az építészet, az iparművészet, a szemléleti látszattan és a geometria óraszámai csökkentek, az étképzés rajz, a mozdulatkompozíció, az állatbonctan és a műhelyrajz megszűnt (lásd *Blaskóné és Szőke*, 2002).

1930-ban a középiskolai tanárok tanulmányi idejét – az egyetemeken középiskolai tanárképzésével megegyezően – négyről öt évre emelték fel. A képzés e sajátossága fennmaradt egészen 1945-ig.

Összegzés

A rajz tantárgy tanárainak képzését is a népiskolai törvény hívta életre. Az iskolák számának növekedésével nem volt párhuzamban a képzett rajztanárok számának növekedése, hosszú évekig nagy szaktanár-hiánnyal küzdöttek az iskolák. Ez meghatározta ugyanakkor a felvételre kerülők tudás-és ismeretszintjét.

A reáliskolákban a rajz tanításának kiemelt szerep jutott. Vizsgált korszakunk első felében a rajzot a geometria kiegészítőjeként fogták fel, s ez – mint utaltunk rá – a képzés során is megmutatkozott. A rajzoló, majd ábrázoló geometria mellett megjelent a szabadkézi rajz a

tantárgyak sorában, amit szabadkézi rajzgyakorlatok néven rendkívüli tárgyként is lehetett tanulni – külön díjazásért.

Rajztanári képzést nyújtó intézményi szintek:

- elemi iskolák számára: népiskolai és polgári iskolai tanítóképzők; végzés utáni „szakvizsga”;
- (iparos)tanonciskolák számára: 1880-tól indult a képzés a Magyar Királyi Iparművészeti Iskolában. A hatodik év végén a növendékek iparostanonc-iskolai rajztanítói pályára képesítő oklevelet kaptak (lásd *Somogyi*, 1942).
- középiskolák számára: 1871-től Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde;
- tanítóképzők, polgári iskolák: 1893-tól adott képzést az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda és Rajztanárképezde, ill. átszervezése után 1908-tól Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskolán belül létrehozott, de attól szervezetileg önállóan működő Rajztanárképző Főiskola. A képesítő vizsga ugyanakkor egy „szűrőt” is jelentett, a legalacsonyabb teljesítményt felmutatók – a megfelelő felvételi előfeltételek megléte ellenére - az alsó fokú, rajztanítói képzést szerezhették meg.

A VI. kerületi reáliskola rajztanári képesítéssel rendelkező tanárai:

32. táblázat. A VI. kerületi reáliskola rajztanári képesítéssel rendelkező tanárai

Név	Képzettség	Város	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
székelyudvarhelyi Ágotha Imre	grafikus, középiskolai mértan- és rajztanár	Budapest	Mintarajztanoda és Tanárképezde	1884.	1892-1894. rendes tanár
Dörre Tivadar id.	grafikus, rajztanár	Budapest	Mintarajztanoda és Tanárképezde	1893.	1894-1920. rendes tanár, vezetőtanár (1906-tól)
Dörre Tivadar ifj.	festőművész és rajztanár	Budapest	Mintarajztanoda és Tanárképezde	1905.	1919-1939. rendes tanár
Fáy Lóránt	festőművész, grafikus és rajztanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1930.	1937 – 1938. rendkívüli tárgy: művészeti rajz beosztott tanára

Név	Képzettség	Város	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Fölföldy Mihály	rajztanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1931.	1943–1947. rendes tanár
Györgyfi György	festőművész	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1918.	1945–1949. rendes tanár
	rajztanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1928.	
Kocsis Lajos	rajztanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1933.	1905-1906. helyettes tornatanár
Pártay István	festőművész és rajztanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1930.	1939–1947. helyettes, majd rendes t.
Szabad Ferenc	művészeti rajz szakos tanár	Budapest	Mintarajztanoda és Tanárképezde	1906.	1923–1944. rendes tanár
Vasvári József	művészeti rajz szakos tanár	Budapest	Képzőművészeti Főiskola	1926.	1945–1948. rendes tanár

Rajztanáraink valamennyien a budapesti Képzőművészeti Főiskolát (ill. előintézményét) végezték, grafikusként, kiállító festőművészként is ismertek.

A gyorsírás tanárai

A reáliskolákban a gyorsírás a rendkívüli tárgyak sorába tartozott, oktatását a tanulóknak mind a gyakorlati életben történő elhelyezkedése, mind továbbtanulása szempontjából fontosnak tartották.

A gyorsírás ebben az időszakban az egyetlen eljárési mód volt az élőbeszéd gyors rögzítésére. Többféle rendszere létezett (Stolze-Fenyvessy, Gabelsberger-Markovits, Lányi-Frenyó, Radnai Béla rendszere), ezeket 1927-ben egy kormánybiztosi határozattal egységesítették (lásd Nagy, 1992).

Hazánkban 1870-ben létesült először „gyorsírázat-tanárokat” képesítő bizottság. A tanári cím helyett 1893-tól gyorsírástanítói megnevezéssel lehetett képesítést szerezni.

Gyorsírást szaktanfolyamokon, középiskolákban rendkívüli tárgyként lehetett tanulni, de a budapesti bölcsészkaron és a közgazdaságtudományi karon is biztosítottak lehetőséget az elsajátítására (lásd *Kemény*, 1933-1934.).

A vizsga írásbeli és szóbeli részből állt. Az írásbelin egy mérsékelt sebességgel felolvasott szöveget kellett „gyorsíratba” áttenni, majd egy gyorsírással készült szöveget átírni „közönséges” írásba. A szóbelin a rendszer elméletéről, a gyorsírás történetéről és tanítása módszertanáról kellett számot adni (*Térfi*, 1910. 1. 982. o.).

Az 1934:XI. tc. a gyorsírást a középiskola rendes tantárgyai közé emelte.

A VI. kerületi reáliskola gyorsírás képesítéssel rendelkező tanárai:

33. táblázat. A VI. kerületi reáliskola gyorsírás képesítéssel rendelkező tanárai

Név	Képzettség	Város	Intézmény	Végzés (éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Láng Menyhért	?	?	?	?	1896.
Makoldy Sándor (dr phil. 1905)	földrajz-történelem szakos közép-iskolai tanár	Budapest	egyetem (Eötvös Kollégium)	1905.	1909-1938. földrajz-történelem szakos tanár

Makoldy Sándor harminc éven át volt az iskola tanára. Pályáját a verseci főreáliskolában kezdte, majd nyugdíjazásáig a VI. kerületi főreálban tanított, szaktárgyai mellett gyorsírást is.

Az egészségtan tanárai

Az egészségtan a 19. században vált az orvostudomány önálló kutatási területévé, az ember és környezete egymáshoz való viszonyával foglalkozott. 1865-ben Pettenkofer Münchenben egészségügyi tanszéket létesített az egészségtudomány tanítása, kutatása érdekében. Magyarországon 1875-ben létesült egészségügyi tanszék az egyetemen, Fodor József vezetésével (lásd *Pallas*, 1893-1897). Fodor inspirációjára az orvosok a Budapesti Orvosi Kör keretein belül intézményesen is sokat tettek azért, hogy elismertessék az egészségügyi ismeretek fontosságát, hogy az egészségtan bekerüljön az iskolai tantárgyak közé. 1882-ben egy ún. emlékiratot juttattak el Trefort miniszterhez a cél érdekében. Trefort – vélhetően a

tanácsadói között helyet foglaló Markusovszkynak köszönhetőn – megértéssel fogadta ugyan az elképzelést, és elrendelte az egészségtan oktatását a jogi és bölcsészeti karokon, s megszervezte a középiskolai egészségtan tanári és iskolaorvosi tanfolyamokat.

Az egészségtan rendkívüli tárgyként történő oktatását a középiskolákban – gimnáziumokban és a reáliskolákban – tíz évvel később egy 1892-es VKM rendelet tette lehetővé.

Korábban a Köznevelési- és Közegészségügyi törvény néhány paragrafusában megfogalmazott előírás értelmében helyhatósági orvosok és tanfelügyelők kísérték figyelemmel az iskolák és tanulók állapotát. 1885-től létezett rendelet, mely előírta az iskolaorvosok középiskolai alkalmazását, képzését és rendszerek voltak az iskolaegészségügyi tanfolyamok a kolozsvári és budapesti egyetemeken. Népközpontokban az egészségtan oktatása a tanítók feladata volt, középiskolákban az iskolaorvosoké. Az iskolaorvosok teendőit az Országos Közegészségügyi Tanács 1885. évi tájékoztatója a következőképpen fogalmazta meg: „...Az iskolaorvos megvizsgálja a tanulók közül azokat, kiknek látása meghiúsodott vagy meghiúsodni kezd, kiknek gerincük elgörbülésnek indul, kiknek szíve organikus hibában szenved, kiknek tüdeje szenved, hallása hibás, kik epilepsziában, a bőrnek különféle betegségeiben szenvednek, kik járványba estek, vagy abból felépülnek és csak az orvos engedélyében járhat újra tanórákra, vizsgálata alapján tanácsot ad a gyermek szemeinek, tüdőjének, gerincének, szívének oltalmazására, az ideg és bőrbajok korlátozására, intézkedik a ragadós népkóroknak az iskolába hurcolása ellen. Ugyancsak megvizsgálja az egész tanuló ifjúságot testének, szemének, fogainak, stb. állapota felől, megmérési magasságát, súlyát, ezekről naplót vezet.” (Kapronczay, 2003. 176. o.) Az iskolai értesítők több-kevesebb rendszerességgel közölték a tanulók körében végzett egészségügyi felmérések eredményét, sőt a szülői értekezleteken az iskolaorvos is szót kapott (*Iskolaorvosi jelentés*, 1896).

Az iskolaorvosok képzése kéthónapos tanfolyamon történt, s a képzés az egészségtan tanítására jogosító oklevél kiállításával zárult. A tanfolyamokon résztvevők közegészségügyi alapismereteket, a fertőző betegségek kórtanát, bőrgyógyászatot, szemészetet, neurológiát, orthopédiát, gyógy pedagógiai ismereteket tanulmányoztak. Ezen kívül foglalkoztak egészségügyi közigazgatással, szociális ellátással, gyermekvédelemmel, pedagógiai és módszertani ismeretekkel (lásd Kührner, 2005).

34. táblázat. A VI. kerületi reáliskola orvosi végzettséggel rendelkező egészségtan tanárai

Név	Képzettség	Képzés helye	Intézmény	Végzés(éve)	Működése a VI. kerületi reáliskolában
Bárczi (Kratina) Gusztáv	tanító	Léva	tanítóképző	1910.	1927-1938
	gyógypedagógus	Budapest	tanítóképző	1913.	
	dr. med.	Budapest	orvosi egyetem	1921.	
Finály Rudolf	dr. med.	Budapest	orvosi egyetem	?	1920-1921
Heim Pál	dr. med.	Lausanne és Budapest	orvosi egyetem	1897.	1903-1909
Kiss Elemér	dr. med., belgyógyász főorvos	?	orvosi egyetem	?	1948-1949
Laubál István	dr. med.	?	orvosi egyetem	?	1938-1949
pogrányi Nagy Géza	dr. med., tisztí főorvos	Budapest	orvosi egyetem	1893.	1922-1927
Schuschny Henrik	dr. med., egy. magántanár	Budapest	orvosi egyetem	1882	1916-1918
Tóth Zsigmond	dr. med., anatómus, egyetemi tanár	Budapest	orvosi egyetem	1896.	1909-1923
Váli Ernő	dr. med., az irgalmasok budai kórházának főorvosa	Budapest, Bécs, Gratz	orvosi egyetem	1885.	1893-1903

Iskolaorvosaink közül – adataink alapján – a legkanyargósabb életpályát a Nyitraudvarnokon 1890-ben született és Kratina családnéven anyakönyvezett Bárczi Gusztáv járta be. Bárczi tanítóképzőt végzett Léván 1910-ben, majd Mártonfalván tanítóskodott. Budapestre költözve gyógypedagógiai tanári oklevelet szerzett 1913-ban, s a siketnémák fővárosi intézetének énektanára lett. 1916-ban sikeres érettségi vizsga után az orvosi egyetemre iratkozott be, ahol 1921-ben orvosi diplomát szerzett. Gyógypedagógiai munkássága mellett tevékeny részt vett a fővárosi iskolaorvosi intézmény megszervezésében is.

Az orvosok a heti két órában tanított egészségtant és az iskolaorvosi teendőket mellékállásban végezték, emellett kórházi, gyógyító tevékenységet is folytattak. A kétfajta tevékenységet

nehezen sikerült összehangolni, erre utal Heim Pálnak az iskola igazgatójához írott levele, melyben nagy elfoglaltságára való tekintettel lemond iskolaorvosi, egészségtan tanári munkájáról (*Heim*, 1909).

2.5. Munkahelyek változása

Dolgozatunkban arra vállalkoztunk, hogy a VI. ker. reáliskola tanári karával kapcsolatos forrásokat feltárjuk, és ha a források nagyságrendje lehetővé teszi, a csoportjellemzőket ismertessük, bizonyos elemzéseket végezzünk a csoporton belül, ám az adatok mögötti bonyolult társadalmi folyamatok vizsgálata nem feladatunk.

A legnagyobb nehézséget a „*csoport létének*” hosszú időintervalluma okozta: 1891-1951, azaz hatvan év. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez az időszak az ország, a társadalom életében rengeteg változást, történetet jelentett. Forrásadatainkban ez elsősorban a felsőbb hatóságok utasításainak formájában jelenik meg, amit az adott iskolaigazgatók – még állami intézmény vezetőiként is – vagy végrehajtottak, vagy nem. A „nem”-re példaként említeném az iskolai egyenruha elrendelésének vagy az ún. „zsidó osztályok” felállításának megtagadását. A munkaszolgálatra kirendeltek esetében a helyzet más volt, az már iskolai hatáskörön túlnek bizonyult, hasonlóan az 1919-es események tanárszereplőikhez kötődő büntető intézkedésekhez.

Forrásadataink alapján az iskola belső világát a tanári karon keresztül kívántuk bemutatni, arra voltunk kíváncsiak, milyen volt családi hátterük, indíttatásuk a pálya irányába. Közép- és felsőszintű tanulmányaik mutatnak-e és ha igen, milyen jellegzetességet, s ez hogyan jelenik meg az egyes személyek – forrásokkal dokumentálható – életpályájának alakulásában?

Célunk hasonló munkahelyeik változtatásának bemutatásában is. Tisztában vagyunk azzal és a korábbiakban utaltunk is rá, hogy mást jelentett a tanári pálya a 19-20. század fordulóján, mást az 1910-es években és megint mást a 20-as évek elején. De ez összességében „a” magyarországi tanárokra nézve igaz, s ennek kimutatására egy országos jellegű elemzésre lenne szükség. Mivel adataink mikroadatoknak mondhatók, csak azt mutathatjuk be, amit a forrásadatokból feltárhattunk, s ami az adott iskola tantestületére nézve helytálló. Ezek a mikroadatok mélyebb társadalomtörténeti elemzésre nem adnak lehetőséget, illetve félrevezetők lennének. Ezért igyekeztem dolgozatomban hangsúlyozni az elemzések „*jelnyomat*” jellegét, ezek ugyanis csak az adott tanári kör, a VI. ker. reáliskola tanári testületéről mondanak valamit, adnak képet, s ezt nem kívánhatom, nem is kívánom – a történeti hűség megszegése nélkül – érvényesnek tekinteni s kiterjeszteni az adott időszak magyarországi középiskolai tanáira.

A munkahelyek vizsgálata az első 10 ismert munkahely viszonylatában történt, a feltárt adatok az *ismert* munkahelyeket veszik számba, vagyis első munkahelynek az tekinthető, ami a forrásokból elsőnek kimutatható.

Először arra a kérdésre kellett választ keresni, hogyan oszlott meg a tanárok „belépése” az iskolába, tehát a teljes adatsorból (311 eset = 100%) az egyes tanárok hányadik munkahelyként kerültek reáliskolánkba, ill. ennek milyen a százalékos megoszlása?

A VI. ker. reáliskolába vezető utak

35. táblázat. Tanáraink munkavállalási sorrendje a VI ker. reáliskolában

Munka- helyek száma	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	Össz
Eset	81	110	49	40	15	8	4	1	2	1	311
Százalék	26,0 %	35,4 %	15,7 %	13,0 %	4,8 %	2,6 %	1,3 %	0,3 %	0,6 %	0,3 %	100 %

A VI. ker. reáliskolát *első* munkahelyként 81 esetben (26,0%) választották, *másodikként* 110 esetben (35,4%), *harmadik* munkahelyként 49 esetben (15,7%), *negyedik* munkahelyként pedig 40 esetben (13%) szerepel. Az *ötödik* munkahelytől az esetek száma erősen csökkenő tendenciát mutat, s 8-9-10. munkahelyként pedig mindössze egy-két esetet (0,3%-0,6%) regisztrálhattunk.

Tanáraink közül a legtöbben a VI. kerületi reáliskolába, mint *második ismert* munkahelyre kerültek, ez összesen 110 eset (35,4%), mely egyben azt is mutatja, hogy az iskolába zömmel olyan tanárok kerültek be, akik nem itt kezdtek a pályával ismerkedni, valamilyen tanítási gyakorlattal már rendelkeztek.

A második munkahelyként a VI. ker. főreálba kerülők korábbi munkaterületének vizsgálata (110 eset = 100%)

A következőkben azt nézzük meg, honnan, milyen munkaterületről, milyen pozícióból érkeztek azok, akik a legmagasabb esetszámmal kerültek második munkahelyként a VI. ker. főreálba (110 eset = 100%), s keresztátlában ezt kivetítjük a főváros-vidék viszonylatára is.

36. táblázat. *Első munkahely pozíciója főváros-vidék viszonylatában*

Pozíciók	Főváros	Vidék	Összesen
Tanári pozícióból jött			
egyetemi, főiskolai tanársegéd	6 (5,4%)	1 (0,9%)	7 (6,3%)
óraadó helyettes tanár	16 (14,5%)	34 (30,9%)	50 (45,4%)
rendes tanár	12 (10,9%)	9 (8,1%)	21 (19%)
óraadó helyettes tanító	2 (1,8%)	1 (0,9%)	3 (2,7%)
rendes tanító	5 (4,5%)	4 (3,6%)	9 (8,1%)
internátus felügyelő	1 (0,9%)	0	1 (0,9%)
hittanár	3 (2,7%)	0	3 (2,7%)
<i>összes tanári pozíció</i>	<i>45 (40,9%)</i>	<i>49 (44,5%)</i>	<i>94 (85,4%)</i>
Nem tanári pozícióból jött			
lelkész, pap, rabbi	12 (10,9%)	0	12 (10,9%)
könyvtáros	1 (0,9%)	0	1 (0,9%)
napidíjas múzeumi gyakornok	1 (0,9%)	0	1 (0,9%)
újságíró	1 (0,9%)	0	1 (0,9%)
orvos	1 (0,9%)	0	1 (0,9%)
<i>összes nem tanári pozíció</i>	<i>16 (14,5%)</i>	<i>0</i>	<i>16 (14,5%)</i>
Összesen	61 (55,5%)	49 (44,5%)	110 (100%)

Keresztátlánk a főváros-vidék viszonylatában pozíciókra lebontva mutatja az esetek számának alakulását. Ahhoz, hogy a későbbiekben a kilépés utáni helyzetet összehasonlíthassuk a reáliskolánkba való belépés előtti állapotokkal, vagyis megfigyelhessük a pályára lépők és a pályát elhagyók arányát, szükségesnek éreztem a pozíciókat *Tanári és Nem tanári pozíciókra* bontani.

Fővárosi munkahelyekről összességében mintegy 10%-kal többen jöttek (61 eset, 55,5%) az iskolába, második munkahelyként választva azt, mint vidékről (49 eset, 44,5%). A nem tanári pozícióból érkezettek képét módosíthatja az egyházi területről érkezők (viszonylagosan) nagy száma (12 eset, 10,9%), míg a többi nem tanári pozícióból érkezők száma csekély (4 eset, 3,6%). Az előbbieket kivétel nélkül hittanári feladatot látnak majd el iskolánkban, míg a többiek, egyetemi doktori végzettségüket és/vagy tanári diplomájukat felhasználva szaktanárként nyertek alkalmazást.

A tanári pozícióból iskolánkba is tanári pozícióba lépők az esetek döntő többségét jelentik, ami – iskoláról szólva – nem meglepő: 94 eset, a teljes adatsor (itt: 110 eset) 85,4%-a. Körünkben a fővárosból, illetve a vidékről érkezők aránya jóval kiegyensúlyozottabb: 45 eset (40,9%) és 49 eset (44,5%).

Érdekesen színezi a képet azonban, ha megnézzük, hogy vidékről elsősorban a fiatal, pályakezdő, óraadó helyettes tanárok igyekeztek a fővárosba (34 eset, 30,9%). Vidékről a rendes (vagyis kinevezett státusszal bíró) tanárok közül jelen esetben mindössze kilencen (8,1%) pályáztak fővárosi reáliskolánkba.

Heten voltak azok (6,3%), akik egyetemi, főiskolai tanársegédi állásukat „cserélték” középiskolai tanári státuszra.

37. táblázat. *A felsőoktatásból a VI. ker. reáliskolába érkezők*

Név	Belépés időpontja a VI. ker. reáliskolába	Honnan jött
Bernolák Kálmán	1939	budapesti egyetem, mat. tanszék
Bitskei József	1939	budapesti egyetem 2. számú kémiai intézete
Fáy Lóránt	1937	Képzőművészeti Főiskola, Csók István tanársegéde
Körtvélyes Ferenc	1948	kolozsvári egyetem, Erdélyi Tudományos Intézet
Loczka Alajos	1919	budapesti egyetem kémiai intézet
Tóth Zsigmond	1909	budapesti egyetem orvosi kar
Zimányi Károly	1893	József műegyetem, ásvány- és földtani tanszék

A felsőoktatásból érkezők csoportja mellett, a nem tanári pályáról iskolánkba kerülők közül az egyetem elvégzése után könyvtárosként (Balázs Béla), múzeumi gyakornokként (Pápai Károly), újságíróként (Hevesi Sándor) dolgozók mindössze egy-egy esetszámot képviselnek, s Pápai kivételével³⁰ ott találjuk őket a későbbiekben a pályaelhagyók között.

³⁰ Pápai Károly bár nagyon fiatalon elhunyt, jelentős tudományos munkát végzett. Róla részletesebben a Tanárportrék c. fejezetben.

38. táblázat. Az első munkahely pozíciója az iskolatípusok viszonylatában

Pozíciók	Felső- oktatás	Gimnázium	Reáliskola	Egyéb iskola	Nem oktatási intézmény	Összes
Tanári pozíció						
egyetemi, főiskolai tanársegéd	7	0	0	0	0	7
óraadó helyettes, helyettes tanár	1	27	20	2	0	50
rendes tanár	0	17	2	2	0	21
óraadó helyettes tanító	0	2	0	1	0	3
rendes tanító	0	3	4	2	0	9
internátus felügyelő	0	1	0	0	0	1
hittanár	1	2	0	0	0	3
összes tanári pozíció	9	52	26	7	0	94
<i>Nem tanári pozíció</i>						
lelkész, pap, rabbi	0	0	0	0	12	12
könyvtáros	0	0	0	0	1	1
napidíjas múzeumi gyakornok	0	0	0	0	1	1
újságíró	0	0	0	0	1	1
orvos	0	0	0	0	1	1
összes nem tanári pozíció	0	0	0	0	16	16
<i>Összesen:</i>						110

Kereszt táblánk a munkavállalói pozíciókat iskolatípusok szerinti bontásban mutatja, itt a gimnáziumból és a reáliskolából érkezettek aránya tarthat számot az érdeklődésre.

Az *Egyéb iskolák*hoz felvett iskolatípusokat (elemi, polgári, ipariskola) nem bontottam tovább külön csoportba, mivel ezekből kizárólag torna vagy énektanítók érkeztek, s az ő óraadó helyettes tanítói pozíciójuk (iskolánkban) az életpálya során nem igen változott, az első-második munkahelyváltásnál semmiképp. Mint korábban már bemutattuk, a tanítók alkalmazása a középiskolákban olyan „készségtárgyak” oktatására korlátozódott, melyeknél hosszú időn át hiányzott a felsőfokú képzés, és melyek óraszama korszakunkban többször változott. Megfigyelhettük azt is, hogy ezek a tantárgyak a tantervmódosítások során „kikerülhettek” a rendkívüli tárgyak közé, ami azt is jelentette, hogy pl. nem osztályonkénti foglalkozásként tartották, hanem évfolyamonkénti önkéntes jelentkezések vagy éppen több évfolyam összevont jelentkezései alapján délutáni, fizetős foglalkozásokként.³¹ Ez az összeg részben vagy egészében a foglalkozást tartó tanítót illetve, kiegészítve ezzel alacsony bérüket. Ami a dolog másik oldalát illeti, gondolni kell e tantárgyak alacsony órászámaira, melyek nem tették ki az esetek zömében egy teljes státusz órászámát, így egy-egy torna vagy énektanító egyidejűleg több iskolában is kénytelen volt munkát vállalni.

³¹ Ilyen pl. a gyorsírást, az ének, a zene, a testneveléshez kapcsolódva egyéb testedzést szolgáló foglalkozások.

Reáliskolánk irányába a legnagyobb számú elmozdulást a gimnáziumokban helyettes tanárként foglalkoztatottak részéről figyelhetjük meg, mely azt is mutathatja, hogy a fővárosban egy VI. kerületi reáliskolai tanári állás egy gimnáziumi helyettes tanár számára feltehetően megfelelő társadalmi presztízt, egzisztenciát jelenthetett. Azonos tudástőkével (egyetemi végzettség) rendelkeztek, a fizetési kategóriákat egységesen középiskolai tanárookra állapították meg, s a két középiskola típus közti különbséget (mind a tananyag, mind a továbbtanulás szempontjából) az oktatási kormányzatok több hullámban is szándékoztak egységesíteni, mely törekvések végül az 1934. évi 11. törvénycikkben, az egységes középiskola kialakításában kulmináltak.

A helyettes középiskolai tanárok a tanári hierarchián belül a legalsó szinten jelentek meg, fizetésük a legalacsonyabb és alkalmazásuk módja még kategóriájukban is tovább tagolt: „óraadó helyettes tanár”, „óradijas helyettes tanár” vagy „ideiglenesen foglalkoztatott okleveles tanár”. Létszámukat tekintve sokan voltak, az 1930-as évek végén minden ötödik középiskolai tanár közülük került ki. Mint azt foglalkoztatási kategóriájuk megnevezése is mutatja, bizonyos tanórák meghatározott számú megtartására (pl. rendkívüli tárgyak oktatása), illetve adott esetben a rendes tanárok távollétében azok óráinak helyettesítésére nyertek alkalmazást (ez utóbbi magasabb bért is jelentett), de illetményben nem részesültek, vagyis a nyári szünidőre más munkából kellett pótolniuk kieső jövedelmüket. Ez a visszás helyzet 1938-tól kezdődően szűnik meg, s az év nyaratól ezeket a tanárokat is megillette nyárra az illetmény, majd 1940-től el is törölték az óradijas helyettes tanári kategóriát (*Gyáni, 2006*).

Egy példa iskolánk életéből: 1896-ban Mágócsy-Dietz Sándor egyetemi tanári állást kapott a budapesti egyetemen s a reáliskolánkba helyettesítésére felvett Bakó Gábor tanárjelöltnek két hónapon keresztül, egyetemi tanári állásának véglegesítéséig, Mágócsy fizette a helyettesítési díjat (*Igazgatói feljegyzés, 1896*).

A harmadik munkahelyként a VI. ker. főreálba kerülők első két korábbi munkaterületének vizsgálata (49 eset = 100%).

Következő kereszttáblánkban megfigyelhetjük tanáraink munkahelyi pozícióinak alakulását reáliskolánkba érkezésükig. A kereszttáblába azoknak az adatai kerültek be, akiknek

harmadik ismert munkahelye a VI. ker. főreál, s forrásaink alapján nyomon követhetjük pályájuk alakulását az előző két munkahely pozícióján keresztül a belépés pozíciójáig.

39. táblázat. A VI. ker. reáliskolát megelőző első két munkahelyi pozíciója

Második munkahelyi pozíció	Első munkahelyi pozíció										Összes
	Tanársegéd	Óradíjas helyettes tanár	Helyettes tanár	Rendes tanár	Rendes tanító	Izraelita hittanár	Káplán	MÁV tisztviselő	Nevelő	Grafikus	
Díjazatlan tanársegéd	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Óradíjas helyettes tanár	0	2	1	0	1	0	0	0	0	0	4
Helyettes tanár	0	1	6	0	1	0	0	1	1	0	10
Rendes tanár	1	3	16	6	0	0	0	0	0	1	27
Rendes tanító	0	0	0	0	2	0	0	0	0	0	2
Iskolaigazgató	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Izraelita hittanár	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1
Római katolikus hittanár	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Tisztviselő (VKM)	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Összes	1	7	25	7	4	1	1	1	1	1	49

Az első munkahelyi pozíció legnagyobb létszámú csoportját a helyettes tanárok alkotják, az óradíjas helyettesekkel együtt a teljes esetszámból ez 32 eset. A helyettes tanárok közül tizenhatnak, az óradíjas helyettes tanárok közül pedig háromnak sikerült megszereznie a második munkahelyen a rendes tanári státuszt. Hat esetben maradtak korábbi kategóriájukban, két óraadó helyettesnél nem történt változás, egy helyettes tanárnak viszont romlott a pozíciója, mivel óradíjas helyettes állással kellett beérnie második munkahelyén, igaz, a váltás egy fővárosi felsőkereskedelmi iskolából történt az V. ker. főreáliskolába, így nem biztos, hogy valós pozícióromlásról beszélhetünk.

Növekvő társadalmi státusz jelenik meg, amikor a középiskolai helyettes tanári pozíciót egyetemi tanársegédi pozíció váltja fel, bár ez az emelkedés anyagi téren nem mutatkozik, hiszen az új állás, mint neve is mutatja, *díjazatlan*. (Ebben a példában Halász Előd pályaképének kezdeti szakaszával ismerkedhetünk meg.)

Ezzel ellentétes irány valósult meg Faragó Tibor esetében, aki debreceni egyetemi tanársegédi állását volt kénytelen 1934-ben egy vidéki gimnáziumban rendes tanári pozícióra cserélni.

Rendkívüli történelmi helyzetek rendkívüli változásokkal járnak, helyettes tanárból „normális” körülmények között elképzelhetetlen a hivatali hierarchia megkerülésével iskolaigazgatói kinevezéshez jutni, de az 1918-as év, amikor a kassai állami főreáliskolában Sándor Vence előbb ideiglenes, majd kinevezett igazgató lett, vagy az 1919-es év, amikor Borbély Gyula a fogarasi református gimnázium igazgatója lett, nem tartozott a megszokott, szabálytisztelő időszakok közé.

Érdekesen alakult az elsőként MÁV tisztviselőként dolgozó Miklós (Neverkla) Ferenc pályája, aki a budai reáliskola elvégzése után kedvezőtlen családi körülményei következtében nem tanulhatott tovább, *„hét évig küzdött ezen eltévesztett pályán, midőn minden anyagi kárpótlás nélkül ott hagyta állását, tanulni kezdett görögül s latinul úgy, hogy tíz hónap múlva letehetette az érettségi vizsgálatot és 1897-ben beirakozott az egyetemre a philosophiai fakultásra, hol 1901-ben doktori oklevelet nyert és nemsokára reá [helyettes] tanári állást a Budapest IV. kerületi községi főreáliskolánál.”* (Szinyei, 1891-1914. 8. k. 1321. h.)

Második ismert munkahelyként jelenik meg a VKM egy esetben, Boreczky Elemér pályaképében, aki 1906-tól nyugdíjazásáig töltötte be a minisztérium tisztviselői állását.

Ágotha Imre grafikus első munkahelye a Magyar Nemzeti Múzeum Régiségtárában volt, ahonnan Kassára ment, s az ottani reáliskolában rendes tanárként helyezkedett el. Grafikusai pályáját mindemellett nem adta fel, rajzai sorra jelentek meg, mint ahogy erről több jelentős kiadvány is tanúskodik. Ágotha Imre rajzai megjelentek többek között Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen, Szilágyi Sándor Magyar Történelmi Életrajzok, Hampel József A nagyszentmiklósi kincs c. könyvében. Sok egyéb neves kiadvány mellett ő illusztrálta iskolaorvosunk, Vály Ernő orvosi szakkönyvét is.

1876-ban megszakította a bécsi műegyetemen folytatott tanulmányait Habina János, s míg ábrázoló geometria-matematika szakos tanári képesítő vizsgálatára készült, nevelői állást vállalt egy bécsi családnál. A sikeres vizsga letétele után a kecskeméti reáliskolában kapott helyettes tanári állást.

A VI. ker. főreálból továbbvezető utak

Metodikai problémaként merült fel az, hogy az általunk tárgyalt időszakban (1891 és 1949 között) az iskolák elnevezése, képzési jellege, de előfordult, hogy az iskola nevében szereplő kerülethatár is megváltozott, valamint iskolaösszevonás is történt,³² – milyen néven köthessük tehát ezeket az intézményeket esetszámainkhoz. Mivel a legtöbb iskolának egy 1921. évi miniszteri rendelet értelmében fel kellett vennie a magyar történelem vagy irodalom valamely kiemelkedő alakjának a nevét, végül azt a kompromisszumot fogadtuk el, hogy az ekkor felvett nevet használjuk. (Kivétel ez alól a Toldy Gimnázium, mely csupán 1936-ban vette fel nevét.) Amennyiben ez nem volt megoldható, az iskola azon a néven szerepel, amit akkor viselt, amikor az átlépés megtörtént. Ilyen például a bencések Szent Benedekről elnevezett gimnáziuma, melyet Fazekas Mihály Gimnázium néven szerepeltettünk, mivel 1948-ban, amikor Kovács Dénes igazgatónak odakerült, az iskola már ezt a nevet viselte. A másik kivétel a Bolyai főreál, melybe az átlépések annak Markó utcai főreál „korában” történtek, s ezt az iskolát olyan jelentősnek tartjuk a magyar nevelés- és iskolatörténetben, hogy nem szerettük volna elfedni azt (minden tiszteletünk ellenére sem) a Berzsényi Gimnázium nevével.

Tanáraink munkahelyi adatait az utolsó fellelhető adatig kerestem (így az utolsó munkahelyre történő belépés ismert évszáma 1962), bár az elemzésben ez az 1944 utáni időszak nem került be.

Az iskolából kilépők továbbvezető útjának alakulása vizsgálatához 188 esetszámunk (a teljes tanári esetszám 60,5%-a) van. 48 olyan esettel találkozhatunk, mikor a továbblépés gátja a nyugdíjazás, illetve az elhalálozás. Adathiányunk 75 eset (24,1%).

40. táblázat. *A VI ker. reáliskolából továbblépők esetszámai*

Okok	Esetszámok	Százalék
Továbblépés	188	60,5%
Nyugdíjazás, halálozás	48	15,4%
Adathiány	75	24,1%
Összesen	311	100%

---

³² Ezt láthattuk pl. a Markó utcai főreál esetében. 1941-ben összevonták az ekkor már Berzsényi nevét viselő főgimnáziummal, s az egyesülés után ez utóbbi néven jött létre az „új” iskola.

A továbblépők munkahelyének alakulását először abból a szempontból tekintettük át, hogy maradtak-e a tanári pályán avagy elhagyták-e azt, majd megvizsgáltuk az egyes munkaterületeken szerzett új pozícióikat. (A 100%-ot itt tehát a továbblépők 188 esetszáma jelenti.) A nyugdíjazás, halálozás a reáliskolánkban történő alkalmazásuk idejére vonatkozik.

41. táblázat. *Az iskolából továbbvezető utak*

Munkaterületek	Esetszámok	Százalék
<i>Tanári pálya</i>		
Felsőoktatás	14	7,4
Fővárosi középiskola	92	48,9
Vidéki középiskola	25	13,3
Fővárosi elemi iskola	6	3,2
Vidéki elemi iskola	2	1,1
Egyéb oktatási intézmény (főváros)	5	2,6
Egyéb oktatási intézmény (vidék)	2	1,1
<i>Tanári pálya összesen</i>	<i>146</i>	<i>77,6</i>
<i>Nem tanári pálya</i>		
Közhivatalok (benne oktatásirányítás)	18	9,6
Magánhivatalok	2	1,1
Művészeti szféra	4	2,1
Egyházi szféra	15	8,0
Egyéb	3	1,6
<i>Nem tanári pálya összesen</i>	<i>42</i>	<i>22,4</i>
Összesen	188	100

Adataink azt igazolják, hogy a VI. ker. főreált elhagyók, vagyis iskolánkban kilépők többsége megmaradt a tanári pályán (146 eset, 77,6%). Ennek oka bizonyára – reményeink szerint – az, hogy e társadalmi csoportnál a hivatástudat erős motivációt jelentett. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról a tényről sem, hogy a bölcsészkar végzettség önmagában nem igen ad(ott) lehetőséget a pályamódosításra.

Tanáraink közül azok kerültek el a pályáról, akiknél a társadalmi/politikai kényszer hatott ez irányba, vagy erős volt a személyes ambíció a továbblépéshez az oktatásirányítás, avagy a tudományos pálya felé, illetve rendelkeztek valamilyen olyan művészeti ághoz kapcsolódó képzettséggel, mely hosszú távon nem tette lehetővé a kétféle pálya egyidejű művelését, vagy éppen ellenkezőleg, anyagilag lehetővé tette számukra, hogy „csak” a művészettel foglalkozzanak.

(Valójában a felsőoktatásba kerülők is a pályaelhagyók kategóriájába tartoznának, hiszen esetükben elsősorban a kiemelkedő tudományos háttér az, ami a középiskolából történő váltáshoz hozzájárult, s a továbbiakban is leginkább tudományos tevékenységet fejtenek ki, ám mivel oktatási tevékenységet is folytatnak, a pályán maradók kategóriájába nyertek besorolást.)

A tanári pályán maradók

Amint azt korábban láthattuk, az iskolát első munkahelyként választók többsége – akkor zömmel helyettes tanárként – a főváros felé igyekezett (vidékről 34, fővárosból 16 esetszám), s most a kilépőknél is hasonló jelenséget tapasztalhatunk, az állást váltók többsége is a fővárosban akart a tanári pályán maradni.

A 87 esetszámból 68-an sikeresen pályázták meg a fővárosi középiskolai állások *rendes tanári* pozícióit: *nyolc-nyolc* esetszámmal a Szent István és a VIII. kerületi főgimnáziumban, mely 1921-től Zrínyi Miklós nevét viseli. Az óbudai Árpád Gimnázium *hét* rendes tanárt fogad be, *hat* rendes tanári alkalmazást láthatunk a Tanárképző Intézet gyakorló főgimnáziumában, a „mintagimnázium”-ban. *öt-öt* esetszámot találunk a Bolyai főreálban, a Fáy, a közeli Kölcsey, a Madách és a Verbőczy Gimnáziumnál. *négy* esetszámot a Mátyás király Gimnáziumban, *három* esetszám jelenik meg a Berzsenyi Gimnáziumban. *egy-két* esetszámmal találkozhatunk az „egyetemi” királyi katolikus főgimnáziumnál, az Eötvös Gimnázium, a Széchenyi István Gimnázium, a Piarista Gimnázium, a Szent Imre Gimnázium, a Toldy és a Zsigmond téri Ipari Leány Szakközépiskola esetében.

A *helyettes tanárként* budapesti középiskolába váltók körében mindössze *két* esetet figyelhetünk meg (Eötvös és Szent István Gimnázium), s ugyanez mondható el az órádijas pályakezdőkről is (Bolyai főreál, Kölcsey Gimnázium).

Vidéki középiskolába rendes tanárnak mindössze *tizennégyen* mentek, a helyettes tanárok közül *hármán*, az órádijasok közül pedig egy sem.

Oktatás területén maradó munkahelyei	iskola-igazgató	vezető tanár	rendes tanár	helyettes tanár	óradijas tanár	hit-tanár	rendes tanító	helyettes tanító	óraadó tanító	egyetemi tanár	tanár-segéd	főiskolai tanár	könyv-táros	Adat-hiány	Összes
Fővárosi középiskolák															
Árpád Gimnázium	1	0	7	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	9
Bertsenyi Gimnázium	0	0	3	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Bolyai főreál	1	0	5	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7
Egy. kath. főgimn. és Ferenc József nevelőintézet	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Eötvös Gimnázium	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Fazekas Mihály Gimnázium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Fáy András Gimnázium	0	0	5	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	6
Kölcssey Gimnázium	0	0	5	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6
Madách Imre Gimnázium	0	0	5	1	0	1	1	0	0	0	0	0	0	0	8
Mátyás király Gimnázium	0	0	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
Piarista Gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Rákócziánium	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
Református Gimnázium	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szent Imre Gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szent István Gimnázium	0	0	8	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	9
Szent László Gimnázium	1	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	2
Széchenyi István Gimnázium	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Tanárképző intézeti gyak. főgimn.	1	1	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8
Toldy Ferenc Gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Verbőczy Gimnázium	1	0	5	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	7
Zrínyi Miklós Gimnázium	0	0	7	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	8
Zsidó Gimnázium	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Zsigmond téri Ipari Leány Szkl.	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
összes:	6	2	69	3	2	3	4	2	0	0	0	0	0	1	92

42. táblázat. Fővárosi középiskolákba továbblépők

Vidéki középiskola	iskola- igazgató	vezető tanár	rendes tanár	helyettes tanár	óradijas tanár	hit- tanár	rendes tanító	helyettes tanító	óraadó tanító	egyetemi tanár	tanár- segéd	főiskola i tanár	könyv- táros	adat- hiány	Össz.
Bonyhád, evangélikus gimnázium	0	0	0	10	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Brassó, főreál	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Debrecen, gyakorló gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Dés, áll. főgimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Déva, áll. főreál	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Dombóvár, Apáczai Csere János középiskola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Eger, Dobó István főreáliskola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Fogaras, főgimnázium	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Gyöngyös, áll. Koháry István reál-gimnázium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Karcag, ref. gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Léva, állami gimnázium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Losonc, áll. gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Lőcse, kir. kath. főgimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Makó, gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Mátvásföld, Corvin Mátvás Gimn.	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Rózsáhegy, áll. segélyezett kegyvesrendi kat. főgimnázium	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
Sopron, állami leánygimnázium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Sümeg, áll. reálisola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szeged, Radnóti Gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szeged, reálisola	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szentendre, r. kat. gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szolnok, gimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Újpest, Kanizsai Dorottya Leánygimn.	0	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2
Zalaegerszeg, áll. főgimnázium	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
összes:	6	0	14	4	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	25

43. táblázat. Vidéki középiskolákba továbblépők

<i>Elemi iskola (főváros)</i>	iskola-igazgató	vezető tanár	rendes tanár	helyettes tanár	óradíjas tanár	hit-tanár	rendes tanító	helyettes tanító	óraadó tanító	egyetemi tanár	tanár-segéd	főiskola-i tanár	könyvtáros	adat-hiány	összesen
Aréna-úti új elemi fiú-iskola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Damjanich utcai polgári fiúiskola	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	1
Sziget utcai elemi fiúiskola	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	1
VI. ker. m. k. iparostanonc iskola	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
VII. ker. kereskedelmi iskola	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
VIII. Práter u. polgári leányiskola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
<i>Összes fővárosi elemi iskola:</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>6</i>
<i>Elemi iskola (vidék)</i>															
Pestszentlőrinc, elemi iskola	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Újpest, polgári leányiskola	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
<i>Összes vidéki elemi iskola:</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>2</i>
<i>Egyéb oktatási intézmények (főváros)</i>															
állami egyetemi kollégium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Szent Imre Kollégium	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Gvögypedagógiai Nevelő Intézet	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
II. ker. állami tanítónőképző intézet	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
VI. ker. női kereskedelmi szaktanfolyam	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
<i>Összes egyéb fővárosi oktatási intézmény:</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>2</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>5</i>
<i>Egyéb oktatási intézmények (vidék)</i>															
Csepel, államilag engedélyezett magán zeneiskola	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
Kecskemét, állami városi zeneiskola	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
<i>Összes egyéb vidéki oktatási intézmény:</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>2</i>

44. táblázat. Elemi iskolába és egyéb oktatási intézményekbe továbblépők

<i>Felsőoktatás</i>	iskola- igazgató	vezető tanár	rendes tanár	helyettes tanár	óradijas tanár	hit- tanár	rendes tanító	helyettes tanító	óraadó tanító	egyetemi tanár	tanár- segéd	főiskola- i tanár	könyv- táros	adat- hiány	<i>Összes</i>
Pázmány Péter Tudományegyetem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	5	1	0	0	0	6
Műegyetem fizika tanszék	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	0	1
Szeged. egyetem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2
Kolozsvár, Ferenc József Egyetem	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	0	0	2
Szeged, polgári iskolai tanárképző, a szegedi egyetemhez kapcsolva	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	0	1
Országos Rabbiképző Intézet	0	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	1
New-York, rabbiképző		0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
<i>Összes felsőoktatásba továbblépő:</i>	0	0	0	0	0	1	0	0	0	9	2	1	1	0	14
Oktatásban maradók összesen:	17	2	86	7	4	5	7	2	1	9	2	1	1	2	146

45. táblázat. A felsőoktatásba továbblépők

Szintén alacsony az elemi iskolába (elemi, polgári, iparostanonc, kereskedelmi – főváros és vidék egyaránt) váltók száma. Mind a tanári, mind a tanítói kategóriákban egy-egy ilyen esetet figyelhetünk csupán meg.

A tanári pályán az egyik nagy kiugrási lehetőség az igazgatói poszt elnyerése. Tanáraink a 188 esetszámból 20 esetben pályázták meg sikerrel valamely intézmény igazgatói állását, közülük *heten* fővárosi középiskolában. Melyek ezek az iskolák?

46. táblázat. *Igazgatói posztok tanáraink körében a fővárosban*

Fővárosi középiskolák	Esetszámok	Év
Árpád Gimnázium (Morvay Győző)	1	1902
Bolyai főreál (Rados Ignác)	1	1918
Fazekas Mihály Gimnázium (Kovács Dénes)	1	1948
Madách Imre Gimnázium (Dénes Lajos)	1	1919
Szent László Gimnázium (Oberle Károly)	1	1918
„mintagimnázium” (Pruzsinszky István)	1	1903
Verbőczy István Gimnázium (Badics Ferenc)	1	1894
Összesen:	7 esetszám	

Vidéken hat középfokú oktatási intézményben találjuk meg tanárainkat iskolaigazgatóként:

47. táblázat: *Igazgatói posztok tanáraink körében
vidéki iskolákban*

Vidéki középiskolák	Esetszámok	Év
Dombóvár, Apáczai Csere János (Szendi János)	1	?
Eger, Dobó István főreáliskola (Fejér József)	1	1928
Gyöngyös, áll. Koháry István reálgimnázium (Csengő Nándor)	1	1934
Léva, áll. gimnázium (Kékesy János)	1	1939
Sopron, áll. leánygimnázium (Csabai István)	1	1935
Sümege, áll. Kisfaludy Sándor reáliskola (Szentgyörgyvári Artur)	1	1920
Összesen:		6 esetszám

Tantestületünkben iskolavezetői posztban megjelennek még két fővárosi elemi iskolában, ők mindketten az I. kerületi Paedagogiumot végezték, s nyertek tanítói oklevelet. Moussong Géza 1886-ban a tornatanári tanfolyamot is elvégezte; ebből oklevelet szerzett, okleveles középiskolai tornatanító lett, míg Kontor Elek az ének-zene tanítása területén tevékenykedett, zeneszerzőként, népdalgyűjtőként (csángó körében) is ismert.

48. táblázat: *Igazgatói posztok tanítóink körében*

Fővárosi elemi iskolák	Esetszámok	Év
Aréna úti új elemi fiúiskola (Moussong Géza)	1	1901
VIII. ker. Práter utcai polgári leányiskola (Kontor Elek)	1	1920
Összesen:		2 esetszám

Az egyéb oktatási intézmények közé került besorolásra az egyetemi kollégium, a Gyógypedagógiai Nevelő Intézet, a II. ker. tanítónőképző intézet, a női kereskedelmi szaktanfolyam, illetve az akkor nem a fővároshoz tartozó Csepel, valamint Kecskemét zeneiskolái. Ezekben *három* rendes, és *egy* óradíjas tanár helyezkedett el, igazgatói posztot *hárman* töltöttek be.

49. táblázat. *Igazgatói posztok tanáraink körében*

Egyéb oktatási intézmények	Esetszámok	Év
Állami egyetemi kollégium (Muhoray András)	1	1946
Szent Imre Kollégium (Glattfelder Gyula)	1	1901
Kecskemét, áll. városi zeneiskola (Bodon Pál)	1	1910
Összesen:		3 eset

Középiskolai pályáról a felsőoktatásba

A tanári pálya másik kiugrási lehetőségét jeleníti meg a felsőoktatási intézmények oktatói közé való bekerülés. Közvetlenül a VI. ker. reáliskolai állás után *tízennégyen* váltottak ez irányba (nevük utáni évszám a váltás évét jelöli):

Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest: 6 eset

(egyetemi tanárok: Haraszi Gyula, 1892; Heim Pál, 1907; Lacza István, 1940; Mágocsy-Dietz Sándor, 1897; és Pekár Károly, 1911; tanársegéd: Mauritz Béla, 1903)

József nádor műegyetem, Budapest: 1 eset (tanársegéd: Breznyik János, 1901)

Ferenc József Tudományegyetem, Kolozsvár: 2 eset (egyetemi tanárok: Halász Ignác, 1893 és Zolnai Gyula, 1906)

Ferenc József Tudományegyetem Szeged: 2 eset (egyetemi tanárok: Földes-Papp Károly, 1943 és Halász Előd, 1945)

Szeged, polgári iskolai tanárképző, a szegedi egyetemhez kapcsolva: 1 eset (főiskolai tanár: Gál János, 1929)

Országos Rabbiképző Intézet: 1 eset (hittanár: Weisz Miksa, 1917)

New-York, rabbiképző: 1 eset (könyvtáros, rabbi: Gábor Andor, 1922).

Magántanáraink

Teljesebbé teszi a tanárainkról kialakítható képet, ha végignézzük azok pályájának alakulását is, akik vagy reáliskolánk tanáráként, vagy onnan távozva, egy későbbi időpontban kerültek egyetemi oktatói pozícióba, annak is egy sajátos kategóriájába, a magántanári tisztségbe. Mielőtt ezek adatait bemutatnánk, egy rövid kitérővel tekintsük át ennek az intézménynek a kialakulását!

A hazánkban osztrák mintára történő magántanári intézmény bevezetésének előzményeként megemlíthetjük, hogy 1848-ban, Eötvös első minisztersége idején ez a téma már felmerült az egyetemi oktatás megreformálásával kapcsolatosan. Telfy János javaslatára (*Telfy, 1848*) a törvényjavaslat bekerült Eötvös törvénytervezetébe (A magyar egyetem alapszabályai), s halványan körvonalazva az 1848:XIX. tc. szövegébe:

„2. § a rendes tanárokon kívül, más jeles egyének is, a ministerium által ideiglenesen megállapítandó, később pedig törvény által meghatározandó feltételek mellett oktathassanak, törvényesen kimondatik.

3. § Ezen elvnek az egyetemenél alkalmazása a közoktatási miniszterre bízatik, tudósítását ez, és egyéb e részben teendők iránt a legközelebbi országgyűlésnek benyújtván.”

A „legközelebbi országgyűlés” a Batthyány-kormány lemondása, a történelmi események más irányú alakulása következtében nem az lett, amire 1848-ban gondolhattak, s így a tervezet valójában csak tervezet maradt.

A magántanári intézmény megvalósítása (először a bölcsészkaron) gyakorlatilag a szabadságharc leverése után Leo Thun, birodalmi közoktatásügyi miniszter személyéhez köthető. Mivel a pesti egyetem ekkor közvetlenül a bécsi oktatási kormányzat alá tartozott, így 1850-től nálunk is bevezetésre került az Ausztriában már az 1848. december 19-i

rendelettel megvalósított magántanári intézmény. A Thun-korszakban még nagyon kevesen kaptak magántanári kinevezést, s a habilitálásnál előnyben részesítették a római katolikus vallásúakat, a nem katolikusok alkalmazása ügyében a karnak a minisztérium felé jelentést kellett küldenie. Így ebben az időszakban mindössze két magántanár tarthatott előadást a pesti bölcsészkaron, Toldy Ferenc (esztétikából és irodalomtörténetből) és Repiczky János (keleti nyelvekből).

A magántanárok száma 1860-tól indult növekedésnek, ekkor olyan tudós elmék szerezhatték meg a habilitációt, mint Rómer Flóris – régiségtan és éremtan, Riedl Szende – összehasonlító nyelvészet, Felletár Emil – törvényszéki vegytan, Szepesi Imre – római filológia, Kondor Gusztáv – csillagászat, Peregriny Elek – általános neveléstan (*Szentpétery*, 1935. 443. o.).

Maga a habilitálás az osztrák egyetemekre is érvényes szabályzat alapján történt, a habilitálásra folyamodókat korábbi elismert tudományos tevékenységük alapján mentesítették vizsga letétele és a próbaelőadás megtartása alól.

A magántanári intézmény következő törvényi szabályozásának lehetősége Eötvös második minisztersége idején merült fel. Ekkor, 1870 tavaszán, a törvényjavaslat vitája idején, a pesti egyetemen már 20 magántanárról van tudomásunk, s a bölcsészkar mellett megjelennek a jogi és az orvosi karon is. A törvényjavaslat tárgyalása során a legtöbb vitát a vizsgáztatási jog kérdése váltotta ki. Eötvös a magántanároknak is meg kívánta adni ezt, az intézménynek nagy fontosságot tulajdonított az egyetemen folyó tudományos munka színvonalának emelésé szempontjából. A törvényjavaslatból végül nem lett törvény, a magántanári jogkör bővítése elmaradt.

A másik problémát az okozta, hogy a különböző egyetemi karokon a magántanári képesítés feltétele eltérő volt. Ennek megoldását – egységesítését – Pauler miniszter végezte el, az Eötvös halála után az egyetemi tanácshoz küldött leiratához mellékelte Szabályzatban³³.

Újabb eljárási változások a magántanári képesítésben Trefort minisztersége idején történtek. 1881-től a benyújtott magántanári habilitációs kérelmeket a kari tanács ülésén előzetesen meg kellett vitatni, s csak ennek pozitív döntése után lehetett a két bírálónak továbbítani. 1883/1884 óta a jelentéseket kinyomtatták, s egy héttel a kari tanács ülése előtt minden tagnak elküldték. A képesítés feltételei között alapvető fontosságú volt a jelölt tudományos munkássága mellett a doktori szigorlat letétele, a doktori oklevél megléte.

---

³³ Pauler szabályzata 1871. december 10-én, 29.350. sz. alatt kelt.

Trefort a magántanárok számának növekedését segítette azzal is, hogy 1879-től az egyetemnek évi négyezer forintot juttatott azzal a feltétellel, hogy ebből új, elméleti tanszékeket állítsanak fel magántanárok alkalmazásával, illetve a be nem töltött állásokat velük töltsék be.

Több kar, így az orvosi és a bölcsészkar is többször próbálkozott a magántanári elnevezés megváltoztatásával, „docens” vagy „egyetemi docens” megkülönböztető elnevezést kívántak, ám végül az eredeti, a magántanári cím megmaradt.

Gyakorlatilag – kisebb módosításokkal – az 1892-ben kiadott VKM rendelet „Egyetemi magántanári képesítő (habilitationalis) szabályzat” érvényben maradt a második világháború végéig, amikor is – szovjet mintát követve – megszüntették ezt az intézményt.

Nők Magyarországon az 1928. évig nem lehettek magántanárok, a Szabályzat 1.§-ban szereplő kitételt, miszerint a magántanárok „nyilvános tanításra jogosított férfiak” csak ekkor változtatták meg (1928. évi 16.065. sz. a VKM rendelet).

A VI. ker. reáliskola tanárai közül egyetemi magántanári képesítést szereztek:

50. táblázat. *Reáliskolánk magántanári képesítést nyert tanárai*

Név (habilitálás éve)	Szakterület
Bitskei József (1920-as évek)	menyiségi analízis
Csuday Jenő (1894)	magyar történelem, új és legújabb kori része
Dékány István (1920)	történetfilozófia
Földes-Papp Károly (1942)	filozófia, ismeretelmélet és értékelmélet
Halász Ignác (1893)	magyar nyelvhasználat
Halász Előd (1945-től)	német irodalom és nyelvészet
Haraszi Gyula (1892)	modern francia irodalom
Heim Pál (1907-től)	gyermekgyógyászat
Lacza István (1940-es évek eleje)	teológia
Láng Nándor (1908)	görög archeológia, különös tekintettel a kultusz emlékeire
Laziczus Gyula (1932)	általános hangtan, különös tekintettel a szláv nyelvekre és a magyar nyelvre
Loczka Alajos (1932)	természettudományi oktatás elmélete
Mágócsy-Dietz Sándor (1897)	növénybiológia és a gombák természetrajza
Mauritz Béla (1911)	közzétan
Pekár Károly (1911)	művészi pszichológia
Perényi József (?)	antropológia, fejlődéstan
Schmidt Henrik (1911)	német nyelvészet
Schmidt József (1908)	indogermán összehasonlító nyelvészet
Zolnai Gyula (1895)	magyar nyelvészet

A tanári pályát elhagyók

A tanári pályát elhagyók száma a 188 esetből mindössze 42 (22,3%), a következő csoportosításban jeleníthetők meg: Közhivatali szféra / Magánhivatali szféra / Művészeti szféra / Egyházi szféra / Egyéb.

A Közzsférát a témánk szempontjából bontottam Oktatásirányítás és Egyéb állami hivatalok kategóriájára. Mindkettőnél, mint láthatjuk, megvalósult a „kiugrás” lehetősége.

49. táblázat. *A tanári pályát elhagyók elhelyezkedése*

Közzsféra: 18 eset	Vezető	Beosztott	Egyéb	Adathiány	Összes
Oktatásirányítás					
Fővárosi Pedagógiai Szeminárium	0	0	0	1	1
Budapesti tankerületi főigazgatóság	2	0	0	0	2
Vallás és Közoktatási Minisztérium	4	1	0	0	5
<i>Összes:</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>0</i>	<i>1</i>	<i>8</i>
Egyéb állami hivatalok					
Állami Rovartani Állomás	1	0	0	0	1
Fővárosi Tisztiorvosi Hivatal	1	0	0	0	1
Közigazgatási Minisztérium	1	0	0	0	1
Központi Statisztikai Hivatal	0	1	0	0	1
Kulturális Minisztérium	0	0	0	1	1
Magyar Állami Földtani Intézet	1	0	0	0	1
Magyar Országos Levéltár	1	0	0	0	1
Nemzeti Múzeum (OSZK)	0	1	0	0	1
Országos Sporthivatal	0	0	0	1	1
Parlament, képviselő	0	0	1	0	1
<i>Összes:</i>	<i>5</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>2</i>	<i>10</i>
Végző:	11	3	1	3	18

A közhivatalokat választók (18 eset) közül tizenegyen vezető pozícióba kerültek a tanári pálya elhagyásakor. Oktatásirányításhoz kötődő munkájuk révén kapcsolatban maradtak az iskolákkal hét esetben, közülük hatan vezető tisztségben: tankerületi főigazgatói előadóként (Lieber Béla és Haid Ferenc), a VKM vezető tisztségviselőiként (Boreczky Elemér, Loczka Alajos, Szvoboda Béla és Waldbauer József), egy esetben a VKM-be berendelt hivatalnokként (Matskássy József).

Tudományos munkájukkal összefüggésben kerültek állami hivatalok élére öt esetben (Állami Rovartani Állomás: *Bakó Gábor*, 1900; Fővárosi Tisztiorvosi Hivatal: *Tóth Zsigmond*, 1911; Magyar Állami Földtani Intézet: *Jantsky Béla*, 1949; Magyar Országos Levéltár: *Kossányi Béla*, 1919), politikai szempontból egy esetben (Közigazgatási Minisztérium: *Böszörményi Sándor*, 1918), beosztott köztisztviselőként két esetben (Központi Statisztikai Hivatal: *Szigetvári Iván*, 1920; Nemzeti Múzeum (OSZK): *Dénes Tibor*, 1947).

Egyházi tisztségének köszönhetően a magyar országgyűlésben a felsőház tagja Glattfelder Gyula csanádi megyéspüspök, ki római katolikus hittanárként 1898–1899 között volt az iskola tantestületének tagja. Amennyiben egy kicsit elkanyarodunk most korábbi irányvonalunktól, mely szerint az iskolánkat elhagyók első munkahelyeit tekintjük át, akkor ide kívánczik a következő megjegyzés: Glattfelderén kívül volt még két olyan tagja a tantestületnek, akik az országgyűlés munkájában részt vettek: Pintér József esztergom-egyházmegyei áldozópap az 1934–1935-ös tanévben egész évben szabadságot kapott (*Értesítő*, 1935), hogy parlamenti munkáját elláthassa, majd a tanév végén el is köszönt az iskolától. A másik Dékány István akadémikus, aki – 1936-ban már mint a Trefort utcai gyakorlógimnázium tanára – kormányképviselőként volt jelen az országgyűlésben.

52. táblázat. *A magánhivatalnokként elhelyezkedő tanáraink esetszámai*

Magánhivatalok	Esetszámok
Kohner Bankház	1
Osztárak biztosítók magyarországi kirendeltsége	1
Összesen	2

A politika viharai sodorták a magántisztviselői pályára két tanárunkat, Laziczius Gyulát és Bálint Elemért. A későbbi nyelvészprofesszort, Lazicziust, a Tanácsköztársaság alatt vállalt szerepléséért bocsátották el az iskolából (*Fegyelmi bizottsági jegyzőkönyv*, 1919. szeptember), s 1922-től magántisztviselőként helyezkedhetett el a Kohner Bankházban.

Bálint Elemért, aki 1919 áprilisától iskolavezetői tisztséget vállalt akkori munkahelyén, a VI. ker. főreálban, az augusztusban megtartott fegyelmi tárgyaláson (*Igazgatói jelentés*, 1920. V. 18.) büntetésül a sümegi reáliskolába helyezték át, az állást azonban nem fogadta el. Matematikusi végzettségét felhasználva az osztárak biztosítók magyarországi kirendeltségénél

biztosítási matematikus lett, ezt a tevékenységet 1938-tól a Pikler-féle biztosítóirodánál folytatta, 1945-ben a Pénzügyminisztériumba került, mint a magánbiztosítók felügyelője. 1949-ben megszervezte az Állami Biztosítót, s 1951-től pályája visszakanyarodott az oktatás irányába, előbb az állami Műszaki Főiskolán, majd 1952-től nyugdíjazásáig a budapesti műszaki egyetemen tanszékvezető tanár lett.

A későbbiekben Bálint Elemérhez hasonlóan, Juvancz Ireneusz is a biztosítási matematikusi pályát választotta 1919 után. Juvancz 1915-ben hagyta el a VI. ker. főreált, s került a Trefort utcai gyakorlógimnáziumba. Itt vállalta el a Tanácsköztársaság idején az iskolavezetői posztot, tevékenykedett a népbiztosságnál, szervezte a Nevelőmunkások Országos Szövetségét. (Benedek, 1985)

A jogi és bölcsészdoktorátussal is rendelkező Böszörményi Sándor pályamódosítását szintén a Tanácsköztársaság alatt vállalt szereplése határozta meg. A többiektől eltérően, Böszörményi tagja volt a KMP-nek, a marxizmussal még az 1909. évi németországi (lipcsei, berlini) tanulmányai idején ismerkedett meg. Iskoláinkból 1918-ban a közigazgatási minisztériumba távozott, mint a propaganda ügyek referense. 1919-ben a közoktatásügyi népbiztosságában a felsőfokú oktatás reformjának előadója lett. Belépett a Vörös Hadseregbe, s a fronton harcolva aktív agitációs tevékenységet folytatott. A Tanácsköztársaság bukása után bűnvádi eljárás folyt ellene (a VKM 1919. nov. 22. 107.360/919/B/XI. sz. rendelete alapján), állásából felfüggesztették (az 1883. évi XXX. tc. 37. § értelmében), illetményét 1919. november végével megszüntették. A fehérterror ellen Romániába, Kolozsvárra menekült, ahol jogászdiplomáját felhasználva töltött be különböző tisztségeket. 1945 után – korai párttagságára hivatkozással – pályája néhány évig felfelé ívelt, majd a romániai belpolitikai változások következtében nyugdíjazták, s végül nagy szegénységben, kifejezett nyomorban élt 1966-ban bekövetkezett haláláig³⁴.

1919 májusában lett a XI. ker. református főgimnázium vezető tanára, majd iskolavezetője Schuber Mátyás, aki nem sokkal karácsony után a következő értesítést kapta: *„A fegyelmi bizottság a Tanár urnak a proletárdiktatúra alatti magatartására vonatkozólag megállapította, hogy Tanár úr vezető állást vállalt azért, hogy a szocializmust a tanárok közt terjessze, továbbá, hogy mint szakszervezeti végrehajtó bizottsági tag a terrortól, melyet politikai eszköznek tartott, sem riadt vissza a Tanácsköztársaság támogatása végett. Az igazgatónak és két tanúnak eskü alatt tett vallomásából pedig*

---

³⁴ Erről tanúskodnak Böszörményi magánlevelei, hivatalos beadványai (EREL, F 14. 12 így, 1 köt.)

kiderült, hogy a diktatúrának készséges szolgálja volt, amiért is a fegyelmi bizottság az ifjuság további nevelésére Önt alkalmasnak nem tartja. Minthogy önvédelmében a fegyelmi tanács elé hozott vádakát megcáfolni nem tudta, önt a III. fokú büntetésre, a hivatalvesztésre ítélem.

Kíváncsi vagyok, neje részére – ennek kérelmére – az 1883:XXX. t.c. 36.§-ban, illetőleg az 1912. LXXV. T.c. 7.§-ában megengedett összeget folyósítani fogom.

Bp. 1919. dec. 29.

Haller sk. (Fegyelmi bizottsági
jegyzőkönyv, 1919. XII. 29.)

Schuber Mátvás további sorsát nem ismerjük.

Átlépés a művészeti szférába

Közvetlenül a művészeti szféra irányába történő átlépésről négy esetben van tudomásunk:

53. táblázat. A művészeti szférában elhelyezkedő tanáraink

Művészeti szféra	Esetszámok
Ernst Múzeum	1
Nemzeti Színház	1
Országos Magyar Királyi Zeneakadémia	2
Összes	4

Lázár Béla 1912-ben, 43 évesen nyugdíjazását kérelmezte egészségügyi állapotára való tekintettel, s ezután lett az Ernst Múzeum igazgatója. Korábban több ízben kért és kapott hosszabb-rövidebb szabadságot az oktatási hatóságtól művészettörténeti tevékenységéhez: hol nemzetközi kongresszuson tartott előadást külföldön, hol kiállításokat szervezett (1909. München; 1911. Róma). VII-VIII. osztályos tanítványait gyakran vitte a Művészház kiállításaira, az önképzőkörben előadásokat tartott nekik, elsősorban a francia impresszionistákról.

Hevesi Sándor 1901-ben egy tanévet töltött az iskolában, helyettes tanárként, szakvizsgája letétele után. Szépirást, német és francia nyelvet tanított, majd a tanév befejeztével rendezője lett a Nemzeti Színháznak.

Moravcsik Géza, 1893-ban a székesfehérvári reáliskolából érkezett magyar-francia-német szakos tanárként. Tanári munkája mellett 1899-től a Zeneakadémia titkári teendőit is végezte.

1903-ban „egy év szabadságot kapott az országos zene-akadémián felhalmozódott titkári teendőinek ellátására” (Értesítő, 1903. 5. o.), melyet ugyan a következő tanévben is meghosszabbítottak, ám a két munkakört végül csak nem lehetett összeegyeztetni, s 1907-ben megvált az iskolától. Tanári minősítvénytáblázatában a következő szavakkal értékelték munkáját: „Minden tekintetben kifogástalan. Ajánlatik. Irodalmi működése számot tevő (Lenau, Don Juan, Wagner Lohengrinje)” (Tanári minősítvénytáblázat, 13. 1907).

Szerémi Gusztáv hegedűművész, okleveles zene- és énektanár egy rendkívüli tárgy, az ének tanítását végezte iskolánkban 1903 és 1907 között. Ezzel egy időben a Zeneakadémia hegedű és mélyhegedű tanára is volt, majd 1907-től kizárólag ennek a pályának szentelte munkását.

„Egyéb szféra” nevet viseli az a következő három munkahely, melyet az előző kategóriákba nem lehetett megjeleníteni:

54. táblázat. Az előzőekbe be nem sorolható munkahelyek

Egyéb szféra	Esetszámok
Francia Követség	1
Geszt, Tisza István családja	1
Pedagógus Szakszervezet	1

A fiatal író, François Gachot követségi tisztviselőként került Magyarországra, 1924 novemberében, mindössze 23 évesen került iskolánkba, a VKM megbízásából: a „*miniszter beosztotta Gachot Ferenc francia tanárt a VII-VIII. osztályok francia nyelvi tanárai mellé*” (Értesítő, 1925. 6. o.). Feladata volt emellett az iskolába beosztott francia szakos gyakorlat-tanárjelöltekkel irodalmi megbeszéléseket „*s a gyakorló tanárjelölteknek hetenként egyszer francia nyelvi társalgási órákat*” tartani (Értesítő, 1937. 11. o.). Az ő francia társalgási óráira járt a gyakorló évét iskolánkban töltő, akkor a Radnóczy nevet viselő Radnóti Miklós is. Gachot 1945 után a francia követségen dolgozott sajtóattaséként egészen 1949. évi, Magyarországról történő kiutasításáig.

Hittanáraink szolgálata

A hittanárok sorából 11 esetet tudunk nyomon követni reáliskolánkból történt közvetlen távozásuk után. Ők valamennyien egyházi szolgálatukat folytatták, más-más területen. A katolikus hittanárok többsége iskolánkba a közeli Regnum Marianumból érkezett, közülük 1903-ban Krywald Ottó az intézmény igazgatója lett. 1946-tól a Vatikán sajtószolgálatához csatlakozott Nyisztor Zoltán, Svájcban kórházlelkészi szolgálatot végzett Rejöd Tiborc 1929 és 1935 között. Emödi László plébánosként dolgozott tovább Budapesten, Fraknói Gyula Nagylócon, Bozóky Géza segédlelkészként Budán, a Várplébánián, Incze Gábor segédlelkészként Tahitótfaluban.

Az izraelita hittanárok közül ismert, hogy rabbiként folytatták hivatásukat, így pl. Schwarcz Benjámin, Farkas József a Pesti Izraelita Hitközségnél, Nébel Ábrahám pedig Fogarason. Gábor Andor a New-Yorki rabbiképzőben lett könyvtáros.

Van-e valami meghatározó azonosság vagy eltérés az iskolából továbblépők csoportjában? Először vallásfelekezet szempontjából próbálunk választ találni a kérdésre, összevetve a teljes prozopográfiai csoportunk felekezeti adatait az iskolából továbblépők felekezeti adataival.

55. táblázat. *A tanári kar vallásfelekezetek szerinti megoszlása*

Vallásfelekezetek	Teljes adatbázis esetszámai	Gyakorisági sorrend	Továbblépők esetszámai	Gyakorisági sorrend
Római katolikus	146	1.	96	1.
Izraelita	40	2.	23	2.
Református	38	3.	21	3.
Evangélikus	16	4.	11	4.
Görög katolikus	4	5.	2	5.
Unitárius	2	6.	1	6.

Táblázatunkból láthatjuk, hogy teljes prozopográfiai adatbázisunk (feltárt) felekezeti adatait. Ezek gyakorisági sorrendjét arányaiban tükrözik a továbblépők esetszámai, melyek azt mutatják, felekezeti szempont nem befolyásolta iskolánkból történt továbblépésüket. Nézzük meg a felekezeti megoszlást a továbblépők között a pályán maradók és a pályát elhagyók esetszámainál!

56. táblázat. *Felekezeti megoszlás összehasonlítása*

Vallásfelekezetek	Pályán maradók esetszámai	Gyakorisági sorrend	Pályaelhagyók esetszámai	Gyakorisági sorrend
Római katolikus	73	1.	23	1.
Izraelita	17	3.	6	2.
Református	18	2.	3	3.
Evangélikus	8	4.	3	3.
Görög katolikus	2	5.	0	4.
Unitárius	1	6.	0	5.

A római katolikus vallásúak mind a pályán maradók, mind a pályaelhagyók csoportjában továbbra is a legnagyobb esetszámot képviselik (73, illetve 23 esetszám).

Az izraelita és a református vallás képviselői között ugyan megfordult a korábbi sorrend a pályán maradók csoportjában (reformátusok 18 esetszámmal a *második* gyakorisági sorrendbe kerültek, az izraeliták 17 esetszámmal a *harmadik* helyre), ám mivel az eltérés mindössze egy esetszám, így mélyebb összefüggés levonásának nem látjuk értelmét.

A továbblépők áttekintése a tanári szak és a felekezet alapján

Vizsgáljuk meg, milyen kép rajzolódik ki, ha a továbblépők szakcsoportjait nézzük át a felekezetek alapján!

Kereszt táblánkban felekezeti szempontból vizsgáljuk tehát a továbblépőket *reál-, humán bölcsész és egyéb* szakcsoport alapján, pályán maradók/pályaelhagyók bontásban. Az *Egyéb* szakcsoportba soroltam mindazokat, akik az előző kettőbe nem kerültek be, tehát a tanítókat, a hittanárokat, rajztanárokat, az egészségtant tanító iskolaorvosokat stb...

57. táblázat. A vallásfelekezet szakcsoportonkénti megoszlása

Továbblépők szakcsoportonként		Vallásfelekezet							
		R. kat.	Ev.	Ref.	Izr.	G. kat.	Unit.	Adathiány	Összesen
Pályán maradt	Reál	25	4	5	2	2	1	6	45
	Humán bölcseész	37	4	8	7	0	0	13	69
	Egyéb	11	0	5	8	0	0	12	36
<i>Összes pályán maradó</i>		<i>73</i>	<i>8</i>	<i>18</i>	<i>17</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>31</i>	<i>150</i>
Pályaelhagyó	Reál	2	0	0	1	0	0	1	4
	Humán bölcseész	10	2	2	1	0	0	1	16
	Egyéb	11	1	1	4	0	0	1	18
<i>Összes pályaelhagyó</i>		<i>23</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>0</i>	<i>0</i>	<i>3</i>	<i>38</i>
Összesen		96	11	21	23	2	1	34	188

A tanári pályán maradókra az esetszámok nagysága alapján jellemző, hogy *humán bölcseészek és római katolikusok*. Hozzájuk viszonyítva, őket alacsony esetszámmal követik a reformátusok (nyolc esetszám), az izraeliták (hét esetszám) és az evangélikusok (négy esetszám).

A reálszakosok esetében is a római katolikus felekezetűeket találjuk többségben, a többi felekezet képviselői még a humán bölcseészeknél megfigyelt esetekhez képest is alacsonyabb esetszámmal jelennek meg, köztük találjuk a görög katolikus és az unitárius felekezetűeket (*két*, ill. *egy* esetszám).

Az izraelita vallásúak az *Egyéb* szakcsoportban találhatók a többihez képest magasabb esetszámban, ennek magyarázata, hogy e kategóriába kerültek be a hittanárok.

Megjegyzés: mint már korábban is említettem, a vallásfelekezethez tartozás jelölésénél az illető személyek által megadott, a forrásokban fellelhető adatokat fogadtam el, figyelmen kívül hagyva az időszakunkban ezzel kapcsolatosan meg-megjelenő, ezeken változtatni kívánó törvényi rendelkezéseket!

Az általunk tárgyalt korszak egészében (1891–1949) az iskolai piacon nagyobb mozgásterük mutatkozott a humán bölcsésztanároknak, mint a reálszakosoknak. A középiskolai óraszámokban korszakunk bármely időszakában a humán tárgyak dominánsak a tantárgyak sorában, s ez értelemszerűen magával hozza a humán szakos tanárok alkalmazása iránti igény túlsúlyát. Bár az egyetemi képzésben a 20. századtól kezdődően megnő a természettudományos képzésben részesülők aránya a korábbiakhoz képest, ez nem az iskolák megnövekedett igényére utal, hanem arra, hogy az (elsősorban) ipari termelésben, illetve az azzal kapcsolatos tudományos kutatásokban erősödik az ilyen végzettséggel rendelkezők iránti igény (lásd *Karády*, 2007). Ez utóbbi tendencia iskolánk reáltanáraira nem jellemző, hiszen mint a 19. táblázatból is láthatjuk, mindössze négy reálvégzettségű tanár hagyta el a pályát, szemben a 16 humán bölcsésszel és a 18 *Egyéb* kategóriába sorolható esettel.

Felekezeti szempontból a pályaelhagyók között dominánsak a római katolikusok (23 eset, mely megfelel a forrásadatokból kimutatható arányuknak), az izraeliták mindössze hat, az evangélikusok és a reformátusok egyaránt három-három esettel képviseltetnek.

Az első világháború végén a magyar lakosság – a megszállt, s később Trianon által elcsatolt területekről történő – hatalmas tömegű beáramlása (elsősorban Budapestre) iskolánkban is éreztette hatását, ezek a tanárok Losonc (*Barta Mór*), Kolozsvár (*Bálint Sándor*, *Dékány István*), Petrozsény (*Borsos Szabó Imre*), Versec (*Csabai István*, *Neukomm Gyula*), Kassa (*Cser Imre*, *Milinkovich Frigyes*, *Sándor Vence*), Nagyszeben (*Ember István*), Munkács (*Fáj Árpád*), Zsolna (*Hébelt Sándor*) és Beregszász (*Nyers Károly*) középiskoláiból menekültek, s kaptak „ideiglenes” vagy „rendes” tanári kinevezést a VI. ker. reáliskolába.

A VKM által ide irányított tanárok számára lakásokat alakítottak ki az épületben, de tudunk olyan tanárról is, aki évekig vagonlakó volt a közeli Nyugati pályaudvar mellékvágányán. Később, az első és második bécsi döntés után közülük kerültek ki azok, akik visszamentek a visszacsatolt területekre, volt iskolájukba, ám a háborús körülmények alakulása következtében hamarosan újra a Bulyovszky utcai iskolában találkozunk velük.

2.6. Az adattárak, mint források a VI. ker. reáliskola tanárai pályaképének prozopográfiai vizsgálatában

A VI. ker. reáliskola tanáiról készített prozopográfiai adatbázisom *állandói* kategóriái között az egyik a tanároknak a különböző adattárakban való megjelenése. Adattárak alatt azokat a dokumentumokat értem, melyek csak és kizárólag valamilyen *tény, adat* közlésével járulnak hozzá a témában szereplő tanárpopuláció tevékenységi körének megismeréséhez. Így tehát a különböző feldolgozások, monográfiák stb. *értékelésként* megjeleníthető anyagát nem veszem számításba annál az oknál fogva sem, mivel így a kutatás könnyen parttalaná válhatna. Vizsgálatom itt arra terjed ki, hogy az adott populáció reprezentációja milyen adattárakban és milyen számban jelenik meg és mennyiben segíti a pályaképek alakulásának vizsgálatát.

Egy adott társadalmi csoport – jelen esetben a VI. kerületi reáliskola 1891 és 1949 közötti tanárpopulációja – társadalmi hasznosságának, a szellemi életben megjeleníthető értékének vizsgálatában elengedhetetlenül fontos szerepet játszik a különböző adattárakban történő jelenléte, vagy jelen nem léte, hiánya. Vagyis: egyrészt melyek azok az értékek, amelyeket a kortársak, ill. az utókor fontosnak tartott tevékenységükből olyannyira, hogy egy-egy lexikon szócikként az illető személyt megnevezzék, munkásságát számba vegyék. Másrészt, az adattárakba történő bekerülésük okát vizsgálva, azt szeretnénk feltárni, hogy ennek milyen szerepet tulajdoníthatunk, milyen következtetést lehet mindebből levonni.

Kutatásom szempontjából fontosnak tartom annak rögzítését, hogy a lexikonokban való megjelenés egyben az adott populációnak az értelmiségi elitbe, sőt fogalmazhatunk úgy: a csúcslétszámúba való tartozását is jelenti.

A megvizsgált adattárak

Ide soroljuk a lexikonokat, enciklopédiákat, névtárakat, névjegyzékeket, akadémiai tagajánlásokat, doktori szigorlati jegyzőkönyveket, bizonyos interneten hozzáférhető adatbázisokat, dokumentumokat.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért ezeket megpróbáltam rendszerezni, csoportosítani, úgymint *biográfiai, helytörténeti, pedagógiai, egyházi, politikai indíttatásból összeállított listák, hivatali, genealógiai, irodalmi, általános, művészeti, adattárak, internetes adatbázisok.*

Az adattárak közül a közölt adatok megbízhatósága értelmében legjelentősebbnek a Szinnyei József (Szinnyeion), valamint a Gulyás Pál (1939-1944/1990-2002) által készített forrásmunkát tarthatjuk, ezek – eltérően a többi dokumentumtól – válogatás nélkül igyekeztek minden magyarországi „íróról” a lehető legtöbb és legpontosabb adatot közölni. *„Czélom: – jegyzi meg Szinnyei – az egész hazai irodalmat életrajzokban úgy összefoglalni, hogy annak minden ága lehetőleg teljesen legyen abban képviselve. Miként a hadviselésnél nem egyedül a hadvezérek nyerik meg a csatát, úgy az irodalomban is minden közmunkás figyelmet érdemel a kutató részéről.”* (Szinnyei, 1891, VI-VII. o.)

Szinnyei az „író” fogalmát tehát rendkívül tágan értelmezte, mindenkit ide sorolt, aki valahol (hírlap, könyvkiadás, stb.), valamilyen publikációval jelentkezett. Munkája mind a mai napig nélkülözhetetlen és a legmegbízhatóbb forrásnak tartott biográfiai gyűjtemény, mely a legátfogóbb képet rögzíti az adott korról.

Az 58. táblázatban bemutatásra kerül, hogy Szinnyei gyűjteményében hány életrajz szerepel, s ezek közül hány tartozik az általunk vizsgált populációhoz.

58. táblázat. *A VI. kerületi reáliskola tanárainak előfordulása Szinnyeinél*

Az összes életrajz száma Szinnyei munkájában	29.553 személy
Köztük a VI. kerületi reáliskola tanárai	63 személy

Szinnyei művét – hasonló alapossággal és körültekintéssel – Gulyás Pál folytatta. Témám szempontjából a továbbiakban fontosnak tartom a kettejüknel fellelhető egyezések, ill. eltérések áttekintését, ezt tükrözi a következő, az 59. táblázat.

59. táblázat. *A VI. kerületi reáliskola tanárainak előfordulása*

Szinnyei és Gulyás biográfiai gyűjteményében

Adattárak	Személyek
Szinnyeinél összes tanárunk	63
Gulyásnál összes tanárunk	155
Szinnyeinél, Gulyásnál közösen előfordulnak	49
Csak Gulyásnál fordul elő	106
Csak Szinnyeinél fordul elő	14
<i>A két adattárban összesen</i>	<i>169</i>

Az eltérést elsősorban a gyűjtés időbeni különbözősége indokolja: Szinnyei munkája első ízben 1891-ben jelent meg, Gulyás Pál viszont, mint a fennmaradt ún. adréma levelei is bizonyítják, haláláig, 1963-ig dolgozott ezen a témán. Gulyás nem ismételte meg a Szinnyeinél leírtakat, csak abban az esetben jelenítette meg az ott szereplőket, ha valami kiegészítést, új adatot talált róluk vagy munkásságukról.

A továbbiakban azt vizsgálom, van-e olyan személy, aki a fenti kiadványokban nem szerepelt, de más adattárban igen.

60. táblázat. *A VI. kerületi reáliskola tanárainak előfordulása, ill.*

előfordulásának hiánya a vizsgálatba bevont adattárakban

A reáliskola összes tanára (1891-1949 között)	311 fő
<i>ebből</i>	
Szinnyeinél, Gulyásnál szerepel	169
Egyetlen adattárban sem szerepel	89
Csak más adattárban szerepel (Sz., G. nem)	53
<i>Az összes átvizsgált adattárban szereplő</i>	<i>222</i>

A tanári karból 53 olyan személyt találhatunk, aki Szinnyeinél, Gulyásnál nem szerepel, de más adattárakban megtalálható. Összességében megállapítható, hogy a vizsgálatban szereplő 311 fős tanárpopulációból 222 fő szerepel valamilyen adattárban, vagyis az iskola fennállása

alatt itt tanító tanárok nagy többsége, 71,4 %-a a tanításon kívül végzett valami olyan más olyan tevékenységet is, amelyet az adattárakban érdemesnek találtak megörökíteni.

Adatforrásainkat az előfordulás gyakorisága szerint csoportosítva – most már Szinnyei és Gulyás nélkül – a 10 fölötti említést (szócikk, ill. adat) figyelembe véve, a következőket láthatjuk:

58 szócikk: Magyar Életrajzi Lexikon (MÉL, 1990)³⁵

50 adat: bölcsészdoktori szigorlati jegyzőkönyvek (BSzJon,)

27 szócikk: Új Magyar Irodalmi Lexikon (1994)

26 szócikk: Magyar Nagylexikon (1997-2006)

24 szócikk/~írása: Révai Nagy Lexikona (1911-1935)

5 adat: Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (1867–1944)

22 szócikk: Keresztény magyar közéleti almanach (1940)

21 adat: Palatinus, szabadkőműves páholyok tagjainak névsora (1939)

20 szócikk/~írása: Pallas Nagy Lexikona (*Pallason*1893–1904)

20 adat: az Eötvös Collegium egykori hallgatói (*ECon*1895–1950)

17 adat: Magyar zsidó lexikon (1929)

14 szócikk: Magyar Paedagógiai Lexikon (1934)

13 adat: Századunk névváltoztatásai (1895)

11 szócikk: Ki kicsoda (1936); Veszprém megyei életrajzi lexikon (*VÉLon*1998).

A fentiekből kitűnik, hogy nemcsak a kortárs, de a napjainkban szerkesztett adattárakban is (biográfiai, irodalmi és általános lexikon) jelentős számban található tanárainkról szócikk. Azon most nem érdemes elmélkedni, hogy ezek mennyiben merítettek a korábbi nagy lexikonok anyagából, számunkra lényeges az, hogy az utókor is jelentős számban megőrzésre érdemesnek találta e tanárpopuláció tevékenységét.

Nem lehet elsiklani a fölött ugyanakkor, hogy a két nagy „kortárs” lexikon, a Pallas és a Révai is húsznál több szócikket (20, ill. 24) szentel a VI. kerületi reáliskola tanárainak, illetve, hogy ezekbe a kiadványokba tanáraink közül többen szócikket is írtak. Tisztában vagyunk e két nagy lexikon sajátosságaival, vagyis azzal, hogy a Révai testvérek a későbbiekben

---

³⁵ A legújabb életrajzi lexikont, az Új Magyar Életrajzi Lexikont nem került be a kutatásba, mivel a sorozat köteteinek kiadása még nem zárult le vizsgálódásunk idején.

átvették a Pallas teljes szellemi vagyonát, de újabb és újabb kiadásaikban, ill. rendszeresen megjelenő kiegészítéseikben, pótköteteikben az egyes szócikkeket rendszeresen bővítették. Esetünkben ez annyit jelent, hogy érdemes volt ezeket a kiadványokat is átnézni, mert a legújabb információk, nem ismételve az előzőket, ha csak egy „megjegyzés” erejéig is, de bekerültek, pl. az időközben bekövetkezett halálozás időpontja, újabb munkáik megjelenése, kitüntetések stb. Így témánk szempontjából forrásértékkel bírnak.

Nem emeltük be a fenti felsorolásba, bár forrásértékük miatt fontosnak tartjuk Magyarország tiszti cím és névtárát, valamint a Budapesti cím és névjegyzéket, mivel ide – alkalmazásuk függvényeként – valamennyi tanárunk bekerülhetett, ám az így kimutatható összesített adatszám torzító jellegű lenne.

A minisztertanácsi jegyzőkönyvek a kinevezéseket, kitüntetéseket rögzítik, vagyis ezt a dokumentum típust, mint előrelépésük, pályamobilitásuk megjelenítőjét tarthatjuk fontos forrásnak.

Az adattárak egy sajátos formáját jelentik a különböző egyesületi jegyzőkönyvek. Ilyenek például a Budapesti Önkéntes Mentőegyesület esetenaplói, ennek egy 1944. november 20-án történt bejegyzéséből értesülhetünk a következő szomorú esetről: Rados Ignác 86 éves nyugalmazott gimnáziumi igazgató XII. ker. Kuruclesi út 12. sz. alatti lakásán *„állítólag öngyilkossági szándékából forgópisztollyal j. halántékán lőtte magát. Halva találjuk.”* (BÖME, 1944. nov. 11-20. 2. esetszám)

Más esetekben a halálozás időpontjához hiteles forrást nyújtanak az Országos Széchényi Könyvtár (*jelenleg*) Mikrofilm részlegében található gyászjelentések gyűjteménye, valamint a temetői adatbázisok, melyeket a Budapest Főváros Levéltára munkatársai készítettek, s megjelentek a Budapesti Negyed c. periodikában (Tóth, 1999; Tóth és Zsigmond, 2003).

A munkahely változását, a tanári szak megjelölését, bizonyos kiadásokban a születési helyet, időpontot, előfordul, hogy a vallást is jelölik a különböző kiadású, ún. tanári zsebkönyvek (Vajda, 1900; Kalmár, 1907, 1910; Barthos és Csetri, 1922-1942; Jámor, 1934-1942).

Szólni kell az interneten megjelenő forrásokról is. Örömmel üdvözölhetjük, hogy digitalizált világunkban egyre növekvő számban kerülnek fel a világhálóra – megkönnyítve ezzel a

kutatást, a hozzáférést – adatbázisok (pl. Petőfi Irodalmi Múzeum), teljes szöveggel lexikonok, adattárak, címtárak, bibliográfiák (pl. a Magyar Elektronikus Könyvtár az OSZK keretében), sőt a levéltárak is egyre több teljes szövegű hozzáférést biztosító dokumentumot digitalizálnak (MOL és BFL, egyházi levéltárak). Nagy városi könyvtáraink – tudományos igénnyel – vállalkoztak/vállalkoznak helytörténeti biográfiai kiadványok összeállítására és az interneten történő szabad hozzáférhetőségük biztosítására. A helytörténeti kiadványok jelentőségét – más értékük mellett – abban látom, hogy sok olyan személy emlékét meg tudják őrizni, fel tudják tártani, akik az ún. nagylexikonokba napjainkban már nem kerülhetnének be – nem értékvesztettségük, hanem a kiadványok szoros terjedelmi (anyagi) okai miatt.

Sajnálatos ugyanakkor, hogy az adatok pontatlansága, az elírások, a korrektúra hiánya mutatkozik meg a nagyszámú iskolai honlapok, valamint az általam felkeresett települési honlapok esetében. Az iskolai honlapok pedig kiváló forrásai lehetnének akár egy országos iskolatörténeti prozopográfia összeállításának is, ám jelenlegi formájukban erre alkalmatlanok. Ugyanakkor egy-egy tanári életpálya feltárására, a tanári munkahely-változások nyomon követésére, a kutatás irányának kijelölésére – megfelelő forráskritikával – ezek a források is lehetőséget nyújthatnak.

Kutatás közben merült fel izgalmasnak tűnő, új szempontként a középiskolai tanárok és a szabadkőműves páholyok kapcsolata, viszonya. A megjelölt forrás populációnkból 21 főről szolgáltatnak adatot. Sajnálatos, hogy ezek elemzésére, az esetleges összefüggések bemutatására e dolgozat keretei között már nem kerülhetett sor.

Az adattárakba történő bekerülés áttekintése

Felsorolt adattárainkban megfigyelhetjük, hogy a szócikkek közé felvett, s témánk szempontjából fontosnak tartott személyek gyakran valamilyen „egyéb”, s nem elsősorban középiskolai tanári tevékenységükért kerültek be, s ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a foglalkozásuknál jelzik a „tanár” kitétel is. Ez a tény egyben ismételten utal arra, hogy tanáraink szakterületükön vagy egyéb téren olyan *minőséget* alkottak, mely érdemesnek találtatott a megőrkítésre.

1. A tudományos eredmények alapján történő megjelenítés

Az egyetem elvégzésekor, mint láttuk, a bölcsészdoktorátus megszerzése arra utalt, hogy a végzős hallgatónak tudományos ambíciói vannak. Hogy ezeket az ambíciókat tanárpopulációjukból számosan meg is valósították, erre utalnak a következők. A doktorátussal rendelkezők létszámába ugyanakkor bevontuk a jogi, és az orvosi doktorátussal rendelkezőket is annak ellenére, hogy bár náluk ez a végzettség függvénye volt, de közöttük is megtaláljuk a magyar felsőoktatás, a magyar tudományos élet kiemelkedő képviselőit.

Tantestületünkben összesen 136 fő rendelkezett doktorátussal, közülük 29-en egyetemeken tanítottak s 17 azoknak a száma, akik a Magyar Tudományos Akadémia tagjai lettek.

Az MTA tagjai: Badics Ferenc, Dékány István, Halász Előd, Halász Ignác, Haraszi Gyula, Jakab Ödön, Jantsky Béla, Laziczius Gyula, Láng Nándor, Mágocsy-Dietz Sándor, Mauritz Béla, Pintér Jenő, Schmidt Henrik, Schmidt József, Szemere Sámuel, Zimányi Károly és Zolnai Gyula.

Akadémiai tagjaink – két fő kivételével egyetemeinken is tanítottak. Mint Kalapis Zoltán kutatásaiból tudjuk (ÉK, 2002-2003), Badicsnak felajánlották az egyetemi katedrát, de nem azt, amelyikre ő pályázott s ezután Badics sértődötten végleg háttal fordított e pályának. Másik tanárunk, Jakab Ödön, az igen népszerű, „népies” stílusban sokat publikáló költő, egyéni ambícióját kielégítve (lásd *Németh László*, 1977), a Petőfi és a Kisfaludy Társaságba történt felvétele után 1924 májusában nyerte el az akadémiai levelező tagsági tiszteletet.

Az akadémikusok mellett – őket nem számítva – egyetemen tanítottak még a bölcsészdoktorok közül (vagy tanársegédként, vagy magántanárként, vagy nyilvános rendes tanárként): Bálint Elemér, Bernalák Kálmán, Bitskei József, Borbély Andor, Csillag Vilmos, Csuday Jenő, Faragó Tibor, Loczka Alajos, Pekár Károly, Perényi József, Travnik Jenő. Az egészségtant tanító orvosok közül Heim Pál és Tóth Zsigmond, a hittanárak közül pedig Lacza István és Földes-Papp Károly.

A különböző főiskolák tanári karában ott láthatjuk Faludi Bélát (Angolkisasszonyok budapesti tanárképző főiskolája), Gál Jánost (a szegedi egyetemhez rendelt polgári iskolai tanárképző), Moravcsik Gézárt és Szerémi Gusztávot (Zeneakadémia). Bárczi Gusztáv a

Gyógypedagógiai Főiskola igazgatója volt, Rejöd Tiborc pedig a Hittudományi Főiskolán egyházművészetet tanított.

A felsőoktatásban működők pályafutása változatos: volt, aki az egyetem elvégzése után maradt ott tanársegédként, majd „lekerült” középiskolába (Perényi József, Bitskei József). Volt, aki reáliskolai tanári működése mellett magántanárként tanított az egyetemen (Csuday Jenő, Pekár Károly), vagy korrepetitorként tevékenykedett délutánonként a műegyetemen (Bálint Elemér ábrázoló geometria, Oberle Károly Rados Gusztáv mellett matematikából). A sok pályadíjat elnyert, történelem-földrajz szakos tanárként végzett (*Statisztikai lap*, 1910-1911), nagyhatalmú Pintér Jenő irodalomtörténész, középiskolai tanárból lett budapesti tankerületi főigazgató például a magyar közoktatás „*nagyrabecsülése jeléül*” kapott a szegedi egyetemtől címzetes egyetemi tanári címet.

Mások – s ők voltak többségben – reáliskolai pályájukat cserélték fel a későbbiekben az egyetemi katedráért (Bernolák Kálmán, Csillag Vilmos, Halász Ignác, Haraszi Gyula, Láng Nándor, Mágocsy-Dietz Sándor, Mauritz Béla, Schmidt József, Schmidt Henrik, Szemere Sámuel, Zimányi Károly).

Találkozunk olyanokkal is, akik egyetemi oktatói állásukból kikerülve váltak reáliskolai tanárrá, majd egy idő után visszatérhettek korábbi pozíciójukba (Halász Előd, Borbély Andor). Halász Előd a budapesti egyetem elvégzése, 1943 után a német filológiai intézet díjtalan gyakornoka lett, majd középiskolai tanárként dolgozott, 1945-ben iskolánkban is. Innen került a szegedi egyetemre, s lett a későbbiekben tanszékvezető egyetemi tanár.

Borbély Andor a kolozsvári az egyetem természettudományi szakán kezdte tanulmányait, de a történelem közbeszólt, s ő 1914 őszétől 1918 decemberéig katonai szolgálatot teljesített. Az egyetemmel együtt ő is Szegedre költözött, majd Budapestre ment, s hogy megélhetését biztosítsa, a Népies Irodalmi Társaságnál vállalt titkári állást. Közben folytatta földtani kutatásait, 1923-ban adta be doktori értekezését Pálháza környékének geológiai viszonyai címmel Szegeden, Szentpétery Zsigmondnál. 1922 és 1928 között Kogutowicz Károly tanársegédeként a szegedi egyetemisták Bocskai internátusában gondnoki állást vállalt, ez után évekig középiskolai tanár volt. Borbély Andor 1931-ben elnyerte a bécsi Collegium Hungaricum többéves ösztöndíját, s térképészet-történeti tanulmányokat folytatott. Ekkor készítette el Nagy Júlia közreműködésével jelentős művét, Magyarország 1. katonai

felmérését II. József korában címmel. Ám hiába jöttek sorra tudományos eredményei, csak 1945 után kerülhetett az MTA Földrajztudományi Kutató Csoportjába.

Reáliskola tanárainak pályaképére a következő minta Dékány Istváné, aki 1922-ben tartotta székfoglaló előadását az Magyar Tudományos Akadémián, tanított a budapesti egyetemen (történetfilozófia), de VI. kerületi reáliskolai katedráját csak később, 1924-ben hagyhatta el. De kiemelhetjük Pekár Károly esetét is azok közül a tanáraink közül, akik jelentős tudományos munkát végeztek középiskolai tanári munkájukkal párhuzamosan. Pekár 1898-ban írt munkáját (Positiv Aesthetika) az akadémia Marczibányi-díjjal jutalmazta. Ez volt az első díj, melyet hazánkban magyar filozófiai munkának adtak.

2. Szakmai jellegű hivatalokban végzett tevékenységük alapján történő megjelenítés

A felsőoktatói, akadémiai pozíciót betöltő tanáraink mellett van egy réteg, amely tudományos munkáját szakmai hivatalokban végezte, elkerülve a tanári pályáról. Közülük kiemelhető Bakó Gábor, Kossányi Béla és Mező Ferenc.

Bakó Gábor a millenáris évében érkezett iskolánkba, Mágócsy-Dietz helyettesítésére, majd került az Állami Rovartani Állomásra (a későbbi Növényvédelmi Kutató Intézetbe), entomológus szakemberként. Az intézet igazgatójaként ment nyugdíjba 1939-ben.

A Felvidékről származó Kossányi Béla hosszabb bécsi és krakkói tanulmányok után szerzett bölcsészdoktori és történelem-földrajz szakos tanári végzettsége mellé – egy levéltári kezelői tanfolyam elvégzésével – levéltárnoki oklevelet. Annak ellenére, hogy a Köznevelésiügyi Népbiztosság osztotta be az Országos Levéltárba, 1919 augusztusa után, egy éves középiskolai tanárként eltöltött időszak után visszatérhetett ide, a VKM a Tanácsköztársaság történeti adatainak gyűjtésére szervezett Országos Bizottsághoz irányította szolgálattételre. Az igazgatói jellemzés szerint *„Igen szorgalmas, buzgó, kíváló képzettségű fiatal tanár. Jól tanít és fegyelmez. Politikailag és erkölcsileg kifogástalan.”* (Igazgatói jelentés, 1920.) Kossányi 1949-ig az Országos Levéltár főigazgatójának állandó helyettese volt.

Mező Ferenc sporttörténészként ismert, 1928-ban az olimpiai játékok történetéről írt dolgozatával Amszterdamban szellemi olimpiát nyert. Latin-görög szakos tanár, gimnáziumi

igazgató, 1945–1953 között a Köznevelési Minisztérium tanácsosa, főosztályvezetőként feladata volt a sportügyek intézése.

A szakmai tevékenység másik alcsoportját alkotják azok, akik középiskolai tanári munkájukat nyugdíjazásukig végezve, cikkeiket, tanulmányaikat rendszeresen publikálva jelen voltak a hazai pedagógiai „közéletben”.

A Pallas szócikke alapján pedagógusnak és tanügyi írónak jelölik a lexikonok³⁶ Kemény Ferencet, kinek e mellett tudományos ambíciói is voltak. 1901. január 14-én az MTA II. osztályának ülésén olvasta fel „Világakadémia” című értekezését, mely a pacifista mozgalom jelentős alkotásának mondható. Cikkeit, hozzászólásait, a külföldi pedagógiai eredményeket, eseményeket megjelenítő fordításait, híradásait rendszeresen közölte többek között a Magyar Pedagógia c. folyóirat. Kemény maga is lexikonszerkesztő. Itt emelném ki, hogy az általa szerkesztett 1934-es kiadású Magyar Pedagógiai Lexikonban – saját személye mellett – a VI. ker. reáliskolából 13 volt kollegáját tartotta említésre méltónak a hazai pedagógusok közül.

Tanítóink közül – szakmai tevékenységük alapján – többeket ebbe a csoportba sorolhatunk. A 20. század elején, a futball hazai elterjedését, szabályainak megismertetését szolgáló munkája révén Szaffka Manót (*Szaffka*, 1902), ki a Magyar Országos Tornatanítók Egyletének titkáráként, a Tornaügy c. lap társszerkesztőjeként írásaival is segítette a tornatanítók képzését. A szertornázásról írt munkájában rajzos formában, ún. *tornakártyákkal* mutatta be a szertorna egyes fázisait(*Szaffka*, 1894).

Sokoldalú tevékenységéért került megőrzésre Moussong Géza tornatanító neve. A tanító úr 1885-ben kapott tanítói oklevelet az I. kerületi Paedagogiumban, majd egy évvel később a tornatanári tanfolyam elvégzése után okleveles középiskolai tornatanító lett. Iskolánkban 1898 és 1901 között tanított, ezután lett az Aréna-úti új elemi fiúiskola igazgatója. Több egyesületben vezető tisztséget töltött be, például a Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetségének – melynek megszervezése az ő nevéhez fűződik – elnöke, majd díszelnöke, a Budapesti Tanítótestület elnöke, a Fővárosi Tejhivatal megszervezője, 15 éven át vezetője. Tagja volt a főváros Köznevelési Bizottságának, ő a „népies iskolakönyvtár”

---

³⁶ Kivételt jelentenek ez alól természetesen a sporttal kapcsolatos kiadványok, ott elsősorban Kemény sportszervezői, az újkori olimpia létrehozásával kapcsolatos tevékenységét emelik ki.

megalapítója. Megszervezője a Magyar Tanítók Turista Egyesületének, az egyesület lapjának, a Turista Közlönynek elindítója 1894-től és éveken át szerkesztője, a Turisták Lapja munkatársa. Cikkeiben, önálló kiadványaiban az iskolai turizmust népszerűsítette. 1909-től főszerkesztője a Magyar Népiszkolának, belső munkatársa a Paedagogiai Encyklopediának. Nevéhez fűződik annak kivívása, hogy a magyar tanítók 50%-os vasúti utazási kedvezményt kapjanak.

Tanáraink az adattárakban:

Biográfiai adattárak

Magyar írók élete és munkái (Szinyei, 1891-1914)

Badics Ferenc, Czögler Alajos, Csuday Jenő, Feichtinger Győző, Friedlieber Ignác, Gerecze Péter, Gonda Zsigmond, Halász Gyula, Halász Ignác, Haraszi Gyula, Hornyik József, Horti Henrik, Jakab Ödön, Kelen Ferenc, Kemény Ferenc, Klimó Mihály, Kontor Elek, Krécsy Béla, Láng Nándor, Lázár Béla, Matskássy József, Mauritz Rezső, Mágocsy-Dietz Sándor, Miklós Ferenc, Moravcsik Géza, Morvay Győző, Moussong Géza, Pápai Károly, Pekár Károly, Perényi József, Péch Aladár, Pintér Jenő, Pruzsinszky János, Rados Ignác, Raj Ferenc, Roboz Andor, Sebők Sámuel, Schmiedt Ferenc, Schmidt Henrik, Schmidt József, Schön Dávid, Schuber Mátyás, Schuschny Henrik, Szabó Dezső, Szabó Ernő, Szaflka Manó, Szántó Soma, Szemere Sámuel, Szigetvári Iván, Szilágyi Sándor, Szirtes Ignác, Travnik Jenő, Turchányi Tihamér, Vály Ernő, Verő Leó, Weisz Miksa, Weisz Sámuel, Wirth Gyula, Zelliger Vilmos, Zimányi Károly, Zolnai Gyula, Zsámboki Gyula.

Magyar írók élete és munkái (Gulyás, 1939-1944/1990-2002)

Arday Pál, Ágotha Imre, Badics Ferenc, Bakó Gábor, Balázs Béla, Balda Béla, Balog Mór, Bartha Mór, Bálint Elemér, Bárczi Gusztáv, Bátor Pál, Bernolák Kálmán, Bitskei József, Bodor József, Borbély Andor, Borbély Gyula, Boreczky Elemér, Bozók Gyula, Böszörményi Sándor, Brenndörfer János, Breznik János, Buchmann Károly, Czögler Alajos, Csabai István, Csengő Nándor, Csillag Vilmos, Csorba Ernő, Csuday Jenő, Dapsy Vilmos László, Darás Gábor, Dékány István, Dékán Géza, Dénes Tibor, id. Dörre Tivadar, Ellenbogen Ignác, Ember István, Engelsmann Izidor, Ercsei László, Erődi Ernő, Erődi Ödön, Éber János, Faik Henrik, Faludi Béla, Faragó Tibor, Farkas Ignác, Farkas József, Fazekas Lajos, Feichtinger Győző, Fejér József, Fényes Mór, Földes-Papp Károly, Frenkel Bernát, Friedlieber Ignác,

François Gachot, Gábor Andor, Gelencsér Károly, Gerecze Péter, Glattfelder Gyula, Gonda Zsigmond, Guttmann Simon, Gyönyör Béla, Habina János, Haid Ferenc, Hajdú János, Halász Ignác, Halmi Miklós, Haraszi Gyula, Hardy Zsigmond, Havas Manó, Heim Pál, Herczeg Antal, Hevesi Sándor, Horányi Károly, Hornyik József, Horti Henrik, Horváth Dezső, Incze Gábor, Isöz de Château d' Oeux Emil, Izsák Ferenc, Jakab Ödön, Juvancz Ireneusz, Kara Ferenc, Kemény Ferenc, Kékesy János, Klenka János, Klimó Mihály, Knirsch Jenő, Kontor Elek, Koppány István, Kosári István, Kottász József, Kőmives Dávid, Krécsy Béla, Krywald Ottó, Lacza István, Laziczius Gyula, Láng Nándor, Lázár Béla, Loczka Alajos, Madocsai Pál, Makay Miklós, Makoldy Sándor, Matskássy József, Mauritz Béla, Mauritz Rezső, Mágocsy-Dietz Sándor, Mező Ferenc, Mészáros Ignác, Michnay Gyula, Migály Béla, Miklós Ferenc, Mildner Gyula, Moravcsik Géza, Morvay Győző, Moussong Géza, Muzsnay László, Nagy Géza, Neidenbach Emil, Neukomm Gyula, Nébel Ábrahám, Németh Béla, Nyers Károly, Nyisztor Zoltán, Obori Károly, Oberle Károly, Orbók Aladár, Pápai Károly, Perényi József, Petrován Oszkár, Pintér Jenő, Rados Ignác, Rejöd Tibor, Sándor Vence, Schmiedt Ferenc, Schmidt Henrik, Schmidt József, Szabó Dezső, Szabó Ernő, Szaffka Manó, Szántó Soma, Szemere Sámuel, Szigetvári Iván, Szilágyi Sándor, Szirtes Ignác, Tóth Zsigmond, Travnik Jenő, Turchányi Tihamér, Vály Ernő, Verő Leó, Wirth Gyula, Zelliger Vilmos, Zimányi Károly, Zolnai Gyula, Zsámboki Gyula.

Magyar Életrajzi Lexikon (MÉL, 1969.)

Badics Ferenc, Bakó Gábor, Balázs Béla, Bálint Elemér, Bárczi Gusztáv, Bodon Pál, Borbély Andor, Czögler Alajos, Csuday Jenő, Dékány István, Dénes Tibor, id. Dörre Tivadar, Elek Oszkár, Emődi László, François Gachot, Gerecze Péter, Glattfelder Gyula, Hajdú János, Halász Ignác, Haraszi Gyula, Heim Pál, Incze Gábor, Jakab Ödön, Jankovich Ferenc, Kemény Ferenc, Kossányi Béla, Laziczius Gyula, Láng Nándor, Lázár Béla, Loczka Alajos, Makay Miklós, Mauritz Béla, Mágocsy-Dietz Sándor, Mező Ferenc, Miklós Ferenc, Moravcsik Géza, Morvay Győző, Muzsnai László, Nyisztor Zoltán, Pápai Károly, Pártay István, Pekár Károly, Perényi József, Pintér Jenő, Rados Ignác, Sebők Sámuel, Schmidt Henrik, Schmidt József, Szabó Dezső, Szemere Sámuel, Szerémi Gusztáv, Szigetvári Iván, Tóth Zsigmond, Turchányi Tihamér, Weisz Miksa, Zimányi Károly, Zolnai Gyula.

Ki kicsoda? Kortársak lexikona (1936)

Dékány István, Glattfelder Gyula, Hevesi Sándor, Lázár Béla, Makoldy Sándor, Mauritz Béla, Mező Ferenc, Pintér Jenő, Szabó Dezső, Zimányi Károly, Zolnai Gyula

The international who's who? (1935)

Mauritz Béla

Die geistige Ungarn. Biographisches Lexikon (1918)

Badics Ferenc, Bodor József, Czógler Alajos, Gerecze Péter, Jakab Ödön, Pintér Jenő

Magyar Orvoséletrajzi Lexikon (2004)

Bárczi Gusztáv, Heim Pál, Schuschny Henrik, Tóth Zsigmond

Helytörténeti

Életrajzi Kalauz (ÉK, 2002-2003)

Badics Ferenc, Gerecze Péter, Haraszi Gyula, Kemény Ferenc, Morvay Győző

Híres selmecbányai tanárok (2003)

Breznyik János (családjához), Mágocsy-Dietz Sándor, Péch Aladár (családjához)

A beregszászi magyar gimnázium története (1990)

Arday Pál, Jantsky Béla, Kosári István, Nyers Károly

Veszprém megyei életrajzi lexikon (VÉLon, 1998)

Badics Ferenc, id. Dörre Tivadar, Elek Oszkár, Halász Ignác, Halász Gyula, Hirschler Ignác, Incze Gábor, Jankovich Ferenc, Mauritz Béla, Pápai Károly, Szabó Ernő

Szentendrei arcképcsarnok (2006)

Lieber Béla (apjáról), Koppány István (családjához)

Makó története 1920-1944-ig (2004)

Fáy Lóránt

Kecskeméti írók (1901)

Hornik József

Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve (1933–1937):

Schwarcz Benjámin

Pedagógiai

Magyar Paedagógiai Lexikon (MPL, 1933-1934)

Badics Ferenc, Czögler Alajos, Dékány István, Ember István, Kemény Ferenc, Láng Nándor, Loczka Alajos, Mező Ferenc, Morvay Győző, Pekár Károly, Péch Aladár, Pintér Jenő, Schuschny Henrik, Szemere Sámuel

Pedagógiai Lexikon (1976)

Dékány István, Ember István, Hajdú János, Kemény Ferenc, Szemere Sámuel

Pedagógiai Lexikon (1997)

Badics Ferenc, Dékány István, Ember István, Hajdú János, Kemény Ferenc, Loczka Alajos, Pintér Jenő, Szemere Sámuel

A külföldi magyar intézetek működése (1931; 1932; 1933; 1934; 1940)

Bitskei József, Borbély Andor, Gelencsér Károly, Hardy Zsigmond, Loczka Alajos

Nyugállományú hazai pedagógusok almanachja (1936)

Miklós Ferenc, Moussong Géza, Rados Ignác, Sebők Sámuel, Telek József, ifj. Ujházy László, Waldbauer József

Az Eötvös Collegium egykori hallgatói (1895-1950)

Balázs Béla, Balogh Miklós, Boreczky Elemér, Cser Imre, Gelencsér Károly, Gelléri Emil, Hahn Gellért, Jankovich Ferenc, Juvancz Ireneusz, Kossányi Béla, Ladányi Emil, Makoldy Sándor, Mauritz Béla, Oberle Károly, Schmidt Henrik, Szabados Gyula, Szabady Ervin, Szabó Dezső, Szendi János, Szilágyi Sándor

Doktori szigorlati jegyzőkönyvek (BSzJon)

Bálint Elemér, Böszörményi Sándor, Csabai István, Csengő Nándor, Darás Gábor, Dékány Géza, Dékány István, Ember István, Engelsmann Izidor, Gál János, Hahn Gellért, Halász Előd, Halmi Miklós, Haraszti Gyula, Hardy Zsigmond, Hevesi Sándor, Horányi Károly, Kara Ferenc, Kelen Ferenc, Kempelen Attila, Klenka János, Kossányi Béla, Kottász József, Laziczus Gyula, Láng Nándor, Lázár Béla, Loczka Alajos, Makoldy Sándor, Mauritz Béla, Mágocsy-Dietz Sándor, Mező Ferenc, Mészáros Ignác, Miklós Ferenc, Morvay Győző, Neidenbach Emil, Pápai Károly, Perényi József, Petrován Oszkár, Pintér Jenő, Schmidt

Henrik, Schmidt József, Sebők Sámuel, Soós Sándor, Szigetvári Iván, Szvoboda Béla, Tompa Béla, Travnik Jenő, Turchányi Tivadar, Zachár Emil, Zimányi Károly

Egyházi tematikájú adattárak

Katolikus Lexikon (1931)

Badics Ferenc, Kontor Elek

Magyar Katolikus Lexikon (1993–2009)

Bárczi Gusztáv, Emődi László, Glattfelder Gyula, Kontor Elek, Krywald Ottó, Lacza István, Nyisztor Zoltán, Rejöd Tiborc

Egyházi írók csarnoka (1893)

Zelliger Vilmos

Unitárius kislexikon (1999)

Borbély Andor

Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon (1977)

Makay Miklós, Muzsnai László, Papp Gusztáv, Segesváry Lajos

Magyar zsidó lexikon (ZsidLex, 1929)

Ellenbogen Ignác, Engelsmann Izidor, Farkas József, Fényes Mór, Frenkel Bernát, Friedlieber Ignác, Gábor Andor, Gonda Zsigmond, Havas Manó, Hirschler Ignác, Horváth Dezső, Nébel Ábrahám, Schmelzer Izsák, Schön Dávid, Schwarcz Benjámin, Weisz Miksa, Weisz Sámuel

Politikai szempontú adattárak

Keresztény magyar közéleti almanach (KMKA, 1940)

Bodor József, Buchmann Károly, Csabai István, Cser Imre, Dékány István, Dénes Tibor, Falk György Zsigmond, Gerecze Péter, Glattfelder Gyula, Hajdú János, Koppány István, Lieber Béla, Láng Nándor, Mauritz Béla, Nyisztor Zoltán, Petrován Oszkár, Pintér Jenő, Pitroff Pál, Ponrácz Alajos, Rejöd Tiborc, Szerémi Gusztáv, Travnik Jenő.

A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó páholyok tagjainak névsora (1921; 1939)

Balog Mór, Barta Mór, Bálint Sándor, Bodon Pál, Décsi György, Dénes Lajos, Gerecze Péter, Halász Gyula, Halász Ignác, Kelen Ferenc, Matskássy József, Moussong Géza, Radó Simon, Roboz Andor, Schmidt Ferenc, Schmiedt József, Schuber Mátyás, Szabó Ernő, Szigetvári Iván, Szirtes Ignác, Verő Leó.

Magyar frontharcos mozgalom (1938)

Bátor Pál, Dénesfay-Dinich Győző.

Hivatali szempontú adattárak

Századunk névváltoztatásai (1895)

Balog Mór, Erődi Ernő, Erődi Ödön, Halász Ignác, Hevesi Sándor, Morvay Győző, Pápai Károly, Perényi József, Roboz Andor Ármin, Szigetvári Iván, Szirtes Ignác, Zolnai Gyula, Váli Ernő.

Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (MtJön, 1867-1944)

Benkő Gáspár, Dénesfay-Dinich Győző, Falk György Zsigmond, Glattfelder Gyula, Jakab Ödön, Kemény Ferenc, Kossányi Béla, Lázár Béla, Loczka Alajos, Matskássy József, Mauritz Rezső, Mágocsy-Dietz Sándor, Mildner Gyula, Moravcsik Géza, Nyers Károly, Péch Adalár, Pekár Károly, Pongrácz Alajos, Rados Ignác, Solt Gyula, Szabó Dezső, Szemere Sámuel, Szikla Gábor, Ujházy László ifj., Zimányi Károly.

Genealógiai adattárak

A magyar királyi belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937 (1938)

Badics Ferenc, Bernolák Kálmán, Borbély Gyula, Dapsay Vilmos László, Feichtinger Győző.

Udvarhely vármegye nemesi családai (1900)

Ágotha Imre.

Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családai (1906)

Ágotha Imre.

Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal (Nagy Iván, 1862)

Badics Ferenc, Csuday Jenő.

Magyar nemes családok (Kempelen, 1915)

Ágotha Imre, Csuday Jenő, Feichtinger Győző.

Irodalmi adattárak

Magyar irodalmi lexikon (Ványi, 1926)

Badics Ferenc, Gerecze Péter, Jakab Ödön, Németh Béla.

Magyar Irodalmi Lexikon (Benedek, 1927)

Badics Ferenc, Bartha Mór, Bálint Elemér, Jakab Ödön.

Magyar Irodalomtörténet (Pintér, 1930-1934.; 1940)

Halász Ignác, Haraszti Gyula, Jakab Ödön, Láng Nándor, Lázár Béla, Miklós Ferenc, Morvay Győző, Pitroff Pál.

Hungária irodalmi lexikon (1947)

François Gachot, Jakab Ödön.

Új Magyar Irodalmi Lexikon (1994)

Badics Ferenc, Balázs Béla, Csuday Jenő, Dékány István, Dénes Lajos, Elek Oszkár, François Gachot, Halász Előd, Halász Ignác, Haraszti Gyula, Hevesi Sándor, Jakab Ödön, Lazicius Gyula, Láng Nándor, Lázár Béla, Miklós Ferenc, Moravcsik Géza, Morvay Győző, Pápai Károly, Pekár Károly, Pintér Jenő, Pitroff Pál, Roboz Andor, Schmiedt József, Szabó Dezső, Szemere Sámuel, Szigetvári Iván.

Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia (*Borbándi, 1992*)

Dénes Tibor, Földes-Papp Károly

Általános tematikájú adattárak

Pallas nagy lexikona (Pallason, 1893-1904)

Badics Ferenc, Czögler Alajos, Gerecze Péter, Halász Ignác, Haraszti Gyula, Jakab Ödön, Kemény Ferenc, Lázár Béla, Mauritz Béla, Mágocsy-Dietz Sándor, Pápai Károly, Pekár Károly, Rados Ignác, Rajner Ferenc, Schmidt Ferenc, Schuschny Henrik, Szigetvári Iván, Vargay István, Zelliger Vilmos, Zolnai Gyula.

Révai nagy lexikona (Révaion, 1911-1935)

Badics Ferenc, Balázs Béla, Czögler Alajos, François Gachot, Gerecze Péter, Jakab Ödön, Mauritz Béla, Mágocsy-Dietz Sándor, Mező Ferenc, Moravcsik Géza, Németh Béla, Pápai Károly, Pekár Károly, Pintér Jenő, Rados Ignác, Roboz Andor, Sebők Sámuel, Schmidt Henrik, Schmiedt József, Szabó Dezső, Szemere Sámuel, Szigetvári Iván, Turchányi Tivadar, Zolnai Gyula.

A magyar társadalom lexikona (1930)

Bernolák Kálmán, Csuday Jenő, Glattfelder Gyula, Pintér Jenő.

Magyar Nagylexikon (1997-2006)

Badics Ferenc, Bakó Gábor, Balázs Béla, Dékány István, Dénes Tibor, François Gachot, Gerecze Péter, Halász Előd, Halász Ignác, Hevesi Sándor, Jantsky Béla, Kemény Ferenc, Laziczius Gyula, Láng Nándor, Lázár Béla, Mauritz Béla, Mágocsy-Dietz Sándor, Mező Ferenc, Pekár Károly, Pintér Jenő, Rados Ignác, Schmidt Henrik, Schmiedt József, Szabó Dezső, Szemere Sámuel, Zimányi Károly.

Művészeti tematikájú adattárak

Művészeti Lexikon (Zádor Anna és Genthon István, 1975)

Ágotha Imre, Dörre Tivadar, Láng Nándor, Lázár Béla.

Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona (1997)

Dörre Tivadar, id.

Művészeti lexikon (Éber László és Gombosi György, 1935)

Ágotha Imre.

A magyar muzsika könyve (1936)

Bodon Pál, Németh Béla, Szerémi Gusztáv, Szvoboda Béla.

3. Tanárportrék

A Tanárportrék c. fejezetben az iskola tanári karából két olyan tanár életpályáját és munkásságát kívántam bemutatni, kiket az utókor – véleményem szerint – méltatlanul elfeledett, holott munkásságukkal – a maguk módján, saját korukban – elősegítették tudományterületük fejlődését.

3.1. Pápai Károly (1861-1893)

1888 márciusában Munkácsi Bernát vezetésével magyar kutatók kis csoportja utazott az Ural hegységbe, hogy nyelvrokonaink életét, szokásait, nyelvük sajátosságait tanulmányozzák. A kutatók között ott volt Pápai Károly is.

Pápai Károly, kit eredetileg Lip Károly néven anyakönyveztek³⁷, 1861. december 20-án született Pápán, polgári családban. Korán árva lett, szülei, testvérei tüdőbajban haltak meg. Elemi iskoláit szülővárosában végezte, majd Pestre került, egy nagynénje vette magához, az Andrássy út 9. sz. alatti házban laktak. Innen járt a kegyesrendiek főgimnáziumába, ahol 1880 őszén érettségizett. A budapesti egyetemre iratkozott be, három szemesztert hallgatott a jogi karon, járt a bölcsészkar természetrajzi, földrajzi, filozófiai, irodalmi, esztétikai, nyelvészeti, és Török Aurél akkoriban kezdődő antropológiai előadásaira. Török Aurélt 1881-ben nevezték ki a pesti egyetem frissen létesített Embertani Tanszékének élére. Töröknek az első évfolyamon mindössze két tanítványa volt, az egyik Thirring Gusztáv, a Statisztikai Hivatal későbbi igazgatója, a másik Pápai Károly (ELTE, ETszon.) Török Aurél orvosi tanulmányai során szerzett ismereteit az antropológia, mint ekkor új tudományos szakterület magyarországi megismertetésére, meggyökereztetésére fordította. Nevéhez fűződik többek között III. Béla királyunk (feltételezett) koponyájának vizsgálata.

Magyarországon az 1880-as évek végétől rendkívüli módon megnőtt az érdeklődés a népi építészet iránt. Pápai, ki az egyetemen néprajzi ismereteket is szerezhette a földrajzi előadásokon (Andrásfalvy, 2002), a nyolcvanas években gyűjtőúton járt a palócoknál, az Ipolyság-Karancs-hegység-Bélapátfalva térségében a népi építészet emlékeit kutatva. Építészet iránti érdeklődésének eredetét nem ismerjük – írja tanulmányában reáliskolánk egy

---

³⁷ Névváltoztatása 5136-81. sz. a. bejegyzéssel, lásd *Századunk névváltoztatásai* (1895)

későbbi diákja, Gilyén Nándor (*Gilyén*, 1994). A Néprajzi Társasághoz került könyvtára nem tartalmaz ilyen témájú műveket, egyetlen német nyelvű építészeti tanulmány kivételével, mely a szerb parasztházak jellegzetességéről szól. Gilyén feltételezi, hogy Pápai németországi tanulmányai során ismerkedhetett meg az ekkor jelentős eredményeket felmutató német paraszti házak kutatásának eredményeivel, s ezek hatására is fordulhatott e téma felé.

Pápai néprajzi kutatásai eredményeinek összegzésekor úgy vélte, hogy a népi építészet jelentősége túlmutat önmagán: *„A háznak, nemcsak mint emberi lakásnak, hanem mint a gazdasági élet középpontjának fejlődéséből, különböző alakulásaiból nem csekély eredményeket vár a tudomány. Ez eredmények nem csak közvetlen magának, az egyes népi és az egész emberi lakásnak fejlődését vannak hivatva megmagyarázni, hanem közvetve világot vethetnek a művelődés több más kérdésére, így pl. egyes népcsoportok települési viszonyaira, e település határait és esetleg az eredeti telepések nemzetiségére is.”* (Pápai, 1893; *Gilyén*, 1994. 282. o.)

Pápai kutatásai során – több kortársától eltérően - nem a magyarság eredetével kapcsolatos hipotézisek felállítása s azok igazolása vezérelte, hanem a tények tisztelése. Ennek köszönhetően munkáiban a leíró jelleg dominál, a megfigyelt tárgyak, jelenségek precíz, részletező rögzítése.

Földrajzi tárgyú, a *Csepel-sziget és lakói* című munkájában (Pápai, 1890) megbízható, tudatos megfigyeléseinek tömören megfogalmazott, a sziget népi építészetének is jó leírását adja. Ez utóbbi munkája elnyerte a Földrajzi Társaság pályadíját.

Pápai szülői örökségét külföldi tanulmányaira fordította, hazai egyetemi tanulmányai után egy évet tanult a lipcsei, majd a berlini, a párizsi és a londoni egyetemeken. 1885-ben doktorált Budapesten cum laude fokozattal, szigorlatának fő tárgya a filozófia, melléktárgyai az esztétika és az antropológia voltak. Értekezésének címe: *A tudat fogalma*. Tanárai szakjai a földrajz és természetrajz.

Egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg Munkácsi Bernáttal, kit az Magyar Tudományos Akadémia 1887-ben megbízott az oroszországi ugorok körében folytatott nyelvi kutatással. Munkácsi *„...útjára készülvén, társat keresett vállalkozásához, a ki az utazás terheit megossza vele és a kutatásban is tevőlegesen részt tud venni. Választása, ismervé tanulmányaim irányát, reám esett. Az 1887-ik év december havában szólított fel, hogy hozzá csatlakozzam. Habozás nélkül a legnagyobb örömmel jelenttem ki készségemet a csatlakozásra: még az egyetemen ápolt terveink megvalósulását látva benne.”* (Pápai, 1888. 118. o.)

Az utazásra a Tudományos Akadémia a Reguly-alapból 300 forintot juttatott Pápainak, majd később, az út vége felé ezt 150 forinttal kiegészítették. A Földrajzi Társaság 100 forintot adott, a VKM Pápai ösztöndíját előre kifizette, ez 120 forintot tett ki. Nagybátyja, Hinriksz Károly, hercegi uradalmi intéző 400 forintos rokoni kölcsönrel támogatta. Az így összegyűlt mintegy 1100 forint elegendő volt az utazás előkészítéséhez, megkezdéséhez. Indulás előtt értesült arról, hogy a közoktatásügyi minisztériumhoz benyújtott kérelmét elfogadták, ennek értelmében a minisztérium megbízta néprajzi tárgyak gyűjtésével, erre 600, majd 300 forintot, a tárgyak hazaszállítására 250 forintot folyósítottak.

1888. március 13-án Budapestről indultak Szentpétervárra, hogy az orosz kormány engedélyét megszerezzék a kutatáshoz. Innen Moszkván, Kazánon, Jekatyerinburgon, Tobolszkon és Tomszkon át értek el az Ural hegység északkeleti részébe, a legközelebbi vogul településhez. Míg Munkácsi a falu vezetőjének³⁸ segítségével nyelvészeti tanulmányait végezte, addig Pápai megkezdte néprajzi gyűjtését: *„Egész nap a falu lakói között forogtam, felkeresve őket különböző foglalkozásukban; időnként egyiket-másikat felbéreltem magam mellé a szükséges magyarázatok megadására. Megkezdtem az antropológiai méréseket, néprajzi tárgyak gyűjtését, modellek készítését és a fényképezést.”* (Pápai, 1888. 120. o.) Antropológiai méréseihez tanára, Török Aurél által szerkesztett koponyamérőt, a craniometert használt a fej formájának, az arc és a homlok egymáshoz viszonyított arányainak megállapításához. Vizsgálta a bőrszínt, a szem alakját, a szívrávélyhártya színét, a haj tömegét, formáját, színét, az orr és a fül nagyságát, azoknak a koponyához mért arányát. Nem minden esetben volt veszélytelen ez a fajta kutatás, a lakosok attól tartottak, hogy katonai sorozás céljából vesznek róluk mintát, s ez ellenérzést váltott ki belőlük, egy ízben komoly fenyegetést is jelentett részükről.

Megfigyelte a vogulok körében jelentkező leggyakoribb betegségeket is, feljegyzéseket és fényképfelvételeket készített ruházatukról, öltözködésükről, hajviseletükről. Lejegyezte rokonsági viszonyait, családi, közösségi életük mindennapjait. Rögzítette meséiket, mondáikat.

Egy hónappal később Pápai elbúcsúzott Munkácsitól s csatlakozott egy orosz geológusokból álló expedícióhoz, kik elvezették az Ural hegység egy félreeső településére, ahol külvilágtól elzártnak, vogulok laktak. Az út viszontagságos volt, hegyi folyókón lélekvesztőkön, a mocsarakon lóháton keltek át, az út nagy részét gyalogosan tették meg. Egy hónapon át

---

³⁸ Pápai *kenéznek* nevezi a falu vezetőjét.

tanulmányozta itt a vogulok nyári életmódját, követte vándorlásukat. Júliusban délebbre ment, ahol eloroszosodott vogul népcsoportot talált, kik zömében halászattal, kisebb részben állattenyésztéssel, helyenként földműveléssel foglalkoztak.

Innen továbbmenve, az Ob folyásának irányát követve szamojédokkal találkozott, s lehetősége nyílt körükben népköltészeti gyűjtésre. Osztályokat az Ob egyik nagyobb baloldali mellékfolyójánál talált, a befagyott folyón szánon utazva látogatta távolabb élő csoportjaikat. További útja a terület legészakibb részén élő vogulokhoz vezetett, hogy tanulmányozza azok téli életmódját is. Rövid időre találkozott Munkácsival, majd továbbment az északi sarkkörön fekvő Obdorszkba, itt eltöltött egy hónapot a helyi zürjén és szamojéd népek szokásainak tanulmányozásával. A tél folyamán Pápai mintegy 6 ezer versztányi³⁹ utat tett meg.

Az expedíció tagjai 1889 nyár közepén, Észak-Európán át, Stockholmon, Koppenhágán, Berlinen keresztül érkeztek haza. Pápai egymaga mintegy 500 darabból álló gazdag tárgyi gyűjteményt hozott, melyet 200 fényképfelvétel egészít ki. A gyűjtemény, Pápai gyorsírásban rögzített feljegyzéseivel együtt jelenleg a Néprajzi Múzeum raktárában található, feldolgozatlanul.

Hazaérkezése után Pápai a Magyar Nemzeti Múzeumban kapott napidíjas gyakornoki állást, a Reguly hagyaték feldolgozásán dolgozott. Mivel ez a jövedelem megélhetését nem biztosította, 1890 őszén, iskolánk fiókintézetként történt megnyitásakor óradíjas tanárként alkalmazták heti 10 órában. Az első és második osztályban természetrajzt és földrajzt tanított. A következő tanévben az óraszám a heti 9 lett, kinevezték a természetrajzi szertár őrévé, de státusza nem változott az iskola önállósodásával sem.

Helyettes tanári kinevezése 1893. július 12-i keltezésű. A tanévet még megkezdte, majd október 10-én rosszul lett, s gyógykezelésre háromhavi szabadságot kért. Anyagi helyzetére való tekintettel a Budapesti Hírlap ingyenes vasúti jegyet biztosított számára, s november 3-án gyógykúrára, Görtz-be utazott. A várost az osztrák Nizzának is szokás nevezni, az Isonzó folyó bal partján fekszik, gesztenyeerdők övezték, enyhe éghajlata miatt kedvelt téli üdülőhely volt (lásd *Dolinay*, 1889).

---

³⁹ 1 verszta = 1,068 km

Mivel elutazása óta aggódó kollégái semmi hírt nem hallottak Pápai felől, november végén Raj igazgatóhelyettes egy levelezőlapot küldött neki. Válasz a szállásadótól érkezett, melyben tudatta, hogy Pápai nem sokkal megérkezése után gyomor tuberkulózisban meghalt, már el is temették közköstségen a helyi temetőben, de a sírhelyet a város csupán 10 évre tudja biztosítani. A hír hallatára Mauritz igazgató levelet fogalmazott a VKM-nek: *„Néhány dr. Pápai Károly helyettes tanár Görzben oly sírban nyugszik, mely 10 esztendő múlva ismét használatba vétetik. Kíváncsinos volna, hogy az idegen földön nyugvónak állandó sírhely biztosíttassék. Minthogy pedig a boldogultnak senkije sincs ki ügyeivel foglalatoskodnék, a tanári testület megbízásából azon alázatos kérelemmel fordulok a magyar Ministeriumhoz, kegyeskédnék azt az összeget – 72 frtot – a korán elhunyt törekvő tanár emlékének szentelni és kezeimhez kiutaltványozni, hogy ő e rövid ideig biztosított sírból exhumálhassék és állandó sírba helyeztessék, mely fölé az elhunytnak jóbarátai és e tanári testület [...] késznek nyilatkozott nem csak arra, hogy küldöttség élén a tanári testület és ifjuság kórszoruit a boldogult sírjára elhelyezze, hanem arra is, hogy gondoskodni fog az exhumálásról és áthelyezésről. Ilyeténképen megszereznök a boldogultnak az örök nyugalomát. Minthogy az exhumálás sokáig nem késlekedhetik, esedezem Nagyságodnak és a magym. Ministériumnak kegyeskédjenek ez alázatos kéresemet illetőleg mihamarabb határozni.”* (BFL, VIII. 41. a 3. 481. feljegyzés)

Az ügy további folytatásáról ugyan írásos forrásunk nincs, ám a minisztérium válasza pozitív lehetett, hiszen az iskola 1895. évi Értesítőjében közreadott fényképen látható Pápai Károly elkészült görz-i síremléke.

Pápai Károly munkái:

Pápai Károly: A tudat fogalma. Bölcséleti értekezés. Budapest, 1885.

Pápai Károly: Levél a vogulok földéről, Torech-pául a Lazva mellett. *Nemzet*, 1888. 283.

Pápai Károly: Előleges jelentése Nyugat-Szibériába tett utazásáról. *Földrajzi Közlemények*, 1888. XVI. 619-624.

Pápai Károly: Jelentése Szibériai útjáról. *Földrajzi közlemények*, 1889. XVII. 421-426.

Pápai Károly: Észak-Szibériáról. *Földrajzi Közlemények*, 1889. XVII.. 561-579.

Pápai Károly (1890): A vogulok és osztyákoknál. Pápai Károly jelentése anthropológiai és néprajzi tanulmányútjáról. *Etnographia*, 3. 117-130.

Pápai Károly: Előleges jelentés a palócokhoz tett néprajzi kirándulásomról. *Földrajzi Közlemények*, 1890. XVIII.. 393-395.

Pápai Károly: A Csepel-sziget és lakói. *Földrajzi Közlemények*, 1890. XVIII.. 209-248.

- Pápai Károly: *Magyar középiskola*. Különnyomat a Földrajzi Közleményekből. 1890. Budapest.
- Pápai Károly: *Párta-felköszöntés*. Egy kéziratot vőfélykönyvből, Lapujtón, Nógrád megyében. *Etnographia*, 1891. II. 33.
- Pápai Károly: A Karancs és a karancsalji palóczok. *Földrajzi Közlemények*, 1891. XIX.. 217-248.
- Pápai Károly: Ajnácskő és környéke. I. Az ajnácskői fürdő és Várhegy. *Turisták Lapja*, 1891. 6-7. 163- 168.
- Pápai Károly: Ajnácskő és környéke. II. A Pogányvár. *Turisták Lapja*, 1891. 8. 205-210.
- Pápai Károly: A vogul házasság. In Simonyi Zsigmond (1891, szerk.): Hunfalvy-Album. Budapest, 133-150.
- Pápai Károly: A karancsalji palóczok, lakodalmi szokásaik. *Győri Közlöny*, 1892.
- Pápai Károly: Egy orosz falu és számüzöttei. *Élet*, 1892.
- Pápai Károly: A palócz faház. *Etnographia*, 1893. IV. 1–31.
- Pápai Károly: A palócz faház, *Építészeti Szemle*, 1893. II.. 113-118.
- Pápai Károly: A palócz faház és a magyar ház kifejlődése. *Építészeti Szemle*, 1893. II.. 13-17.
- Pápai Károly: Eine Heldensage der Süd-Ostjaken. *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*, 1893.
- Pápai Károly: Der Typus des Ugrier. *Ethnologische Mittheilungen aus Ungarn*, 1894. III.. 257-276.
- Pápai Károly: *Az ugor típus*. In: A budapesti VI. kerületi állami főreáliskola Értesítője, 1893-1894. Budapest, 189418-35.
- Pápai Károly: *Déli osztják szójegyzék*. Munkácsi Bernát (összeáll.) Ugor Füzetek 12. Budapest, 1896.

3.2. Kemény Ferenc (1860-1944)

„*Nemo propheta acceptus est in patria sua.*”

„*A múlt század nyolcvanas éveiben egy fiatal magyar tanár cikkeit kezdték Németország leg súlyosabb szavú lapjai közölni. A cikkek a magyar nevelésügy akkori helyzetéről számoltak be, részletesen és tárgyilagosan – és külföldön, belföldön egyaránt nagy feltűnést keltettek. Odakinn azért, mert magyar ügyekről a világsajtóban azidőtájt legfelfjebb csak Bécsen át érkezett, néhány soros tudósítások számoltak be, idebenn pedig azért, mert érthetetlennek tartották, hogy egy vidéki reáliskola tanára az esti tarokkpartik helyett idegen nyelven tudományos működést fejtessen ki*” (Kemény, 1945). Az ekkor a húszas éveiben járó fiatal tanár az a Kemény Ferenc, kiről négyévente, az olimpia évében néhány soros megemlékezés jelenik meg a sajtóban. Az már csak szakmai berkekben ismert, hogy ő volt a szerkesztője az első korszerű, máig használható minőséget felmutató hazai pedagógiai lexikonnak (MPL, 1933-1934).

A „rejtőzködő” Kemény Ferenc – mondhatnánk, hiszen kevés olyan alakja van a magyar múltnak, kinek életét annak ellenére, hogy felszólalásaival, több százat kitevő cikkeivel mintegy hatvan éven keresztül jelen volt a hazai és a nemzetközi pedagógiai közéletben, annyi homály övezné. Mennyi a mítosz és mennyi a realitás azokban az írásokban, melyek róla megjelentek? A nemrég előkerült dokumentumok bizonyosan segítenek a pontosításban, segítenek életrajzi adatainak helyreigazításában.

Kemény Ferenc *Kohn Ferenc Albert*⁴⁰ néven született 1860. július 17-én, a Torontál vármegyei Nagybecskerekben.⁴¹ Amint azt Kemény házassági anyakönyvi kivonata igazolja, édesanyja Schäffer Laura, apja Ignác, kereskedő volt. Valószínűleg innen, a „kereskedő”

⁴⁰ Kutatásom során bukkantak elő olyan dokumentumok, melyek – a szakirodalomban eddig elterjedt megnevezéssel ellentétben – Kemény eredeti családnevére rávilágítanak. (lásd *Kir. József Műegyetem végzős hallgatói*, 1893.) Második keresztnévét (Albert) házassági anyakönyvi kivonatában találtuk.

⁴¹ Ma Szerbia, Zrenjanin.

szónak német fordításából származhat a félreértés, a különböző sporttörténeti cikkekben, tanulmányokban megjelenő Kauffmann családnév.

Kalapis Zoltán kutatásaiból úgy tudjuk, az édesapa Begaszentgyörgyről (ma: Žitište) származó kőművesmester, ki fia születésekor már tehetős építőipari vállalkozó volt.

A Szinyei által készített életrajz szerint Kemény Ferenc középiskoláit Budapesten, a három felső osztályt pedig a Pfleiderer-féle internatusban, Korntalban, Stuttgart mellett végezte. Nem tudjuk, hogyan került Korntalba (valószínűleg szülei korai halála után), de azt igen, hogy a Pfleiderer-féle internatus egy, a pietista hagyományokra épülő Testvéri Gyülekezet elnevezésű protestáns csoport tartotta fenn. A pietisták letelepedését a városban még 1819-ben I. Vilmos württembergi király tette lehetővé. A fiúnevelő intézetet, melyet Johann Gottlieb Pfleiderer (lásd *Kirchenlexikon, on*) vezetett, elsősorban olyan gyermekek részére hozták létre, kiknek szülei sokat voltak távol Németországtól, illetve olyan fiúk érkeztek ide külföldről, akik anyanyelvi szinten kívánták elsajátítani a német nyelvet (s feltehetően a családtól nem állt távol az iskola szellemisége, a protestáns hit és erkölcs). Minden esetre – bár nem tudjuk, milyen hatást gyakorolt rá az iskolai, de – Kemény valamikor 1883. és 1901. között⁴² – a római katolikus hitre tért át, s munkáiban is többször hitet tett új vallása mellett.

A korntali iskola befejezése után visszatért Budapestre, s két évvel később érettségit tett. Beiratkozott a József műegyetemre, ahol matematika-fizika szakon tanult. Közben az 1881–1882. tanévben későbbi VI. ker. reáliskolai kollegájával, Badics Ferencsel, az 1882–1883. tanévben pedig Krécsey Bélával együtt tanárjelölt volt rendkívüli tagként a tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumában. Az első évben csak hospitált, a másodikban Lutter János vezetőtanár mellett fizikát tanított VII. osztályban, V. osztályban pedig geometriát. Ez utóbbi tanévben egy angol nyelvű, Anglia történelmi kastélyairól szóló ajándékkönyvvel járult hozzá a gimnázium könyvtárának gyarapításához.

A gyakorló évek letöltése után 1883-ban sikeres vizsgát tett a budapesti tanárvizsgáló bizottság előtt, s megszerezte első tanári oklevelét, matematikából és fizikából.

1884-ben Párizsba utazott, ahol a Collège de France és a Sorbonne joghallgatója volt. Ekkor ismerkedett és kötött barátságot a nála három évvel fiatalabb Pierre de Coubertin báróval. A

---

⁴² A tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumának értesítőjében a gyakorló tanárjelöltek névsorában Kemény neve mellett mind az 1881–1882., mind az azt követező 1882–1883. tanévben az „m. h.”, azaz „*mózes hív vallású*” megjelölés szerepel. 1901-ben kelt házassági anyakönyvi kivonatában viszont a *Vallás* rovatban már az „r. k.” (római katolikus) megnevezést találjuk.

francia oktatással és neveléssel elégedetlen Coubertin pedagógiai reformokat forgatott a fejében és szívesen beszélgetett erről magyar barátjával. Sok szó esett közöttük az antik világ négyévente megrendezett játékeinak felújításáról, amelynek megvalósításáról most már együtt álmodoztak. Egyik sétájuk alkalmával Kemény Ferenc azt javasolta – amint azt Coubertin levele igazolja –, hogy az első újkori olimpiai játékokat Görögországban kellene megrendezni. „Abban az időben sokat vitakoztunk az akkor még teljesen ismeretlen testnevelésről, mialatt szabad óráinkban egymás mellett végigvelocipédézünk a Bois de Boulogne platánjai alatt. Arról álmodoztunk, hogy miképpen lehetne visszahozni a hellén szellemet.” – a kép, mely élénk rajzolódik, tagadhatatlanul romantikus. De Kemény Ferenc szavait idéztem, aki egyetlen (fennmaradt) nyilatkozatában így beszélt az újkori olimpia gondolatának megszületéséről (Magyar Világ, 1936. aug. 9.).

Kétéves franciaországi tanulmányok után visszaérkezett Magyarországra és 1885-ben bevonult katonának. Az 5. cs. és kir. tábori tüzérezrednél szolgált a pesti Neugebäude-ban, ezredese az olasz és porosz háborúban kitűnt Lobkowitz herceg volt. A hadnagyi rang elérése után Keményt a kőszegi katonai alreáliskolába osztották be. Itt matematikát, magyart, szépirást tanított s tisztánárként – lovastiszt létére⁴³ – gyalogosképzést oktatott 1887-ig.

Ebben az időszakban több katonai témájú írása, tanulmánya jelent meg a Ludovika Akadémia Közlönyében, többek között a francia katonai nevelőintézetekről, a készülő magyar-német katonai műszótárról.

⁴³ Erről Kemény Ferenc a Magyar Világ c. (kétségtelenül bulvár)lapban, a vele készített riportban vallott.

Katonai karrierje azonban hamarosan félbeszakadt, s az 1887–1888. tanévet Brassóban, az ottani reáliskolában⁴⁴ kezdte meg helyettes tanárként. A tanítás mellett 1888-ban újabb diplomát szerzett a budapesti egyetemen francia és német nyelvből és irodalomból. Ekkor nevezték ki rendes tanárnak, s az iskolában 1890-ig tanított.

1890–1891-ben feltehetően újabb katonai szolgálatot teljesített, a levéltári forrásokból (*Fölmentési javaslatok*, 1891) értesülhetünk arról, hogy a marosvásárhelyi honvéd huszárezrednél szolgált, főhadnagyi rangban szerelt le 1891. május 1-vel.

Ekkor 1891. augusztus 6-i dátummal, gr. Csáky Albin 34.318.sz.a rendeletével kinevezte az egri állami alreáliskola helyettes igazgatójának. Az 1891–1892. tanévben igazgatóhelyettesként heti hét órában számtant tanított a második osztályban. Az 1892–1893. tanévben heti nyolc órában német és francia nyelvet tanított a harmadik osztályban (franciát heti öt, németet heti három órában). 1893. március 2-től rendes igazgató lett. Kinevezett igazgatóként heti nyolc órában francia nyelvet tanított a negyedik osztályban, mennyiségtant az 1. B-ben.

Kemény Ferenc ekkor már a sport, a testnevelés ügyének „megszállottja”. Nem tudjuk, hogyan, miképpen került kapcsolatba ezzel, de azt már láttuk, hogy Párizsban ő is modern sportot üzött, *velocipédelt*.

Az első velocipédek egyike.

<http://www.kvizklub.hu/minек+az+ose+volt+a+velociped-100-viewquiz-2710.html>

Egyaránt foglalkoztatta az iskolai testnevelés és egy nemzetközi sportviadal, az ókori olimpia feltámasztásának gondolata. Brassói tanárként kapta kézhez – baráti ajánlással – Coubertin

---

⁴⁴ Szinnyeinél reáliskolaként szerepel, a Magyar Világnak adott interjúbán pedig gimnázium. Ez utóbbi az újságíró elírása lehet. A brassói főreáliskola 1885-ben, tehát nem sokkal Kemény odaérkezése előtt nyílt meg. A reáliskolának feltehetően nagyobb szűksége volt ekkor tanárra, mint a két „régí”, a német tannyelvű evangélikus, vagy a római katolikus gimnáziumnak.

könyvét, az Universites Transatlantiques-t, 1890-ben. Kemény olvasás közben jegyzeteket készített a könyvről.

Sporttörténetesek olimpiai tevékenységéről sok cikket írtak, Kemény Ferenc sokoldalú tevékenységének ezt az oldalát nem részletezném. Térjünk vissza egri munkásságához!

Igazgatósága alatt az alreáliskola legelhanyagoltabb területe a testi nevelés volt. Kemény, ám hiábavaló harcot folytatott a város vezetőségével egy tornacsarnok vagy egy játéktér megvalósításáért. Így ősszel és télen szombat délutánonként rendszeres tornakirándulásokat szervezett, melyeket sportolással kötött össze. Ezek mintegy kis olimpiák voltak, a gyerekek súlylökésben, futásban, birkózásban mérhették össze erejüket. Tornaterem hiányában hét közben az iskola tágas folyosóján tartott nekik testgyakorlásokat.

Közbenjárt annak érdekében, hogy diákjai kedvezményes belépővel járhasanak az érseki fürdőbe, ahol úszni tanította őket. A városi korcsolyázó egyletnél elérte, hogy a tanulók mintegy fele ingyenes oktatásban részesüljön náluk.

Az iskolai, városi sportért folytatott küzdelemben azonban – minden erőfeszítése ellenére – sem tudott győzni. Nem tudott győzni a gimnázium mellett létjogosultságot igénylő reáliskola fejlesztése ügyében sem. A város erős katolikus befolyású vezetősége a kis reáliskolát nem kívánta fejleszteni, ellentétben nagyhírű, nagy múltú gimnáziumával.

1894. november 1-től saját kérésére – igazgatói címének meghagyásával – a VI. kerületi állami főreáliskolához helyezték át tanárnak, ahol magyar, német és francia nyelvet, valamint számtant is tanított.

Ugyanebben az évben kezdődött szervezőtevékenysége – Coubertin javaslatára – a Nemzetközi Olimpiai Bizottságban, majd annak magyar tagozatában. Miután szembesülnie kellett azzal, hogy az újkori olimpiai mozgalomban a rekordok hajszolása, az üzleti érdekek dominálnak, s nem a görög ideál, nem a test, a szellem és lélek hármas egységének a nevelése a cél, Kemény hátat fordított a mozgalomnak. Lemondott titkári feladatáról, 13 év után kivonult a sportéletből, az általa szerkesztett pedagógiai lexikonban kimaradt olimpiai szereplésének még az említése is.

Kemény ekkorra már ismert és sokat publikáló pedagógiai szakíró. Érdeklődése a pedagógia területén is széleskörű, foglalkoztatja a nyelvtanítás módszertanának megújítása, a tanulók nemi felvilágosításának kérdése, harcol a venereás megbetegedések ellen, rendszeresen

publikál szinte valamennyi külföldi és magyar szaklapban, hírlapban. A VKM megbízása alapján részt vesz tantervi munkálatokban. Szerkeszti az Ungarische Pädagogische Revue c. lapot a minisztérium támogatásával, melyben hírt ad a magyar oktatásügy helyzetéről, a *Zeitschripte für Realschulwesen* c. osztrák szaklap magyar rovatának vezetője, kongresszusok előadója.

A pacifista mozgalom lelkes híve, aktív közreműködője a Magyar Országos Békeegyesület megalapításának. „Világakadémia” című értekezését 1901. január 14-én olvasta fel az MTA II. osztályának ülésén.

Közben tanít a VI. ker. reáliskolában. Egy hajdani tanítványa így emlékezett róla: *„Ebben az évben csupa nagyszerű vagy legalábbis elmét foglalkoztató tanárom van. Kemény Ferenc, aki már igazgató is volt, csak visszarakták (s ez mint fegyenc-nimbusz veszi őt körül a szemünkben), itt tornázik a padunk előtt, s franciául mondja, hogy az öreg Kemény tagjai még elég rugalmasak. Nekem nagyon kínosan adta meg az egyest, de mint tanárgyerek, bámulom a pompás órabeosztását.”* (Németh László, 1977. 90. o.)

1901-ben Kemény megnősült. Felesége Schäffer Jolanka Magdolna, szabadkai születésű, 23 éves hajadon, Herzfeld Malvina és Schäffer Mór ügyvéd leánya. Az esketésre a szabadkai Szent Teréz plébánián került sor. Ugyanezen év decemberében fiúk születik, István, majd 1909-ben lányuk, Ilona.

1918-ban, Károlyi-kormányban a Közoktatásügyi Tanács tagja, de néhány hónap múlva, Kunfi Zsigmond minisztersége alatt lemondott. 1919-ben adta ki politikai nézeteit összegző könyvét, *„Kinek a bűne a magyarországi bolsevizmus. A Károlyi-korszak, mint a szovjetkötársaság előfutára”* (Kemény, 1919) címmel. Ez a mű 1945-ben a Tiltott Könyvek listájára került (*Tiltott Könyvek*, 1945) s hozzájárult hosszú időre Kemény emlékének elhalványításához.

1920-ban, 35 évi szolgálat után nyugdíjazzák. A miniszter ez alkalomból küldött köszönőlevelét elhárította, mivel mint a tantestületi jegyzőkönyv számára feljegyeztette, három alkalommal sem a megfelelő fizetési kategóriába sorolták.

A tanítást igen, de a munkát nem hagyta abba. Naponta hat-nyolc órát dolgozott, továbbra is írta tanügyi cikkeit, közölte könyvismertetéseit. Hatalmas energiával szerkesztette a Magyar Pedagógiai Lexikont.

Utolsó nyilvános szereplése – mint azt Gyulai Ágost meleg hangú nekrológiájából (*Gyulai, 1944-1946. 53-54. o.*) tudhatjuk – 1944 januárjában volt, a Magyar Pedagógiai Társaság⁴⁵ felolvasó ülésén.

Kemény Ferenc utolsó lakóhelye az V. ker. (ma: XIII. ker.) Pannónia utca 14. számú ház III. emeletén volt. Az anyakönyvi bejegyzésben a halál oka: „aggkori végelgyengülés”. Az elhalt vallása: r. kat. Életkora: 85 éves. Az elhalálozás ideje: 1944. november 21. d. e. 2 óra.

Fia, Kemény István cikket jelentett meg *Apám* címmel a Világ c. lap 1945. november 18-i számában. Ebben a következőket írja: [Azon a napon] „nyilas terroristák rohanták meg a házat, amelyben a magyar pedagógusok 84 esztendő óta éltek és amelyben szinte utolsó percéig dolgozott nem a jelen, hanem a jövő számára. Ezen a napon kergették halálba feleségével együtt.”

Kemény Ferenc munkái

Mivel Kemény Ferenc cikkeinek, önálló munkáinak, könyvismertetéseknek bibliográfiája több kötetet töltenének meg, ezek közlésétől a dolgozatban eltekintenek. Annál is inkább, mivel a későbbiekben szándékomban áll egy – a műveit összegző irodalomjegyzék összeállítása.

---

⁴⁵ Kemény Ferenc 1903-tól volt tagja a Magyar Pedagógiai Társaságnak, 1935-től tiszteletbeli tagként számvizsgálóként is közreműködött.

Köszönet

Dolgozatom elkészítéséhez nyújtott szakmai és emberi segítségéért szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, **Szabolcs Évának**, valamint **Nagy Péter Tibornak**, **Bíró Zsuzsanna Hannának**.

Köszönetemet szeretném kifejezni **dr. Székely Ferencnek**, a Heves megyei Sportmúzeum igazgatójának, aki Kemény Ferenc eddig még nem publikált dokumentumait (házasságkötési és halálozási anyakönyvét) rendelkezésemre bocsátotta.

A tanárok családjai, gyermekei, unokái közül elsősorban **Boreczky Beatrixnak** és **Boreczky Elemérnek**, **Pártay Lilla** művésznőnek, **Szalai Jantsky Ágnesnek**, a **Gyarmathy családnak**, **Káplán Györgynek**, **Neidenbach Ákosnak**, **Terebess Gábornak** tartozom hálával, akik megkeresésemre – ismeretlenül is – önzetlenül, készségesen segítettek – máshol már fel nem lelhető – információkkal.

Köszönet illeti a dokumentumok felkutatásában nyújtott segítségért – névtelenül is – a *levéltárosokat* és *könyvtárosokat*.

Végül, de nem utolsósorban köszönöm *családomnak* és *barátaimnak* biztatásukat, kitartásukat, támogatásuk nélkül ez a dolgozat nem készült volna el.

Irodalomjegyzék

- Alföldy Géza (2003): Életrajzok és feliratok a római világban. *Aurea Aetas*, 3-13.
- Andor Mihály (2005): *Interjú Domonkos Istvánnal*. Centropa adatbázisa.
<http://www.centropa.hu/object.39eda380-9b18-4c52-b39b-fccec0ed1a79.ivy>
- Andrásfalvy Bertalan (2002): Tárgyi kultúra és hagyomány. In: Mindentudás Egyeteme,
<http://www.mindentudas.hu/andrasfalvy/20040808andrasfalvy1.html>
- Apáczai Csere János (2003b): A gyulafehérvári kollégium akadémiai tagozatán folyó oktatás reformterve. In: Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2003b, szerk.): *Neveléstörténet*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- Balázs Béla (1982): *Napló*. 1-2. k. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Bara Zsuzsanna (1991): *Iskola a Buloyovszky utcában*. A Kemény Zsigmond Gimnázium története. [a volt diákok kiad.], Budapest.
- (1998): Értésítőtkben lapozgatva. Weiner Leó. Emlékek és dokumentumok tükrében. Új Katedra, 2.
- (2005): A népiskolai könyvtárak létrejötte a törvények, rendeletek és a korabeli pedagógiai szakajtó tükrében. Iskolakultúra, 2. 69-86.
- (2007): Mit olvastak a diákok 1920-ban? Olvasásfelmérés a VI. kerületi reáliskolában. Elektronikus Könyv és Nevelés, 1.
www.tanszertar.hu/eken/2007_01/seged_0701/bzs.pdf
- (2007): Az adattárak, mint források egy prozopográfiai vizsgálatban. In: Tavasz Szel Konferencia-kiadvány, Társadalomtudományok. Doktoranduszok Országos Szövetsége, 8-18.
- (2007): Az „ismeretlen” prozopográfia. Neveléstörténet, 8. 234-245.
- Bartal Antal (1880, közzéteszi): *A m. kir. tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának értesítője az 1879/80. évi időszakról*. Budapest.
- (1883, közzéteszi): *A m. kir. tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának értesítője az 1881/82. és 1882/83. évi időszakról*. Budapest.
- (1885, közzéteszi): *A m. kir. tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának értesítője az 1884/85. évi időszakról*. Budapest.
- (1886, közzéteszi): *A m. kir. tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának értesítője az 1885/86. évi időszakról*. Budapest.
- (1887, közzéteszi): *A m. kir. tanárképző intézet gyakorló főgymnasiumának értesítője az 1886/87. évi időszakról*. Budapest.

- Barthos Indár, Csetri Károly (1922-1942, szerk.): *Középiskolai tanárok névkönyve*. Budapest.
- Bácskai Vera, Gyáni Gábor és Kubinyi András (2000): Budapest története a kezdetektől 1945-ig. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Báthory Zoltán, Falus Iván (1997, főszerk.): *Pedagógiai Lexikon*. 1-3. Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Beech, George (1976): *Prosopography*. Medieval Studies an Introduction. Syracuse. 151-184.
- Benda Gyula (1997): A társadalomtörténet-írás helyzete és perspektívái. Századvég, Tavas, 33-42.
- Benedek Marcell (1927, szerk.): *Magyar Irodalmi Lexikon*. 1-2. köt. Győző Andor kiadása, Budapest.
- Benedek Marcell (1985): *Naplómat olvasom*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- A beregszászi magyar gimnázium története (1990). *Az iskola tantestülete*, 75-115.; *Az iskola növendékei*, 115-145. Juhász Gyula (szerk.). Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Berényi Zsuzsanna Ágnes (2006): *Szabadkőműves páholyok Budapesten*. Heraldika Kiadó, Budapest.
- Berki Éva (1991): A középiskolai tanárképzés kialakulása, differenciálódása. *Pedagógusképzés*, 1. 42-60.
- Bertényi Iván (1998, szerk.): *A történelem segédtudományai*. Pannonica-Osiris Kiadó, Budapest.
- Berve, H. (1926): *Das Alexandrreich auf prosopographischer Grundlage*. München.
- Bély Miklós (1940): *A gimnáziumi testnevelés múltja*. [s. n.], Budapest.
- Béldy (1941-1943): In: Blasszauer Róbert (szerk.): *Az IHNETOV munkanaplója*. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból. Nemzeti Digitális Adattár, 2002. <http://mek.oszk.hu/04900/04982>
- Bicskei Éva (2002): Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda- és Rajztanárképezdében 1871 és 1908 között. In: Blaskóné Majkó Katalin és Szőke Annamária (2002, szerk.): *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest.
- Bíró Zsuzsanna Hanna, Pap K. Tünde (2007, szerk.): *Posztmodern kihívások a pedagógiatörténet-írásban*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BFL (VIII. 41. a 2) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai.
- (VIII. 41. a 3) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai.

- (VIII. 41. a 3. 481) = Budapest Főváros Levéltára. *Mauritz Rezső igazgató levele Pápai halála ügyében a VKM-hez*. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok. Budapest Főváros Levéltára.
- (VIII. 41. a 8) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai.
- (VIII. 41. a 17) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai.
- (1904. december) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. VIII. 41. a 2.
- (1930, 1931) = Budapest Főváros Levéltára. A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. VIII. 41. a 7.
- Blaskóné Majkó Katalin és Szőke Annamária (2002, szerk.): *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest.
- Borsa Iván (1969): Kossányi Béla. *Századok*, 1. 241.
- Bosco, R., Myerson, J. (2005): *The Emerson Brothers: A Fraternal Biography in Letters*. Oxford University Press. <http://www.crolleyson@nysun.com>
- Bódy Zsombor és Ö. Kovács József (2003, szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Borbándi Gyula (1992, szerk.): *Nyugati magyar irodalmi lexikon és bibliográfia*. Hítel Kiadása, Budapest.
- Bourdieu, Pierre (1990): Die biographische Illusion. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, 3/1. 75-81. <http://biosop.zhsf.uni-koeln.de>
- Bögre Zsuzsa (2003): Élettörténeti módszer elméletben és gyakorlatban. Feldolgozási javaslat és illusztráció. *Szociológiai Szemle*, 1. 155-168.
- BÖME (1944) = Budapesti Önkéntes Mentőegyesület. Esetnaplók. Kresz Géza Mentőmuzeum Levéltára.
- Breisach, Ernst (2004): *Historiográfia*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Breznay Béla (1896): *A felső oktatásügy Magyarországon*. Budapest. 238.
- BSzJon = Bölcsészdoktori Szigorlati Jegyzőkönyvek. Nagy Péter Tibor online adatbázisa
- A budapesti egyetem bölcsészettudományi kar doktori szigorlati jegyzőkönyvei (évente) ELTE Levéltára, Budapest. Petőfi Irodalmi Múzeum Diplomások adattára
- A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1918–1919. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.

- A budapesti királyi magyar Pázmány Péter Tudományegyetem tanulmányi, fegyelmi és leckeépényszabályzata. Petz Gedeon (kiad.), Budapest, 1931.
- A Budapest II. ker. érseki katolikus főgimnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi-kollégium fiúnevelő-intézet értesítője. Budapest, 1916-1917.
- Csáky Károly (2003): *Híres selmeibányai tanárok*. Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely.
- Dapsy (1931): Dapsy Vilmos László: *A Dapsai Dapsy-család története*. Budapest.
- Darás Gábor [s. a.]: Mit kell tudnia minden magyarnak a ruténekről. Budapest.
- Darás Gábor (1938): A rutén kérdés tegnap és ma. Magyar Nemzeti Szövetség Budapest.
- Darás Gábor (1936): A Ruténföld elszakításának előzményei, 1890–1918. Budapest.
- Die geistige Ungarn (1918): Biographisches Lexikon. 1-2. Krücken, O., Imre Parlagi (Hrsg.). Bd. Wien-Leipzig.
- Diplomások adattára: Petőfi Irodalmi Múzeum adattára. www.pim.hu
- Dolinay Gyula (1889): *A Turin-párisi kirándulás, 1889. július 2-14.* Szerző kiadása, Budapest.
- Dörre Tivadar (1905): A Budapest VI. ker. áll. főreáliskola szabadkézi rajztanításának menete. Különnyomat az 1904-1905. évi értesítőből. Budapest.
- Dutka Ákos (1955): A holnap városa. Magvető Kiadó, Budapest.
- ECon (1895-1950) = Az Eötvös Collegium egykori hallgatói
<http://wiki.eotvos.elte.hu/wiki/index.php?title>
- Ehmann Bea (2003): Az egyén a történelem sodrában: a pszichikus időélmény egy típusa mint a kollektív élményuniverzum megteremtője. *Magyar Tudomány*, 1. 36-48.
- ELTE ETon = ELTE Embertani Tanszék története. <http://ludens.elte.hu/~anthrop/tortenet.html>
- Ember Győző (1968): Kossányi Béla. *Levéltári Közlemények*, 2. 360-361.
- Engel Pál (1998a): Prozopográfia. In Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Pannonica-Osiris Kiadó, Budapest. 37-39.
- Engel Pál (1998b): Archontológia. In Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Pannonica-Osiris, Budapest, 29-36.
- Entwurf (1849:19.§.) = Entwurf der Organisation Gymnasien und Realschulen. In: Szikora Katalin (idézi): Adatok az iskolai testnevelés és testnevelőtanár-képzés magyarországi történetéből. *Fejlesztő Pedagógia*, 1993. 1-2. 17.
- EREL (F 13, 37. cs.) = Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, F 14. Böszörményi Sándor hagyatéka. Családi iratok, jogászai működése. Kolozsvár.
- Eötvös (1870): Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter 4701/1870. sz. a. rendelete. In Kiss Istvánné (1988, szerk.): *Eötvös Józseftől Eötvös Lorándig. Dokumentumok a*

budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből 1870-1918. ELTE, Budapest. 11.

Éber László, Gombosi György (1935, szerk.): Művészeti lexikon. Budapest.

ÉK (2002-2003) = *Életrajzi kalauz.* 1-3. Kalapis Zoltán (szerk.). Forum Könyvkiadó, Újvidék.

Értesítő (1895): A budapesti VI. ker. áll. reáliskola Értesítője az 1894-1895. iskolai évről. Budapest.

(1903): A budapesti VI. ker. m. kir. áll. főreáliskola Értesítője az 1902-1903. tanévről. Budapest.

(1904): *A tanév eseményei.* A budapesti VI. ker. áll. reáliskola Értesítője az 1903-1904. iskolai évről. Budapest.

(1925): A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium Értesítője az 1924-1925. tanévről. Budapest.

(1928): A budapesti VI. kerületi m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium Értesítője az 1927-1928. iskolai évről. Budapest.

(1933): A budapesti VI. kerületi m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium Értesítője az 1932-1933. iskolai évről. Budapest.

(1935): A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium 1934-1935. tanévi Értesítője. Budapest.

(1937): A budapesti VI. ker. magyar kir. áll. báró Kemény Zsigmond Gimnázium 1936-1937. tanévi Értesítője. Budapest.

(1941): A budapesti VI. ker. áll. Kemény Zsigmond Gimnáziumának Évkönyve az 1940-41. iskolai évről. Budapest.

(1947): A budapesti VI. ker. áll. Kemény Zsigmond Gimnáziumának Évkönyve az 1946-47. iskolai évről. Budapest.

Falus Iván, Ollé János (2000): Statisztikai módszerek pedagógusok számára. Okker Kiadó, Budapest.

Fegyelmi bizottsági jegyzőkönyv (1919. szept.): A Budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1918-1919. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.

Fegyelmi bizottsági jegyzőkönyv (1919. XII. 29.): A VKM-ben megtartott fegyelmi vizsgálat eredményéről. A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1918-1919. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.

- Fehér Dezső (1933–1937, szerk.): Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve. Oradea.
- Feitl István, Sipos András (2004, szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19-20. században*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Felkai László (1994): Magyarország oktatásügye a millennium körüli években. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Felkai László (1998): *Zsidó iskolázás Magyarországon 1780–1990*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- Felterjesztése kitüntetésre* (1913. febr. 19.): Budapest Főváros Levéltára, Kemény Zsigmond Gimnázium iratai, 41. a. 3. 26.
- Ferenczy József (1899): *Irodalmi dolgozatok*. Hornyánszky, Budapest.
- Fináczy Ernő (1896): *A magyarországi középiskolák múltja és jelene*. Hornyánszky, Budapest, 171.
- Fináczy Ernő (1899-1902): *Magyarország közoktatásának története Mária Terézia korában*. 1-2. kötet. Budapest.
- Földes Éva (1956): *Fejezetek a magyar testnevelés történetéből*. Sport Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Földes Éva, Kun László és Kutassi László (1997): *A magyar testnevelés és sport története*. Sport Lap- és Könyvkiadó, Budapest.
- Fölmentési javaslatok (1891): A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. VIII. 41. a 2. Budapest Főváros Levéltára.
- Gaál György (2002): *Egyetem a Farkas utcában*. EMT kiadása, Kolozsvár.
- Gachot, François (1979): *Budapesti szerelmesek*. Európa Kiadó, Budapest.
- Gallus, A. (2005): Biographik und Zeitgeschichte. *Politik und Zeitgeschichte*, 1-2.
<http://www.bpb.de/publikationen>
- Gerő József (1938): *A magyar királyi belügyminiszter által igazolt nemesek 1867-1937*. (Gerő József kiad.), Budapest.
- Gilyén Nándor (1994): A magyar népi építészet kutatásának centenáriuma. *Etnographia*, 105. I. 280-284.
- Gordosné Szabó Anna, Göllész Viktor (1975): Bibliográfia Bárczy Gusztáv szakirodalmi munkáiból. Bárczy Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskola kiadása, Budapest.
- Gueniffey, P. (2000): A biográfia a megújuló politikatörténetben. *Aetas*, 3. 136-149.

- Gulyás Pál (1939-1944/1990-2002): *Magyar írók élete és munkái*. 1-6. Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete, Budapest. Új sorozat (1990-2002) 7-19. Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, Budapest.
- Gulyás Pál adrémalevelei. <http://gulyaspal.mtak.hu>
- Gulyás Pál (1941): Pintér Jenő. *Irodalomtörténet*, 36-38.
- Gyalay Mihály (1989, szerk.): Magyar igazgatástörténeti helységnévlexikon. 1723-1918 között; továbbá a későbbi államkeretekbe osztott területek részletes adataival kiegészítve, általában 1989-ig. Művelődési Minisztérium Kiadványa, Budapest.
- Gyáni Gábor (2000): Emlékezés és oral history. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Emlékezés és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Gyáni Gábor (2006): Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: Gyáni Gábor, Kövér György (2006, szerk.): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó, Budapest. 281-282.
- Gyáni Gábor, Kövér György (1995, szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. Szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Gyászjelentések. Országos Széchényi Könyvtár, Mikrofilmtár, FM/8/35.797
- Gyulai Ágost (1944-1946): Kemény Ferenc. In: *Magyar Paedagógia*, 53-54.
- Hadas Miklós (2002): A tornaszat, avagy a gimnasztika államosítása. *Szociológiai Szemle*, 3. 3–23.
- Hadas Miklós és Karády Viktor (1995): Futball és társadalmi identitás. Adalékok a magyar futball társadalmi jelentéstartalmainak történelmi vizsgálatához. *Replika*, 17-18. 6.
- Halász Gyula (1967): *A századik év küszöbén*. Irodalmi Kiadó, Bukarest.
- Halász Imre (1936, szerk.): Nyugállományú hazai pedagógusok almanachja. Kellner, Budapest.
- Harmatta János (1958): Laziczius Gyula. *Nyelvtudományi Közlemények*, 1. 210-213.
- Heim Pál (1909): Heim Pálnak az iskola igazgatójához írott levele, 1909. augusztus 12. A Budapest VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai, VIII. 41. a 2. Budapest Főváros Levéltára
- Herczeg Etelka (1961, szerk.): *Budapesti iskolák levéltári anyaga*. 1-2. köt. Budapest Főváros Levéltára, Budapest.
- Híres selmecbányai tanárok (2003). Csáky Károly (szerk.). Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2003.
- History and Computing* (2002). 12.1. <http://www.linacre.ox.ac.uk/prosopo.html>

- Hodászy Miklós (1931): *Budapest székesfőváros iskolai és iskolán kívüli testnevelés ügyének történeti fejlődése 1890-1930*. Budapest Székesfőváros Községe, Budapest.
- Hornyik József (1901): Kecskeméti írók. In: Hornyik József: *Kecskemét múltja és jelene*. Kecskemét.
- Huszár Tibor (1993): Tagválasztás az Akadémián és a tudás-elit. *Valóság*, 2. 20-38.
- Igazgatói feljegyzés (1896): Ügyviteli általános iratok, 1891–1903. A Kemény Zsigmond Gimnázium iratanyaga. Budapest Főváros Levéltára. VIII. 41. a 1.
- Igazgatói jelentés (1920. I. 8.): A tanárok minősítő lapja. Turchányi Tivadar., A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1919–1920. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.
- Igazgatói jelentés (1920. V. 18.): A VKM-ben megtartott fegyelmi vizsgálat eredményéről. A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1918–1919. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.
- Igazgatói jelentés (1920.): Kossányi Béla tanárról. A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, 1919–1920. VIII. 41. a 4. Budapest Főváros Levéltára.
- Igazgatói jelentés (1929): *A Kemény Zsigmond Gimnázium iratai*. BFL, VIII. 41. a 7.
- Iskolaorvosi jelentés (1896): Iskolaorvosi jelentés az 1895-1896. iskolai évről. BFL, VIII. 41. a 7.
- Jámbor György (1934-1942, szerk.): *Középiskolai tanári zsebkönyv*. Budapest.
- Jávorka Sándor (1954): Mágócsy-Dietz Sándor emlékezete 1855-1945. Különnyomat a Botanikai Közleményekből. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Juvancz Ireneusz (1912): *Szirtes Ignác*. Nekrológ. In: A budapesti VI. kerületi m. kir. áll. reáliskola Értesítője az 1911-12. iskolai évről. Budapest, 1912. 15-17.
- Kalmár Elek (1907.; 1910, szerk.): *Középiskolai tanári névkönyv*. Lőcse.
- Kapronczay Károly (2003): Adatok a hazai iskola fogászat történetéhez. Orvostörténeti Közlemények, 169-187. In: Kühner Éva (2005, idézi): Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években. *Elektronikus Könyv és Nevelés*, VII. 4.
- Karády Viktor (1997a): *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867-1945)*. Replika Kőr, Budapest.
- Karády Viktor (1997b): A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba (1997, szerk.): *Iskola és társadalom*. Zalaegerszeg, 19-35.

- Karády Viktor (2000): Felekezeti szegregáció a magyar gimnáziumi piacon (1867-1944). In: Nagy Péter Tibor (2000, szerk.): Oktatáspolitikai és vallásszabadság. Állam, egyház, iskola, társadalom a 20. században. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 207-209.
- Karády Viktor (2003): Peregrinusok. *Iskolakultúra*. 8.
- Karády Viktor (2005): Budapest iskolaváros a magyarországi képzési piacon 1944 előtt. *Educatio*, 1. 95-119.
- Karády Viktor (2007): A bölcsészkarok oktatói és az egyetemi piac szerkezete a dualista korban 1867-1918. *Educatio*, 3. 16. 409.
- Karády Viktor és Kozma István (2002): *Név és nemzet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kelemen Elemér (2002): Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Kelemen Elemér (2003): Oktatásügyi törvényhozásunk fordulópontjai a 19-20. században. *Iskolakultúra*, 2. 47-56.
- Kelemen Elemér (2007): *A tanító a történelem sodrában*. Iskolakultúra Kiadása, Pécs, 17.
- Kelemen Miklós (1999, szerk.): Unitárius kislexikon. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Budapest.
- Keller Márkus (2001): Két elit-középiskola a Horthy-korban. *Korall*, Tavaszi-Nyár. 188-202.
- Kemény Ferenc (1919): *Kinek a bűne a magyarországi bolsevizmus*. A Károlyi-korszak, mint a szovjetkötársaság előfutára. Kemény Ferenc (kiad.), Budapest.
- Kemény Ferenc (1933-1934, szerk.): *Magyar Pedagógiai Lexikon*. 1-2. kötet. Révai Kiadó és Nyomda, Budapest.
- Kemény István (1945): Apám. *Világ*, november 18.
- Kempelen Béla (1915): *Magyar nemes családok*. Budapest.
- KMKA = Keresztény magyar közéleti almanach 1-2. (1940-1944). Hortobágyi Jenő (fel. szerk.), Pátria Kiadó, Budapest.
- Keresztényi József (1966): Kemény Ferenc 1860-1944. *Magyar Pedagógia*, 3-4. 436-438.
- Keszei András (2001): A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig. Az oktatás társadalmi szerepéről. *Korall*, Tavaszi-Nyár, 53-69.
- Kékes Szabó Mihály (1989): A hazai tanárképzés kialakulása és fejlődésének főbb jellemzői a dualizmus korában. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio paedagogica et psychologica* 31. Szeged, 57-83.
- Kékes Szabó Mihály (2003): A tanítóképzés kritikus pontjai a dualizmus időszakában. *Iskolakultúra*, 3. 17-24.

- Képviselőházi Napló (1888-1892. 272. o.; 19. o.): Berzeviczy Albert felszólalása. In: Szikora Katalin (1993, idézi): Adatok az iskolai testnevelés és testnevelőtanár-képzés magyarországi történetéből. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2.
- Kéri Katalin (1998): Neveléstörténet az Interneten. *Internet Kalauz*, 6. 28-29.
- Kéri Katalin (2001): *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Ki kicsoda? Kortársak lexikona (1936). Béta Irodalmi Rt., [Budapest], [1936].
- Kirchenlexikonon = www.kirchenlexikon.de/p/pfleiderer_j_g.shtml
- Kiss Istvánné (1988): *Eötvös Józseftől Eötvös Lorándig. Dokumentumok a budapesti egyetem tanárképző intézetének és gyakorló-főgimnáziumának történetéből 1870-1918*. ELTE, Budapest.
- Kiss Istvánné (1992): Trefort és a középiskolai tanárképzés. *Új Pedagógiai Szemle*, 2.
- Klebs, E. (1897-1898): *Prosopographia Imperii Romani Saec. I-II-III.*, Berlin.
- Kornis Gyula (1933): Középiskoláink elnémetesítése az abszolutizmus alatt. In: Szentpétery Imre (1935, idézi): *A bölcsészettudományi kar története 1635-1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 408.
- Kovács I. Gábor (1995): Az értelmiségi keresetek változása 1920-1975. In: Gyáni Gábor (2005, szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920-1944*. Szöveggyűjtemény. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kovács I. Gábor, Kende Gábor (2001): A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása. *Korall*, 3–4. Tavasz–Nyár 170–187.
- Koudela Pál (2005): *A kassai polgárság 1918 előtt és után*. Ph. D. értekezések a Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetemen (2005). Teljes szövegű elektronikus változat. In: http://www.lib.uni-corvinus.hu/phd/koudela_pal.pdf
- Körmendi Géza (2004): *A Tatai Gimnázium Névtára 1765-2002*. Argumentum Kiadó, Budapest.
- Kövér György (1998): Településszerkezet és városhierarchia. In: Gyáni Gábor, Kövér György (1998, szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 50-69.
- Kövér György (2000): Biográfia és történetírás. *Aetas*, 3. 151-156.
- Kövér György (2006): Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: Gyáni Gábor, Kövér György (2006, szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris Kiadó, Budapest.

- Kövér György (2006b, szerk.): Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Századvég Kiadó, Budapest.
- Középiskolai tanárvizsgálati szabályzat (1940). VKM, Budapest.
- A középiskoláról szóló 1934:XI. t.c. végrehajtási utasítása. VKM kiad., Budapest, 1936.
- Kubassek Károly (1994): Az Ural-vidék magyar kutatói. *Élet és tudomány*, 41. 1289-1291.
- Kührner Éva (2005): Egy iskolaorvosi szaklap a harmincas években. Elektronikus Könyv és Nevelés, VII. 4.
- A külföldi magyar intézetek működése (1931; 1932; 1933; 1934; 1940). 1926-tól évente. Országos Ösztöndíjtanács, Budapest.
- Laczkó Mihály (1999): Individuális és kollektív biográfia. *Századvég*. Új folyam, 12. 97-103.
- Ladányi Andor (1992): A középiskolai tanárképzés történetének fő vonásai. *Új Pedagógiai Szemle*, 2. 54-66.
- Ladányi Andor (2008): *A középiskolai tanárképzés története*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- László Ferenc (2000): Bartók Erdélye - Erdély Bartókja. *Forrás*, szeptember. 91-96.
- A folyóirat internetes kiadása, teljes szövegű hozzáféréssel:
www.forrasfolyoirat.hu/0009/laszlo.html - 23k
- Lelkes György (1992): Magyar helységnév-azonosító szótár. Balassi Kiadó, Budapest.
- Lengyel Géza (1920): A képzőművészeti nevelés. Réti István cikkéhez. *Nyugat*, 17-18.
- Levi, G. (2000): Az életrajz hasznáról. *Korall*, Tél, 81-91.
- Lévay Zsolt (2002): *100 év – 100 kép az Árpád Gimnázium történetéből*. Árpád Gimnázium Alapítvány, Budapest.
- Lukács Péter, Nagy Péter Tibor (2004, szerk.): *Oktatáspolitikai*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- A magyar királyi közléptanodai tanárképezde értesítője az 1874/75-ös tanévről. Budapest, 1875.
- Magyar Nagylexikon. 1-4. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993-1996. 5-19. köt. Magyar Nagylexikon Kiadó. Bp., 1997-2004. 20-21. köt. Magyar Nagylexikon Kiadó, Budapest, 2006.
- Magyar Néprajz (2000): Társadalom. 8. k. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Magyar Néprajz* 1-8. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar Orvoséletrajzi Lexikon (2004). Kapronczay Károly (szerk.). Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest.
- A magyar társadalom lexikona. Kempfner kiadása, Budapest, 1930.

A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825-2002. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003.

MTon = Magyar Törvénytár. www.1000ev.hu Teljes szövegű elektronikus dokumentum.

(1868:XXXVIII. tc. 55. §.) = Magyar Törvénytár. A népiskolai közoktatás tárgyában. A) Elemi népiskolák. A községi elemi népiskolában köteles tantárgyak.

(1868:XXXVIII. tc. 64. §. b) = Magyar Törvénytár. A népiskolai közoktatás tárgyában. B) Felsőbb népiskola. Tantárgyak.

(1868:XXXVIII. tc. 74. §. q) = Magyar Törvénytár. A népiskolai közoktatás tárgyában. C) Polgári iskolák. A polgári iskola tantárgyai.

(1870:XLII. tc. 1.§ c) = Magyar Törvénytár. 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről. A törvényhatósági hatáskőről.

(1883:XXX. tc. 29.§.; 61.§ 2.) = Magyar Törvénytár. A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről. A középiskolai tanárok képesítéséről.

(1890: XXX. tc. 2.§ b.) = Magyar Törvénytár. A középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883:XXX. törvénycikk módosítása tárgyában.

(1934:XI. tc.13.§ 2) = Magyar Törvénytár. A középiskoláról. Igazgatás és tanári testület.

(1921:LIII. tc.) = Magyar Törvénytár. A testnevelésről.

Magyar Tudóslexikon (1997). Nagy Ferenc (főszerk.). Better-MTESZ-OMIKK, Budapest.

Magyar Világ (1936): Még egy győzelem. Miénk az olimpiász agyonhallgatás rekordja. Az elfelejtett Kemény Ferenc elmondja a Magyar Világnak, hogyan alapították Coubertinnal a modern olimpiát. *Magyar Világ*, augusztus 9. 3.

Madách Értésítők (1919-1947) = Budapest, VII. ker. m. áll. Madách Imre Gimnázium Értésítői. Budapest.

Mann Miklós (1987, szerk.): *Oktatáspolitikai koncepciók a dualizmus korából*. Tankönyvkiadó, Budapest.

Mann Miklós (1997): *Budapest oktatásügye a dualizmus korában*. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék, Budapest.

Mann Miklós (2002): *Budapest oktatásügye 1873-2000*. ÖNKONET Kft, Budapest.

Mann Miklós (2005): *Magyar oktatási miniszterek 1848-2002*. ÖNKONET Kft, Budapest.

Mándoky Sándor, Faragó László (1938, szerk.): *Magyar frontharcos mozgalom*. Budapest.

MÉL (1969) = *Magyar Életrajzi Lexikon*. Kenyeres Ágnes (szerk.). Akadémiai Kiadó, Budapest. 1-2.; 3. kieg. A-Z. (1985), Akadémiai Kiadó, Budapest.

Mészáros István (1988): *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 1996-1948*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Mészáros István (1996): *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996-1996*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2003a, szerk.): *Neveléstörténet*. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest.
- Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (2003b, szerk.): *Neveléstörténet*. Szöveggyűjtemény. Osiris Kiadó, Budapest.
- MtJon (1909. 09. 11. 47) = Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. Napirendi jegyzékek, 1867-1944. Magyar Országos Levéltár adatbázisai.
www.mol.gov.hu/.../minisztertanacsi_jegyzokonyvek
- MÉ (1888) = Mintarajziskola Értesítője. Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző Értesítője az 1887-1888. évről. Budapest.
- (1890) = Mintarajziskola Értesítője. Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző Értesítője az 1889-1890. évről. In: Bicskei Éva (2002, idézi): Nők az Országos Magyar Királyi Mintarajztanoda- és Rajztanárképezdében 1871 és 1908 között. In: Blaskóné Majkó Katalin és Szőke Annamária (2002, szerk.): *A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskolaig*. Magyar Képzőművészeti Egyetem, Budapest.
- (1906) = Mintarajziskola Értesítője. Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző Értesítője az 1905-1906. évről. Budapest.
- Molnár Antal (1976): *Eretnek gondolatok a muzikáról*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Molnár Imre (1936): *A magyar muzika könyve*. Merkantil Kiadó, Budapest.
- Molnár Olga (1940, szerk.): *Budapest Székesfőváros Statisztikai Lexikonja*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Morvay Győző (1916): Pekár Károly életrajza. In: Pekár Károly: *Magyar kultúra*. Budapest, 1916.
- Müller (2006): Müller Ildikó: Kísérlet a nők középiskolai képzésének megszervezésére: a budapesti állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium. In: Kővér György (2006, szerk.): *Zsombékok*. Századvég Kiadó, Budapest, 673-713.
- MTI közlemény (1946) = Magyar Távirati Iroda Közleményei. Kiss Gábor Zoltán tudósítása (1946. január 29). In: A Magyar Távirati Iroda által kiadott közlemények, Budapest.
- Nagy Iván (1862): Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Ráth Mór, Pest.
- Nagy Péter Tibor (1992): *A magyar oktatás második államosítása*. Educatio, Budapest.

- Nagy Péter Tibor (1997): *Neveléstörténeti előadások. Előadások a nevelés társadalomtörténetéből.* Kodolányi János Főiskola-Oktatókutató Intézet, Székesfehérvár-Budapest.
- Nagy Péter Tibor (1998): Tantervpolitika a századvégén. *Educatio*, 4. 657-677.
- Nagy Péter Tibor (2000): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2002a): *Hajszálcsövek és nyomáscsoportok. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Nagy Péter Tibor (2002b): A magyar oktatástörténet szociológiai narratívája. In memoriam Pierre Bourdieu. *Szociológiai Szemle*, 3. 24-42.
- Nagy Péter Tibor (2003): Oktatáspolitikai változások az első világháború után. *Iskolakultúra*, 6-7. 63-73.
- Nagy Péter Tibor (2007): Társadalmilag kanonizált elit a 19-20. században. Egy elitkutatás rekrutációs dilemmái. *Iskolakultúra*, 8-10. 12-22.
- Nagy Sándor (1976, szerk.): *Pedagógiai Lexikon.* 1-4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Németh András (2002): *A magyar neveléstudomány fejlődéstörténete.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Németh András (2003): A magyar középiskolaitanár-képzés fejlődése. A főbb nemzetközi recepciós modellek tükrében. *Iskolakultúra*, 3. 53-68.
- Németh András (2004, szerk.): *A szellemtudományi pedagógia magyar recepciója.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh András, Pukánszky Béla (1997): Paradigmatikus irányzatok a magyar neveléstudomány fejlődéstörténetében. *Magyar Pedagógia*, 3-4. 303-315.
- Németh András, Pukánszky Béla (2004): A pedagógia problémátörténete. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Németh Csaba: A magyar sport rövid története. <http://www.valtozovilag.hu/t365/tux1205.htm>
- Németh Ferenc (2007): Régi becskeréki könyvkereskedők, könyvkiadók és könyvesboltok a XVIII. század végétől 1867-ig. *Bácsország*, 1. 30-42.
- Németh György (2002): *Mire jó egy felirat?* A Történelemtanárok 12. Országos Konferenciáján elhangzott előadás írásos változata, 1. <http://www.tte.hu>
- Németh László (1977): *Homályból homályba.* Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- OKTEK (1889) = Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1888-89. Budapest.
- (1893) = Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1892-93. Budapest.
- (1894): Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1893-94. Budapest.

- (1894): *A VKM 1892. 23.982. sz. a. rendelete*. In: Országos Középiskolai Tanáregyesületi Közlöny, 1893-94. Budapest.
- Orosz Ernő (1906): *Heves- és a volt Külső-Szolnok egyesült vármegyék nemes családjai*. Egri Nyomda-Részvénytársaság, Eger.
- Palatinus József (1921; 1939, szerk.): *A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy főhatósága alatt dolgozó páholyok tagjainak névsora*. 2. köt. Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest.; 2. bőv. kiad. Szerző, Budapest.
- Pallason = Pallas Nagy Lexikona (1893-1897). Az összes ismeretek enciklopédiája. 1893-1904. 1-16. Pallas Irodalmi és Nyomdai Rt.; 17-18. Pallas-Révai, Budapest.
<http://mek.oszk.hu/00000/00060/index.phtml>
- Palló Gábor (2004): *Zsenialitás és korszellem*. Áron Kiadó, Budapest.
- Patyi Gábor (2004): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1890–1918*. ELTE Levéltár Kiadása, Budapest.
- Pál Lenke (összeáll.): *Az Esztergomi Érseki Tanítóképző végzett növendékei 1843–1948-ban*.
<http://libri.vjrkth.hu/kttort2.htm>
- Pálmay József (1900): *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely.
- Pápai Károly (1890): *A Csepel-sziget és lakói. Földrajzi Közlemények*, XVIII., 209-248.
- Pápai Károly (1888): *Előleges jelentése Nyugat-Szibériába tett utazásáról. Földrajzi Közlemények*, XVI. 619-624.
- Pápai Károly (1893): *A palóc faház*. Etnographia IV. 1-31. In: Gilyén (1994, idézi): *A magyar népi építészet kutatásának centenáriuma. Etnographia*, 280-284.
- P. Bangha Béla (1931, szerk.): *Katolikus Lexikon*. Budapest.
- PL (1997) = *Pedagógiai Lexikon*. Báthory Zoltán, Falus Iván (szerk.): *Pedagógiai Lexikon*. 1-3. Keraban Könyvkiadó, Budapest.
- Pelteret, D. (2002): *The Prosopography of Anglo-Saxon England. History and Computing*. 12.1. <http://www.linacre.ox.ac.uk/prosopo.html>
- Péter László (1994, szerk.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon*. 1-3. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- Pille (1970): *A Terézváros kétszáz éve*. Pille György (1970, szerk.). A VI. kerületi Tanács Végrehajtó Bizottságának kiadványa, Budapest.
- Pintér Jenő (1930-1934.; 1940): *Magyar irodalomtörténet*. 1-7. Stephaneum nyomda és könyvkiadó Rt. Budapest.; 8. Budapest.
- Pirchala Imre (1905): *A magyarországi középiskolák rendje*. 1-2. kötet. Budapest. 314.
- Poralla, P. (1913): *Prosopographie der Lakedaimonier*. Breslau.

- Pukánszky Béla (1989): A középiskolai tanárképzés 1924-es reformja Magyarországon. *Pedagógiai Szemle*, 11. 1045-1055.
- Pukánszky Béla (2003): A modern magyar nevelés előzménye és gyakorlata. In: Mészáros István, Németh András és Pukánszky Béla (szerk.): *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Pukánszky Béla (2008, szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. A 2007. október 4-5-én Egerben megrendezett neveléstörténeti szimpózium előadásai. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Puntigán József: Zsidók Losoncon. Gömörország, Kiadja a Gömör-Kishonti Múzeum Egyesület, Rimaszombat, [s.a.]. <http://gomorország.host.sk/41.html>
- Réti István (1920): Képzőművészeti nevelés. *Nyugat*, 5-6.
- Révaion = Révai nagy lexikona (1911-1935). 1-21. Révai Testvérek Irodalmi Intézet Rt., Budapest. <http://mek.oszk.hu/06700/06758/index.phtml>
- Révay József, Köhalmi Béla (1947, szerk.): Hungária irodalmi lexikon. Hungária Könyvkiadó, Budapest.
- Révész Emese (2002): A Mintarajztanodától a Képzőművészeti Főiskoláig. A Képzőművészeti Főiskola első ötven éve, 1871 – 1920. *Új Művészet*, 3. 15-17.
- Sasfi Csaba (1997, szerk.): Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5-6-án rendezett konferencia előadásai. Zalaegerszeg.
- Schröder, Wilhelm H.: *Kollektive Biographik: Forschungsstrategie des BIOSOP-Projektes*. <http://biosop.zhsf.uni-koeln.de>
- Siklóssy László (1929, idézi): *A magyar sport ezer éve*, III. Országos Testnevelési Tanács kiadása, Budapest.
- Simonyi Zsigmond (1891, szerk.): Hunfalvy-Album. Budapest
- Smythe, D. (2002): The Prosopography of the Byzantine Empire. *History and Computing*. 12.1. <http://www.linacre.ox.ac.uk/prosopo.html>
- Somogyi József (1942): *Hazánk közoktatásügye a második világháborúig*. Eggenberger Kiadása, Budapest.
- Statistikai lap (1910-1911): A középiskolák igazgatóiról, tanáraitól, tanítóiról és hitoktatóiról. A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, VIII. 41. a 2. Budapest Főváros Levéltára.
- Stone, Lawrence (1971): Prosopography. *Daedalus* 100, 46-76.
- Strazimir Oszkár (1932, szerk.): *A magyar legújabb kor lexikona*. Budapest.

- Szabolcs Éva (2001): Tanítói állomásra pályázat hirdettetik. In: Szabolcs Éva, Baska Gabriella és Nagy Mária (2001): *Magyar tanító, 1901*. Iskolakultúra Könyvek 9., Pécs. 38-59.
- Szabolcs Éva (2001a): *Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcs Éva, Mann Miklós (2002): *Magyar Neveléstörténeti Tanulmányok*. II. köt. Új szempontok, új források. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcsi Bence (1961): *A magyar zene évszázadai*. Tanulmányok. XVIII-XIX. század. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest. <http://mek.niif.hu/02000/02044/html/2kotet/8.html>
- Szabó Béla (2003): dr. Kemény Ferenc életútja és munkássága. *Sporttörténet*, 4. 10-11.
- Szabó Béla (1994): 100 éves a NOB. Avagy mit tett Kemény Ferenc az olimpiai eszméért és Eger sportjáért. *Testnevelés*, 8-9.; 8-10.
- Szabó-Kállay (1997, szerk.): *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikona*. Műgyűjtők és kereskedők kézikönyve. Nyíregyháza.
- Szabó Miklós, Szögi László (1998): Erdélyi peregrinusok: erdélyi diákok európai egyetemeken: 1701-1849. Marosvásárhely, Mentor Kiadó.
- Szaffka Manó (1902): *A football. (Association) rúgólabda-játék*. Eredeti szabályok alapján. Budapest.
- Szaffka Manó (1894): *A szertornázás kézikönyve*. Tornakártyák középiskola-, tanítóképző- és egyleti tornatanárok, tanítójelöltek és előtornászok használatára. Normai J. és társa kiadása, Budapest.
- Századunk névváltoztatásai* (1895). Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye 1800-1893. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- Szendi Emma (2002): *A fővárosi pedagógustársadalom kultúrtörténete a két világháború között (1920-1938)*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.
- Szentendrei arcképcsarnok (2006). 1-2. Pest Megyei Könyvtár, Szentendre.
- Szentpétery Imre (1935): *A bölcsészettudományi kar története 1635-1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest.
- Szikora Katalin (1993): Adatok az iskolai testnevelés és testnevelőtanár-képzés magyarországi történetéből. *Fejlesztő Pedagógia*, 1-2.
- Szinnyei József (1891-1914/1980-1981): *Magyar írók élete és munkái*. 1-14. kötet. Hasonmás kiadás (1980-1981). Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest.

- Szinnyei = Szinnyei József (1891-1914/1980-1981): *Magyar írók élete és munkái*. 1-14. kötet. Hasonmás kiadás (1980-1981). Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, Budapest. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/htm>
- Szinnyei József (1891): Előszó. In: Szinnyei József (1891-1914): *Magyar írók élete és munkái*. 1-14. VI-VII. Hornyánszky, Budapest.
- Szögi László (2000): *Magyarországi diákok svájci és hollandiai egyetemeken 1789-1919*. ELTE Levéltár, Budapest.
- Szögi László (2001): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1789-1919*. ELTE Levéltár, Budapest.
- Szögi László, Kiss József Mihály (2003): *Magyarországi diákok bécsi egyetemeken és főiskolákon 1849-1867*. ELTE Levéltár, Budapest.
- Tanári minősítvénytáblázat, 13. (1907): A budapesti VI. ker. m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok. VIII. 41. a 2. Budapest Főváros Levéltára.
- Tar Attila (2004): *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694-1789*. ELTE Levéltár, Budapest.
- Térfi Gyula (1910, szerk.): *Magyar közigazgatási törvények*. 1-2. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest.
- Télfi János (1848): Törvényjavaslat a magyar kir. egyetemről. 3. cikkely: A tanárok tiszte és kelléke. Országos Levéltár. VKM. 1848. Közokt. F. 8. pos. 119. In: Szentpétery Imre (1935, idézi): *A bölcsészettudományi kar története 1635–1935*. Pázmány Péter Tudományegyetem, Budapest, 378.
- The international who's who (1935), Europa Publications, London.
- Tiltott Könyvek (1945): Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 530/1945. m. e. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről. <http://www.ki.oszk.hu/kf/kfarchiv/2006/4/banfi.html>
- Tóth Ferenc (2004, szerk.): Makó története 1920-1944-ig. In: Makó monográfiája 6. k. Makó.
- Tóth Zoltán (1997): Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatistikában. In: Kövér György (1997, szerk.): *Magyarország társadalomtörténete*. Szöveggyűjtemény I. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tóth Vilmos (1999, szerk.): Kerepesi temető I-II. *Budapesti Negyed*, 24. 5-126.; 25. 174-472.
- Tóth Vilmos, Zsigmond János (2003, szerk.): A farkasréti temető I-II-III. *Budapesti Negyed*, 40. 3-196.; 41. 199-464.; 42. 467-704.

- Trefort Ágoston (1881): Emlékbeszédék és tanulmányok. Budapest, 336-337. In Kiss Istvánné, 1992, idézi): Trefort és a középiskolai tanárképzés. *Új Pedagógiai Szemle*, 2. 68.
- Új Idők Lexikona (1936-1942). 1-24. Új Idők Irodalmi Intézet Rt., Budapest.
- Vadai József (1896): Magyar tanférfiak és tanítónők ezredéves albuma. [s. n.], Békéscsaba.
- Vajda Emil (1900, szerk.): *Középiskolai tanári névkönyv*. Győr.
- Ványi Ferenc (1926, szerk.): Magyar irodalmi lexikon. Studium, Budapest.
- Várdai Szilárd (1908): *Az Országos Magyar Királyi Mintarajziskola és Rajztanárképző története*. Az Országos Magyar Királyi Képzőművészeti Főiskola Értesítője az 1907-1908. tanévről. Budapest, 5-6.
- VÉLon (1998) = Veszprém megyei életrajzi lexikon. Varga Béla (szerk.). Veszprém Megyei Önkormányzatok Közgyűlése, Veszprém. <http://web.ekmk.hu/lexikon/lexikon.php>
- Vértes Edit (1957): Laziczus Gyula. *Magyar Nyelvőr*, 3. 376-378.
- Viczián János (1993–2009, szerk.). Magyar Katolikus Lexikon. 1–13. Szent István Társulat, Budapest.
- Vincze László (1979): Kemény Ferenc pedagógiai tevékenységének vázlata 1860-1944. *Pedagógiai Szemle*, 7-8. 650-663.
- Vincze Tamás (2003): A német nyelv szerepe a magyar tanítóképzésben a dualizmus korában. *Iskolakultúra*, 3. 25-37.
- VKM (1907): a VKM 1907. évi 75.069. sz. a. rendelete
- VKM (1890. évi 30.456. sz. a. rendelete). A budapesti m. kir. áll. Kemény Zsigmond Gimnázium iratai. Ügyviteli általános iratok, VIII. 41. a 1. Budapest Főváros Levéltára.
- Vörös Károly (1997): *Hétköznapok a polgári Magyarországon*. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- Wolf, Michael Max: *Prosopographie der Normannen in Süditalien*. <http://www.michaelmaxwolf.de>
- Zalai életrajzi on-line lexikon = <http://zalai.dfmk.hu/zalaiak>
- Zádor Anna, Genthon István (1975, szerk.): Művészeti Lexikon. 1-4. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Zelliger Alajos (1893): *Egyházi írók csarnoka*. Esztergom főegyházmegyei papság irodalmi munkássága. Szerzői kiadás, Nagyszombat.
- Zoványi Jenő (1977, szerk.). *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*. A Magyarországi református egyház zsinati irodájának sajtóosztálya kiadása, Budapest.
- ZsidLex = Magyar zsidó lexikon (1929). Ujvári Gyula (szerk. és kiad.). Budapest.

Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Kövér György (szerk.). Századvég Kiadó, Budapest, 2006.

Összegzés

A dolgozat kutatási területe egy adott budapesti középiskola – a VI. kerületi reáliskola – tanárpopulációjának vizsgálata az 1891 és 1951 közötti időszakban. (A két dátum az iskola alapítását, ill. megszüntetését jelzi.)

A vizsgálat arra irányult, hogy feltárjuk és majd, amennyiben elkészülnek az összehasonlítás lehetővé tevő kutatások, kijelölhessük az iskola helyét a magyar közoktatás palettáján az adott időintervallumban. A vizsgálat eszköze a prozopográfia volt, az adatok elemzése pedig az SPSS program segítségével készült. Prozopográfia alatt egy sajátos adatbázist, azaz prozopográfiai repertóriumot értünk. Lényege: eltérően a kollektív biográfiától, a prozopográfia nem az egyes személyt vizsgálja teljes körűen, csupán az életút egy-egy szakaszában figyeli meg, mintegy vertikálisan kimetsz abból szakaszokat. Az egyént, mint előre kiválasztott azonos kategóriák alapján létrejött csoport tagját tekinti.

Az adatok rögzítését hosszas levéltári és könyvtári kutatómunka előzte meg, melynek során feltárára kerülhetett a lehető legtöbb, összehasonlításra alkalmas információt.

A prozopográfiai adattár felépítésében a rendező elv a következő volt: 1./ a személyek felvétele; 2./ független változók kialakítása, azok meghatározása.

A vizsgálatban a *személyeket* a tantestület tagjai jelenítették meg, az adatfelvételnél a csoportba történő bekerülés előre megállapított kritériumok alapján történt.

A *független változók* azok a kategóriák, melyek minden egyes, a vizsgálatba bevont populáció valamennyi tagja esetében megvizsgálásra kerültek.

A vizsgálat így kiterjedt a tanárok rekrutációjára, azaz családi hátterükre (az apák foglalkozási jellegzetességére, esetlegesen kimutatható iskolázottságára, nemesi hátterére, valamint az anyák és a feleségek foglalkozására), a tanársoport közép- és felsőszintű iskoláztatására, annak hátterére, az iskoláztatás mobilitására a születési helyek vonatkozásában, a középiskoláztatás területén a felekezeti alapú iskolaválasztás megjelenésének vizsgálatára. A pályaválasztásuk utáni munkahelyek változásának áttekintése pályamobilitásuk kimutatására nyújtott lehetőséget. A különböző (kortárs és későbbi) adattárak szintén forrásul szolgáltak a fentiekhez, ugyanakkor az adattárakban történő megjelenésük lehetővé tette pályaképük vizsgálatát az oktatási elit szemszögéből.

A kutatás, a dolgozat hozzá kíván járulni az adott korszak (1891-1951) magyarországi középiskolai tanárpopulációjának értékeihez egy adott társadalmi csoport (VI. ker. reáliskola) eddig még fel nem tárt, a társadalmi hasznosság szempontjából fontosnak ítéltető, a szellemi életben megjeleníthető jellemzőinek bemutatásán keresztül.

Summary

The subject of this research paper is a secondary school's (reáliskola) teacher population in the period between 1891 and 1951. (The two dates indicates the school foundation and termination.) The secondary school was located in the sixth district of Budapest.

The main goal of the investigation to uncover and then, if the comparison are completed by researches, to locate the school's position in the line of the Hungarian school education palette in given time interval.

The tool for this research was prosopography, analysis of the data was made by SPSS program. Under the name of prosopography we mean a specific data base, namely prosopography repertory. Gist: in contrast to the collective bibliography, prosopography is not the fully examination of each persons, only some stages of their life and cuts out vertically stages with a view. The individual, such as pre-selected categories same on the basis between group considers that its members.

Before starting writing the research paper long research work was made in archives and in libraries in order to get as much possible comparable information as possible.

The prosopography's principle structure was the following: 1./ inclusion of persons; 2./ set up independent variables designs, lay them down.

In the investigation, the persons meant the faculty members, the surveying the group of initial laid down in advance on the basis of criteria.

The independent variables are the categories, which are each, involved in the investigation population in the case all the members have been examined.

The investigation thus far-reaching the training of teachers recruitment, i.e. family background (the fathers occupational charactersitics, noble background, as well as the mothers and wives), teacher group's central- and higher level education, its background, the types of education mobility regarding to birth places and on the denominational-based school choosing testing appearance. The choice of professions after changes in their carriers made an opportunity to take a closer look to their career mobility.

The different (contemporary and its subsequent) also have served the above, at the same time the appearance of repositories made it possible to view their career examination from élite point of view of the education.

The research, the paper wishes to contribute the period (1891-1951) in Hungary secondary teacher population as a particular social group (VI ker. „réáliskola”) so far has not yet open, the social utility of important may be awarded, the intellectual life be values through thereof.